

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETNIK 40

ŠT. 1

LETO 1992

S Starček slep je, težko hođi
S Deček ga za roko vodi.

Š V šoli moraš priden bití
Š Če se hočeš kaj naučití.

T Tat se tmine ne boji
T V hišo leze ko vse spi.

U Ura dvanajst je odbila,
U Daleč ni več do kosila.

V Če sem žejen vodó pijem
V Ž njo obraz, roké si umijem.

Z Zajci škodo dost storé
Z Če se v zelnik zapodé.

Ivan Tomšič: ABC v podobah in besedi za otroke, Ljubljana 1869, po razglednici Slovenskega šolskega muzeja

Izdajateljski svet: dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holynski, dr. Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, dr. Božo Otorespec, Slavica Pavlič, Marija Sernoder, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk, Maja Žvanut

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, mag. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorespec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec, Maja Žvanut (glavna urednica) – Opremil: Roman Hribar – Prevodi: Katja Žvanut – Bibliografska obdelava: Anja Dular – Uredništvo: Narodni muzej, Prešernova 20, 61000 Ljubljana (tel. 061/218886) – Uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana – Sofinansirata: Republiški sekretariat za znanstveno raziskovanje in tehnologijo in Republiški sekretariat za kulturo – Tisk: Roman Hribar

KRAJEVNA
KRONIKA
CONTENTS

UDK 949.712(-2)(05)
UDC

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XL
1992

IZPISKI IN GRADIVO NOTES AND MATERIALS

Šola v mestu 40 let nazaj
School in Zalaig

Franci Kramar: Delavnice ob 100 letnici 1. svetovne vojne
The Labour Church

DELONASH ZAVODOV IN DRUŠTVA NOTES ON THE ACTIVITY OF OUR INSTITUTIONS AND ASSOCIATIONS

Levski klubovi v Sloveniji (Osnovni, srednji, višji)
Latterwittand, Writing (Archaeology, Key, Symbols)

Šola v mestu 40 let nazaj (Šola v mestu, osnovna, srednja, višja)
School in Zalaig - 40 Years of School in Zalaig

NOVI PUBLIKACIJE NEW PUBLICATIONS

Agri. XIX - XXII. Ljubljana 1991 (Prejeto 7. 10. 91)

Ob 100 letnici 1. svetovne vojne, Zgodovina, 1991, 2. zvezek
100 Years of the 1st World War, History, 1991, 2nd Volume

Prva knjiga iz serije "Slovenska dediščina" (1991) - 1. zvezek
First Book of the Series "Slovenian Heritage" (1991) - 1st Volume

Prva knjiga iz serije "Slovenska dediščina" (1991) - 2. zvezek
First Book of the Series "Slovenian Heritage" (1991) - 2nd Volume

Prva knjiga iz serije "Slovenska dediščina" (1991) - 3. zvezek
First Book of the Series "Slovenian Heritage" (1991) - 3rd Volume

IZDAJA IN ZALAGA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO
LJUBLJANA

999300525

Faint, illegible text line, possibly a header or title, located below the stamp.

Large block of extremely faint, illegible text, likely the main body of a document or report.

Additional faint, illegible text lines, possibly a footer or concluding remarks.

Na podlagi mnenja Ministrstva za znanost in tehnologijo RS šte. 415-4/92 z dne 5.3.1992 gre za proizvod, od katerega se plačuje davek od prometa proizvodov v višini 5 % po tarifni številki 3 Zakona o prometnem davku (Ur. list RS, št. 4/92).

KAZALO CONTENTS

ČLANKI IN RAZPRAVE ARTICLES AND TREATISES

- Jure Sinobad*: Novi stari radovljiški grb 5
The new old Arms of Radovljica
- Janko Jarc*: Dr. Žiga Bučar (1830-1879) 9
Dr. Žiga Bučar (1830-1879)
- Sonja Žitko*: Spomeniki 19. stoletja na Slovenskem 23
Monuments of the 19th Century in Slovenia
- Branko Šuštar*: O začetkih šolstva v Šiški 28
Beginings of the Schools in Šiška
- Peter Vodopivec*: Prostoziidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940) 44
Freemasons Lodge Valentin Vodnik in Ljubljana (1940)

ZAPISKI IN GRADIVO NOTES AND MATERIALS

- Stane Padežnik*: 80 let zaloške šole 51
80 Years of School in Zalog
- France Kresal*: Delavska zbornica 55
The Labour Chamber

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV NOTES ON THE ACTIVITY OF OUR INSTITUTES AND ASSOCIATIONS

- Tomaž Nabergoj*: Pismo brez pisave (O arheologiji, ključih in arhetipih) 59
Letter without Writing (Archeology, Keys, Archetypes)
- Branko Šuštar*: Šolske kronike – razstava Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici 67
School Chronicles – An Exhibition of Provincial Archives in Nova Gorica

NOVE PUBLIKACIJE NEW PUBLICATIONS

- Argo XXXI – XXXII, Ljubljana 1991, (*Podpečnik Jože*) 68
- Jakov Radović & Želimir Škoberne, Zagreb prije početka, Zagreb 1989; Zoran Gregl, Rimljani u Zagrebu, Zagreb 1991 (*Anja Dular*) 69
- Peter Kos-Andrej Šemrov, Rimski republikanski novci, Ljubljana 1990 (*Darko Knez*) .. 71
- Ferdo Gestrin, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, Ljubljana 1991 (*Stane Granda*) 72
- Annales, Koper 1991 (*Bojan Balkovec*) 73
- Sergij Vilfan, Uvod v pravno zgodovino, Ljubljana 1991 (*Marko Kambič*) 75
- Miklošičev zbornik, Maribor 1991 (*Vinko Rajšp*) 76

ČLANKI IN RAZPRAVE

NOVI STARI RADOVLJIŠKI GRB

JURE SINOBAD

V prelomnem času, v katerem živimo, se sama po sebi odpirajo mnoga vprašanja, med katerimi je eno ključnih tudi vprašanje simbolov. V vsakdanjem življenju igrajo simboli pomembno vlogo v procesu družbene komunikacije. Pojavljajo se v obliki zastav, grbov, emblemov in zaščitnih znakov. Medtem ko zastave izražajo obstoj, navzočnost, avtoriteto in status celotnih narodov, opravljajo grbi to funkcijo na ravni regij in mest, ki jih predstavljajo.

Na Slovenskem je leta 1988 v založbi Slovenske matice in Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU izšla dragocena monografija s področja heraldike, sfragistike in zgodovine mest. To je knjiga Boža Otorepca Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, ki me je neposredno spodbudila, da sem se lotil zbiranja gradiva o izvirnem grbu mesta Radovljice. Radovljiški grb, kakršnega poznamo danes, namreč ni popoln. To je ščit, v katerem stoji mož z iztegnjenima rokama, ki v desnici drži kolo. V izvirnem grbu iz začetka 16. stoletja mož v radovljiškem grbu ni imel prazne levice. V njej je držal mesto z zvonikom in cerkvijo in tako predstavljal enega redkih »govorečih« grbov v naši deželi (RAD-MAN-DORF = KOLO-MOŽ-VAS). Prvi vir, ki kaže Radovljico kot tržno naselje, je listina iz leta 1333, v kateri se omenja radovljiški tržan Nikolaj Gramaflanz, poročen s hčerko manjšega gorenjskega viteza. Ta listina, ki jo je pečatil njegov gospod grof Albreht Ortenburški, je doslej najstarejši znani materialni dokaz, da je bila Radovljica leta 1333 že ortenburški trg.¹

Radovljica je postala mesto proti koncu 15. ali v začetku 16. stoletja, torej v času, ko so dozidali novo cerkveno ladjo, ki nosi nad glavnim portalom letnico 1495. Natančne letnice povzdiga v mesto ni mogoče ugotoviti, saj so se mnoge radovljiške listine iz 80-tih in 90-tih let 15. stoletja žal izgubile. Zanimivo je, da ni ohranjen noben pravni dokument o povzdigu Radovljice v mesto, čeprav so se take listine npr. za Krško, Kočevje in Lož ohranile še iz prejšnjih časov. Prehod v mesto je bil očitno izvršen »via facti« in naknadno sankcioniran od deželnega kneza.²

Dopis cesarja Maksimiljana I. kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu iz leta 1510 je najstarejši ohranjeni dokument, v katerem se Radovljica neposredno omenja kot mesto.³

Mestni pečat iz leta 1514

V skladu s tedanjo navado so novoimenovana mesta označila svoj novi status tudi z novimi mestnimi pečati. Radovljčani so dali izdelati svoj pečat pred marcem 1514, kajti prva listina, na kateri najdemo ohranjen ta pečat, je dopis z dne 10. marca 1514.⁴ Na tem pečatu okrogle oblike in premera 34 mm je ohranjen najstarejši grb mesta Radovljice. V ščitu zgodnjerenesančne oblike je upodobljen stoječ možki v kratki halji, ki drži v iztegnjeni desnici kolo, v levici pa mesto z zvonikom in cerkvijo. Pečatni napis leži na napisnem traku, ki je nekoliko dvignjen nad pečatno ploskev nad ščitom. Pečatni napis se vije od leve proti desni in se glasi: S:DER STAT RATMAN-STAT. Črka S je okrajšava za besedo SIEGEL (nem. pečat). Napisi v nemščini so se začeli pojavljati šele v 16. stoletju, medtem ko so bili na starejših grbih izključno latinski; izjemi sta le nemška pečatna napisa na pečatih Novega mesta iz l. 1457 in Loža iz l. 1477.⁵ Radovljiški grb je takorekoč klasični »govoreči« grb. Mož z mestom in kolesom v iztegnjenih rokah prikazuje nemško ime RAD - MAN - DORF v obliki KOLO - MOŽ - VAS.⁶

»Govoreči« grb Radovljice iz 1514. je posebnost tudi zaradi vsebine pečatnega napisa S: DER STAT RADMANSTAT. Iz napisa je

Pečat Radovljice iz začetka 16. stoletja na listini z dne 24.IV. 1583 v Arhivu Slovenije, premer 34 mm, risal avtor

razvidno, da so Radovljičani ob priložnosti, ko so postali meščani, menili, da je smotrno izpreminiti tudi ime kraja, ki naj ne bi bil več vas (-dorf) ampak mesto (-stat). Novega imena mesta pa niso nikoli uporabljali v listinah in drugih pisanih virih, kjer se je vedno uporabljalo le ime Radmanskodorf. Dejstvo, da se novo ime v pisanih virih ni nikjer uveljavilo, predstavlja edinstven primer na področju krajevnih imen in krajevne imenoslovja sploh!⁷

Mestni pečat iz leta 1574

Radovljičani so leta 1574 dali izdelati še drugi, manjši mestni pečat okrogle oblike in premera 27 mm. Tudi ta pečat ima vrezan napis S. DER. STAT. RATMANSTAT, le da je na vrhu napisnega traku dodana letnica 1574. Pečat so uporabljali vsaj do leta 1737, poznal pa ga je tudi radovljiški domačin A. T. Linhart.⁸ Linhart je v svojem delu Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije takole opisal mestni pečat: »Radmannsdorf (=Radovljica) staro mestece ob Savi, oddaljeno pol milje od Blejskega jezera. Izposodilo naj bi si od Radegasta ne le ime, marveč tudi njegovo podobo za svoj grb; tega je videti na nekem pečatu iz leta 1574 v mestnem arhivu in kaže sedečega moža na belem polju z razprostrtimi rokama, držečega v desnici kolo, v levici pa stolp, z napisom: S. DER. STAT. RADMANSTAT. Gotovo imata mesto Radolca in reka Radolna isti izvor v slovanskem rad, rado. Po napačnem pojmovanju enako zvence besede, se je porodila misel o kolesu že pod nemško vlado, pod katero si je vse prizadevalo delati vitez nemškega. Zato sklepam, si je treba odmisлити kolo v kakem starejšem grbu z morda bolj pristno podobo Radegasta.«⁹

Linhart pravi, da je bil Radegast po verziji gospoda Antona slovanski bog veselja ali do-

brodelni veseli tujec. Po drugi verziji je bil Radegast zavetnik ljudstva in je imel svoj tempelj v Rethri na Pomorjanskem. Soha je bila iz čistega zlata, glavo je krasil ptič z razprostrtimi perotmi, desnica je na prsih držala ščit z glavo črnega bika (grb ljudstva-živinorejcev), levica pa helebardo. Po nekem starem izročilu naj bi stal Radegastov tempelj na blejskem otoku, do katerega je bil speljan lesen most.¹⁰

Linhart je torej ob dokaj natančnem opisu starega pečata navrgel tudi eno od možnosti njegovega izvora.

Likovna podoba pečata iz leta 1574 se razlikuje od svojega predhodnika iz leta 1514 v dveh podrobnostih. V novejšem pečatu je ščit še vedno renesančne oblike, vendar je zgoraj že »ozaljšan« z dvema zavitkoma na vsaki strani, vrh ščita pa krasil liliji podoben ornament. Spodnji del je polkrožno razdeljen na tri dele. Na srednjem polkrogu leži hribeček, na katerem stoji mož z zelo bujnimi lasmi, ki je oblečen v kratko haljo. V desni roki drži kolo, v levi pa stolpu podobno podolgovato stavbo. Pri pečatu iz 1514. drži mož v levi roki mesto z zvonikom in cerkvijo, kar je druga pomembna razlika med obema pečatoma iz 16. stoletja

Valvasor in radovljiški grb

»Govoreči« grb mesta Radovljice, oziroma njegov glavni del, se je ohranil tudi na pečatu radovljiških krojačev iz leta 1680. Nad cehovskim grbom je bil upodobljen stoječ mož, ki drži v levici kolo, v desnici stolp.¹¹ Ohranjen je tudi pečatnik za ta pečat. Slikar Jernej Ramschüssl je v letih 1687 in 1688 v gvaš tehniki naslikal 2023 grbov za heraldični zbornik Janeza Vajkarda Valvasorja Opus Insignium Armorumque. V tej knjigi kranjskih grbov je radovljiški mestni grb ščit, sestavljen iz belega polja, v katerem stoji na zeleni podlagi mož,

Pečat Radovljice iz leta 1574 na listini z dne 15.X. 1707 v Arhivu Slovenije, premer 27 mm, risal avtor

Pečatnik ceha radovljiških krojačev iz leta 1680 v Narodnem muzeju, premer 24 x 26 mm, medenina in železo, risal avtor

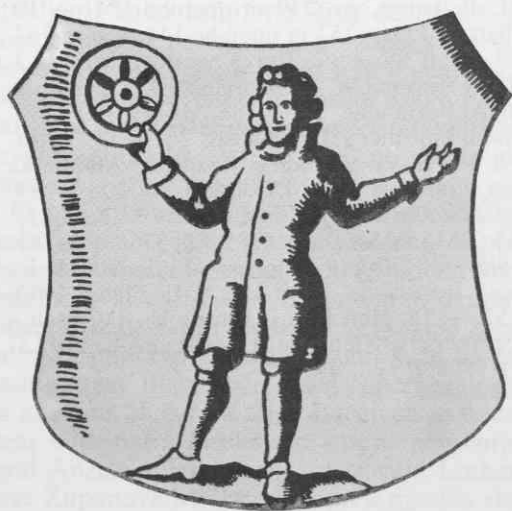

oblečen v rdeč plašč, modre hlače, rdeče nogavice in črne čevlje. V desni roki drži zlato kolo, v levici pa stolpu podoben predmet zlate barve. Mož ima gosto brado, grb pa je obrobjen z bogato baročno kartušo.¹² V heraldiki

Radovljiški mestni grb, kot ga je za Valvasorjev heraldični zbornik *Opus Insignium Armorumque ...* v letih 1687–8 v gvaš tehniki naslikal Jernej Ramschüssl, risal avtor

se bela in rumena barva uporabljata le kot domestek za srebrno in zlato. Po strogih heraldičnih pravilih zlata in srebrna barva ne smeta biti nikoli postavljeni ena na drugo, zato je moč sklepati, da polje v izvirnem grbu ni bilo obarvano belo oziroma srebrno. Valvasor ni več razumel »govoreče« simbolike radovljiškega grba, saj ga je leta 1689 v Slavi vojvodine Kranjske prikazal kot ščit renesančne oblike, v katerem stoji mož, ki drži v desnici kolo s šestimi naperami, levico pa ima prazno.¹³

Grb Radovljice iz IX. knjige Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske* iz leta 1689, risal avtor

Čeprav v 17. stoletju ni bilo več posluha za simboliko »govorečih« grbov, je na pečatu radovljiških krojačev iz 1680. nad cehovskim grbom še upodobljen stoječi mož s kolesom in stolpom v iztegnjenih rokah. Pečatnik je ovalne oblike (24 x 26 mm, viš. 64 mm), v cehovskem grbu so lepo vidne krojaške škarje in štiri šesterokrake zvezde, na napisnem traku pa je napis: SIGL. DES. SCHNEIDERS – HANDTWERCHS. ZV. RADTMANSTORFF.¹⁴

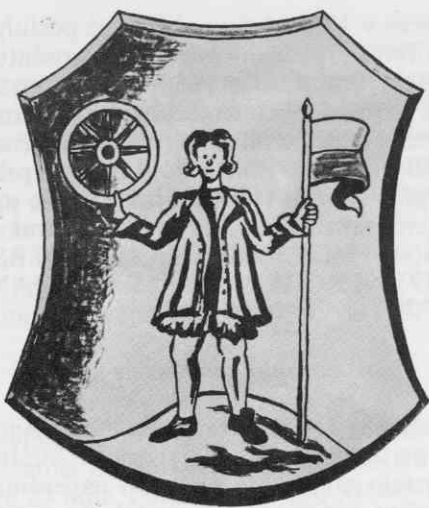
Novije oblike mestnega grba

Iz leta 1880 se je ohranil žig mesta Radovljice, pri katerem je od izvirnega mestnega grba ostalo samo kolo s šestimi naperami, ki leži v ščitu, ki je še najbolj podoben razprostrti koži. Žig okrogle oblike ima premer 29 mm, napisni trak pa nosi ime mestne oblasti: STADTAMT RADMANNSDORF.¹⁵ Grb, v katerem je samo kolo, ima tudi mesto Radgona, vendar se zdi, da je bila težnja po reduciranju prisotna v Radovljici že konec 15. stoletja. Nad portalom radovljiške cerkve je neodvisno od okoliških grbov izklesano kolo z dvanajstimi naperami.

Žig mestne občine Radovljica iz leta 1880 na listini z dne 30. IV. 1880, ki jo hrani dr. Božo Otorepec, premer 28 mm, risal avtor

Leta 1907 je občinski odbor mestne občine Radovljica podelil Otonu pl. Deteli diplom o častnem meščanstvu. V levem zgornjem kotu diplome je bil naslikan mestni grb, v katerem stoji mož, ki v desnici drži kolo, v levici pa zastavo. Izvedbo radovljiškega grba z zastavo lahko vidimo tudi na vzhodni fasadi zgradbe Univerze v Ljubljani. Na diplomi Otonu pl. Deteli je lepo viden žig, ki je po obliki povsem podoben žigu iz 1880, le da ima napis v slovenskem jeziku: MESTNO ŽUPANSTVO RADOVLJICA.¹⁶ Nepoznavanje in neustrezno interpretiranje radovljiškega grba je doseglo višek v našem stoletju. Leta 1930 je zagrebški zgodovinar Emilij Laszowski izdal album *Grbovi Jugoslavije*, v katerem je možu v

Risba radovljiškega grba na diplomi, ki jo je 15.II. 1907 občinski odbor mestne občine Radovljica podelil Otonu pl. Deteli, danes v Arhivu Slovenije, risal avtor

Grb Radovljice iz albuma E. Laszowskega Grbovi Jugoslavije, ki je leta 1930 izšel v Zagrebu, risal avtor

radovljiškem grbu postavil v levico zlat lemež. Kolo v desnici je bilo najbrž vzrok, da je Laszowski mislil, da gre pri možu iz radovljiškega grba za kmeta.¹⁷

Zaključek

Grb mesta Radovljice je izjemen in pomemben bolj zaradi svoje »govoreče« simboli-ke, kakor zaradi prikaza značilnosti in poseb-

nosti mesta, ki mu pripada. Čeprav v najstarejših upodobitvah grba drži mož v levici mesto z zvonikom, ni mogoče iz teh upodobitev dognati nikakršnih arhitektonskih značilnosti mesta. Kolo v desni roki sproža več ugibanj. H.G. Hoff je leta 1808 takole razumel njegov pomen: »Grb mesta predstavlja moža, ki v eni roki drži kolo in v drugi mesto; odtod mnenje, da je bil nek kolar začetnik in osnovelec mesta.«¹⁸ Linhart je bil drugačnega mnenja in je sklepal, da gre pri starejšem grbu za podobo slovanskega boga Radegasta, čigar ime naj bi Nemci napačno povezovali z enako zvonečo nemško besedo za kolo (=Rad). Obe teoriji sta zelo zanimivi, vendar za nobeno ni dokazov v virih. Edino, kar ni sporno, je »govoreča« simbolika grba, ki v slikah prikazuje ime mesta.

Že od Valvasorjevih časov naprej niso več razumeli »govorečih« grbov in takrat je tudi izginilo mesto z zvonikom iz levice moža v radovljiškem grbu. Šelo Božo Otarepec nam je pred nekaj leti spet razkril lepoto in pomen »govorečih« grbov Radgone, Žalca, Mokronoga, Sevnice, Celovca, Brežic in seveda Radovljice. Naša naloga je, da v radovljiški grb vrnemo mesto z zvonikom in ga tako uravnovešimo v simbolnem in grafičnem smislu.

OPOMBE

- Otarepec B., Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, Slovenska matica in Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 1988, str. 113 in opomba 587. — 2. Otarepec, o.d., str. 114 in 115. — 3. Otarepec, o.d., str. 114 in opomba 606. — 4. Otarepec, o.d., str. 114 in opomba 609. — 5. Otarepec, o.d., str. 268. — 6. Otarepec, o.d., str. 116 in 271. — 7. Otarepec, o.d., str. 116 in 225. — 8. Otarepec, o.d., str. 116. — 9. Linhart A.T., Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, Slovenska matica, Ljubljana 1981, II. knjiga, str. 259 in opomba 154. — 10. Linhart, o.d., str. 257 in opombe 149, 150 in 153. — 11. Arhiv Slovenije, Zbirka pečatov, škatla št. 3. — 12. Valvasor J.W. & Ramschüssl J., Opus Insignium Armorumque..., 1687–88, Ms MR 160 v Sveučilišni knjižnici v Zagrebu; str. 26. — 13. Valvasor J.W., Slava vojvodine Kranjske, Mladinska knjiga, Ljubljana 1984, IX. knjiga, str. 205. — 14. Hranilni Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. KZ 6131. — 15. ZALj, MALj, fasc. 1185, fol. 256. — 16. Arhiv Slovenije, Zbirka diplom. — 17. Laszowski E., Grbovi Jugoslavije, Kava Hag d.d., Zagreb 1930, str. 53. — 18. Hoff H.G., Historisch-statistisch-topographisches Gemälde Herzogthums Krain, Laibach 1808, I. Teil, str. 158.

DR. ŽIGA BUČAR (1830–1879)

JANKO JARC

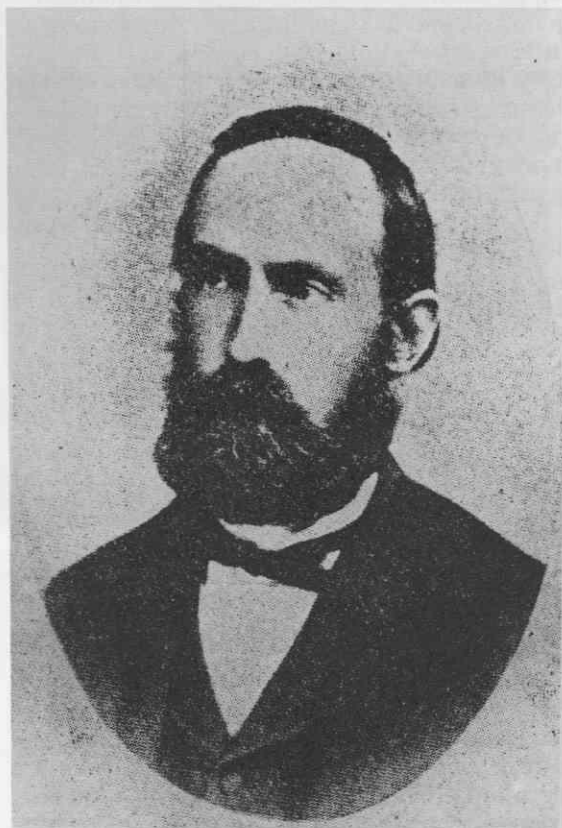
Mladost in bližnje sorodstvo

Dr. Žiga Bučar, nekdanji novomeški okrajni zdravnik, narodnjak in vnet domoljub, čitalničar in pobudnik zidanja Narodnega doma v Novem mestu, prvega na slovenskih tleh, je bil rojen 7. julija 1830 v Ljubljani, v tedanji predmestni župniji Marijinega Oznanenja, ki jo tudi danes vodijo frančiškani. Pri krstu je dobil ime Sigismund Friderik. Njegov oče, Franc Mihael Wutscher (Bučar), je bil trgovec in je imel svojo prodajalno ob desnem voglu vhoda v Šentpetersko cesto, v sosedstvu frančiškanske cerkve. Dekliško ime matere je bilo Rojc ali Rajc. V družini sta bila vsaj še dva brata, starejši Janez in mlajši Franjo.

Brata Janez in sedem let mlajši Žiga sta bila dijaka ljubljanske gimnazije in sta odraščala v obdobju, ko so se tudi v našo slovensko domovino iz zahodnega in srednjeevropskega sveta vse bolj stekale svobodoljubne in narodnobudilne ideje. Janez se je po končani srednji šoli odločil za pravne študije in odšel na dunajsko univerzo, kjer sta se brez dvoma še bolj krepila njegovo svobodoljubno mišljenje in narodna zavest. Ob svojih vračanjih v domovino je gotovo vplival tudi na mišljenje brata Žige. Revolucionarno leto 1848 sta brata doživela v Ljubljani in oba je potegnilo v dogajanje. Dr. Josip Vošnjak je v svoji spominski besedi ob smrti dr. Žige Bučarja zapisal:

»Kako vesel, za svoj narod navdušen mladenič je bil naš Žiga, ko je 1848. leta v uniformi akademičnega gardista mogočno stopal po Ljubljani, kako milo, vsa srca očarujoče so donele njegove pesmi, ko je pomagal pri prvih slovenskih predstavah istega leta v gledališči, vsega tega se še danes radostno spominjajo, kar jih je izmej stare garde zvesto in neomadeževano ohranilo svoj značaj od tačas do danes.«¹

O javnem nastopanju bratov Janeza in Žige Bučarja leta 1848 je Anton Trstenjak o prvi slovenski »besedi« istega leta v ljubljanskem deželnem gledališču in o njenem programu (obsegal je pesmi in deklamacije) takole zapisal: »Za napravo besede pridobil si je največ zaslug Janez Bučar, oče našega opernega peva g. Frana Bučarja«. Žiga Bučar pa je v tem času nastopal s kupleti in smešil nemčurje, igral Anžeta v ljubljanski uprizoritvi Linhartove Županove Micke, nastopil z manjšo vlogo v igri Slovenec in Nemeč, 22. novembra 1848 igral v burki Tat v mlinu, prevedeni iz češčine, in nastopil na gledališkem odru še v

Dr. Žiga Bučar

jeseni 1849.² O tem je Anton Trstenjak zapisal: »Dne desetega septembra 1849 predstavljala se je igra Dobro jutro, prevedena iz češkega. Glavno vlogo je igral Žiga Bučar. ... Urednik petju in igri je bil dr. J(anez) Bučar.«³

Plamen prebujene in dejavne narodne zavesti, ki je v obeh bratih vzplamtel v »pomladi narodov«, v vsem njunem, žal kratkem, življenju ni ugasnil. Janez je po opravljenih pravnih študijah, promociji za doktorja prava in opravljeni praksi, dobil advokaturu v Postojni, Žiga pa je kmalu po končanih medicinskih študijah nastopil službo okrajnega zdravnika v Novem mestu.

Dr. Janez Bučar je v Postojni poleg advokature opravljal tudi posle notarja. Kot navdušen narodnjak, se je zelo zavzemal za ustanovitev Narodne čitalnice. Privlačevalo ga je tudi politično delo in ko so bile za 30. maj 1864 razpisane deželnozborske volitve, je v

kmečki kuriji sodnih okrajev Postojna, Logatec, Cerknica, Lož in Ilirska Bistrica prijavil svojo kandidaturo tudi on. Bleiweisove Novice z dne 25. maja 1864 so prinesle njegovo sporočilo volilnim možem, v katerem pravi: »Ponudim Vam tedaj domoljubno srce, iskreno delavnost in vse moči, s katerimi se že nekaj let trudim za deželo. Natanko poznam dogodbe, dobre in slabe lastnosti, potrebe, tuge in želje krasne domovine naše in dragih rojakov, ki so Vam izročili volivno oblast. Zato želim ustreči pravičnim željam naroda v zboru, kjer poslanci za njegovo korist skrbijo po močnjim podeljeni. Vas pozdravljam. Z Bogom! Dr. Janez Bučar, advokat in notar.«

Vse to leporečje pa je pri volilnih možeh bolj malo zaleglo: za Bučarja je glasovalo 19 volilnih mož, prav toliko za vladnega kandidata barona Schloissnigga, z 69 glasovi pa je bil izvoljen dr. Etbin Henrik Costa, ki so ga poldrugí mesec kasneje izvolili tudi za župana mesta Ljubljane. Dr. Janez Bučar si je odslej prizadeval predvsem za ustanovitev Narodne čitalnice tudi v Postojni, saj so te delovale že v več krajih kraškega in primorskega okolja. To mu je uspelo in za 1. maj 1868 je bil sklican ustanovni občni zbor čitalnice v Postojni. Za predsednika je bil izvoljen dr. Janez Bučar, predno pa je mogel povsem razviti čitalnično dejavnost, je 27. februarja 1869 nenadoma umrl, star komaj sedeminštirideset let.

Dr. Janez Bučar je bil poročen z Marijo Blanko Altenburger, hčerjo ljubljanskega finančnega uradnika Aleksandra Altenburgerja: le-tega je sodišče določilo za varuha obema njegovima mladoletnima sinovoma, Ivanu in Franju.

Ivan Bučar ali *Ivo Ivanovič*, kot se je kasneje podpisoval, je bil rojen 24. maja 1856 in ob očetovi smrti še ni dopolnil trinajst let. Bil je dijak ljubljanske gimnazije in je zanj nedvomno skrbel njegov stari oče. Ko je bil v petem gimnazijskem razredu, mu je njegov dedek in varuh umrl, sam pa se je preselil s stricu dr. Žigi Bučarju, okrajnemu zdravniku v Novem mestu. Prišel je v začetku poletnega semestra v šolskem letu 1870/71 in obiskoval novo-meško gimnazijo do konca šolskega leta 1872/73. Bil je dober dijak in je iz Kalistrove ustanove za postojnske dijake prejemal letno 240 goldinarjev.⁴ V šoli je dobival ocene iz slovenščine, klasičnih jezikov in nemščine, medtem ko si z matematiko nista bila preveč na roko. Njegova, brez dvoma že v rani mladosti v očetovi hiši vcepjena narodna zavest, je pri novomeškem stricu in pri gimnazijskih profesorjih frančiškanih, znanih narodnjakih, dobila krepko oporo, prebujala se mu je pa tudi pesniška žilica. Njegov vrstnik na novo-meški gimnaziji, Karel Clarici, sin upravitelja grajske posesti Zalog (Breitenau) v bližini Novega mesta, se v svojih spominih Knjiga moje mladosti spominja, da je na njegovo dijaško

stanovanje med drugimi dijaki zahajal tudi »mali, gibčni Bučar, nečak okrožnega fizika, ki se je pravzaprav pisal Wutscher. ... Bučar je tudi po malem pesnikoval in sem še dolgo znal na pamet sonet, ki ga je poklonil Viktorju (Černetu) za god.«⁵

V sedmem gimnazijskem razredu pa je Ivanu Bučarju spodletelo in je v matematiki dobil oceno »nezadostno« s pravico ponavljalnega izpita. K njemu se Ivan Bučar na jesen 1873 ni javil. Vstopil je v artiljerijsko kadetnico na Dunaju, a je bil leta 1877 iz nje odpuščen. Naslednje leto je avstro-ogrška vojska okupirala Bosno in Hercegovino. V vojaško službo je bil vpoklican tudi Ivan Bučar, ki pa je v Bosni zapustil avstrijsko armado in prešel na turško stran. Od tam je prebegnil v kneževino Srbijo in se zaposlil pri francoski družbi, ki je gradila železnice na Balkanu in v Mali Aziji. Služboval je v Beogradu, Skopju, Sofiji, Solunu, Carigradu in Koniji sredi Male Azije, od koder je bila speljana železnica do Bagdada. V Koniji je Ivan Bučar zbolel, se vrnil v Carigrad in tam marca 1907 umrl. V novo-meški gimnazijski vpisnici je ostala za njim zadnja sled z dne 2. septembra 1895, ko sta mu bila izdana dvojnika letnih spričeval šeste in sedmega gimnazijskega razreda.

Ves čas svojega življenja v tujini ni nehal pesnikovati v rodni slovenščini in je tu in tam tudi objavil kako pesem v reviji Ljubljanski zvon, vse bolj pa se je navduševal za narodne pesmi južnih Slovanov. Ob njihovih vzgledih je zasnoval junaško pesnitev, nje dogajanje pa postavil v Postojno: navdih zanjo mu je dala očarljiva Postojnska jama. Naslov te Bučarjeve pesnitve je *Biserojla jasna vila*, s podnaslovom *Bajka iz Postojnske jame*. V knjižni izdaji je izšla v Ljubljani leta 1898, ko je bil njen avtor v Beogradu. O tej pesnitvi je zapisano: »Prevelika vnema za srbski jezik ga je zapeljala, da je jezik v pesnitvi čudna jezikovna mešanica«. Anton Slodnjak pravi, da pesnitev kaže vsaj rahle sledove talentiranosti, medtem ko je Oton Župančič označil Bučarjeve verze v pesnitvi kot »jednakomerno tinkanje, ki dosadno bije na uho«.⁶

Franjo Bučar, rojen 20. januarja 1861, je bil ob očetovi smrti star osem let. Po končani osnovni šoli so ga domači poslali v obrtno šolo na Dunaju, kjer so zelo verjetno živeli sorodniki njegove matere. Ko je šolo uspešno končal, se je izpopolnjeval še na šoli za umetno obrt v Benetkah in potem dobil službo učitelja na Obrtni šoli v Ljubljani. Leta 1889 je pri Franu Gerbiču, ki je tri leta pred tem postal vodja Glasbene šole pri ljubljanski Glasbeni matici, začel obiskovati pouk petja in nadaljeval študij na konservatorijih na Dunaju, v Pragi in Milanu. Postal je operni pevec in je kot prvi tenorist prepeval na odrih gledališč v Bratislavi in Olomoucu, potem pa se je preselil v Nemčijo, kjer je bil član opernih hiš v

Novo mesto
 Frančiškanska cerkev in gimnazija.

Frančiškanska cerkev in gimnazija v Novem mestu, razglednica iz leta 1908 v Narodnem muzeju v Ljubljani

Leipzigu, Darmstadtu, Frankfurtu, Kölnu in v Wagnerjevem gledališču v Weimarju. Prepeval pa je tudi v dunajski dvorni operi. Uveljavil se je še kot režiser in se izkazal v gledališčih v Colmarju, Essenu in Gdansku. Leta 1918 se je vrnil v Ljubljano in postal prvi režiser ljubljanske opere. Nekaj let je poučeval tudi solo petje na šoli Glasbene matice v Ljubljani, a je moral zaradi bolezni prenehati. Umril je 25. novembra 1926.

Dr. Žiga Bučar v Novem mestu

Narodna čitalnica

Po končanih medicinskih študijah in opravljenih izpitih ter pridobljenem naslovu doktorja vsega zdravilstva (promoviran 22.7. 1856, 16.6. 1858 rigoroz iz porodništva), je bil dr. Žiga Bučar najprej nameščen kot zdravnik pri železarni v Topuskem na Hrvaškem. Dr. Josip Vošnjak je zapisal, da »je sprejel službo na fužinah Friedauskih blizu Topuska na hrvatsko-slovenski mejki«. Lastnik teh fužin je bil vitez E. von Friedau, ki je bil hkrati tudi lastnik graščine Gradac v Beli krajini in je tamkaj zgradil topilnico železa, ki je delovala od leta 1858 do 1882. V začetku šestdesetih let je bil dr. Žiga Bučar že v Ljubljani, kjer je bil leta 1861 med soustanovitelji ljubljanskega Zdravniškega bralnega društva, ki se je že naslednje leto preimenovalo v Društvo zdravni-

kov na Kranjskem. Po nastanku nove jugoslovanske države ob koncu prve svetovne vojne se je to društvo 2. decembra 1918 preimenovalo v Slovensko zdravniško društvo.

Kmalu po letu 1861 je bil dr. Žiga Bučar imenovan za okrajnega zdravnika v Novem mestu. V tem času je »dolenjska stolica« začela rahlo spreminjati vtis »žalostnega središča dolenjske birokracije in revščine«, kot je o Novem mestu zapisal Janez Trdina. Mesto se je začelo narodno prebujati in se usmerjati v nove tokove avstrijske notranje politike. Poraz avstrijske vojske 24. junija 1859 pri Solferinu in temu sledeča izguba dotedanje Avstriji pripadajoče severnoitalijanske province Lombardije v korist nastajajoče zedinjene Italije, sta hitro spodnesla tudi Bachov absolutistični režim v habsburški državi. Na Dunaju je bila 21. oktobra 1860 objavljena takoimenovana »oktobrška diploma«, ki je vsebovala sklepe razširjenega avstrijskega državnega sveta in so jo razglasili s cesarskim manifestom. V njej je bila predvidena federativna preureditev Avstrije in njenim narodom obljubljena toliko zaželjena enakopravnost. Državni svet je bil še pred objavo diplome tudi mnenja, »da zanemarjanje deželnih jezikov v šoli in v drugih zadevah javnega življenja izbuja veliko nevoljo«, kot je zapisal dr. Janez Bleiweis v svojih Novicah 17. oktobra 1860. Ta čas sta v Novem mestu prav v šolskih klopih gimnazije vse bolj naraščala plamen narodne zavednosti

in navdušenje za narodno buditevno delo. Dijaki so glede tega imeli vso oporo in spodbudo pri nekaterih svojih profesorjih: ravnatelju gimnazije p. Bernardu Vovku, po stroki matematiku in fiziku, pri zgodovinarju in zemljepiscu p. Rafaelu Klemenčiču, ki je bil doma s kmetije nad Mestnimi njivami v Novem mestu, ter zlasti pri klasiku in slavistu p. Lacku (Ladislavu) Hrovatu. Kako je bilo takrat v Novem mestu in na novomeški gimnaziji, pove v Novicah dne 12. julija 1860 objavljeni dopis, v katerem dopisnik M.P., verjetno višješolec Matija Pašič iz Semiča, vesel sporoča, »da tudi mi, kakor se vidi, ne bomo zadnji v slovenščini« in nadaljuje: »Jela se je tudi pri nas javiti tako živo zavest narodnosti kakor še nikdar ne. Oživlja se ljubezen do materinega jezika, ki je bil tako dolgo zanemarjen kakor da bi ne bil naš domač jezik. Bili so časi, da so se ravno tukaj ljudje iz dijaka norca delali, ko so ga v maternem jeziku, to je, po slovensko govoriti slišali; brž so mu rekli, da je ali hud sovražnik nemščine ali pa je celo ne razume; zdaj pa je drugač. Prerodili smo se in narodni duh nam v srcih klije. Nemščina se ne zanemarija, ali tudi slovenščina dobiva čedalje boljše pravice, ki ji gredo pred Bogom in svetom. Da so se časi tako dobro obrnili v naši gimnaziji, gre čast in hvala verlemu domoljubu, visoko častitemu gosp. očetu frančiškane L(adislavu) H(rovatu), profesorju gerškega jezika, ki nam je res dika in ponos. Celoletno se prestavlja gerški jezik na slovenski, tako na priliko Demostena, Ksenofonta, Homerja; prevodi gredo že dobro od rok.«

Dobra dva meseca kasneje je isti dopisnik zapisal: »Iz raznih dopisov, ki se nahajajo po slovenskih časnikih in napredovanje našega slovstva zadevajo, se vidi, kako živo veje duh slovenski, kako se oživlja narodnočutje in hrepenenje po pridobitvi pravic, ki vsakemu narodu, kateri še ni popolnoma poginul, so prave svetinje. Le tako naprej!«

Bližala se je tisočletnica prihoda bratov Konstantina-Cirilila in Metoda na Moravsko in novomeški dijaki so leta 1861 priredili v gimnazijski dvorani javnosti namenjeno Ciril-Metodovo proslavo. Pri sestavi programa in besedil je dijakom pomagal popularni pater Lacko, dijaki pa so čisti dohodek namenili »čitavnici«.

Leta 1863 sta ravnatelj in profesorski zbor novomeške gimnazije prišla v hud spor z nadrejeno šolsko oblastjo, ker so se odločili, da bodo v sicer uradnem, to je nemškem jeziku tiskanem letnem poročilu, vsa slovenska lastna in krajevna imena natisnili po pravilih slovenskega pravopisja. Ko je ob koncu šolskega leta 1862/63 letno poročilo izšlo, je bilo že na naslovni strani natisnjeno: Programm des kaiserl. königl. Gymnasiums in Novomesto in le v drobnejšem tisku in v oklepaju dodan še nemški naziv mesta Neustadt, v se-

znamu dijakov pa so bila vsa lastna in krajevna slovenska imena pisana po slovensko. Takrat je v Novem mestu, v Kranjski in sosednih deželah nastal krik in vik. Nemci in nemškutarji so v svojih časnikih žolčno napadali novomeško gimnazijsko vodstvo, slovenski časniki pa so mu peli hvalo in ga drugim šolskim vodstvom stavljali za vzgled, medtem ko je razjarjena deželna vlada za kazen nameravala celo ukiniti štiri višje gimnazijske razrede.⁷

V Novicah in drugih slovenskih časnikih so se ta čas vse pogosteje oglašali klici o potrebi, da se ustanovi Narodna čitalnica tudi v Novem mestu. Ko so ta, po hrvaškem vzgledu ustanavljana, izobrazbi in zabavi, predvsem pa prebujanju narodne zavesti namenjena društva, uspešno živela in delovala že v vrsti slovenskih mest in večjih podeželskih krajev, so v Novem mestu in na Dolenjskem sploh le govorili o potrebi ustanovitve takega društva. Zato je Fran Levstik v svojem listu Naprej leta 1863 zbudil Dolenjce in Novomeščane: »Če se človek malo ozre po svojej domovini, mora se mu čudno zdeti, da vrli Dolenci duševno spe tako mirno, kakor sloveči kralj Matijaš pod zemljo pri kamenej mizi. Kaj delajo Dolenci? Kaj dela sloveče mejsto, dolenski Rim?«

V tem »slovečem mejstu«, v Novem mestu, pa se je le začelo nekaj premikati. V našem mestu sta sicer takrat, kot je zapisal Janez Trdina, »v vseh rečeh svet dajala in odločala« prošt Jernej Arko in predsednik okrožnega sodišča Jožef Anzelm vitez Scheuchenstuel. Prvi je bil novomeški prošt od leta 1852 do svoje smrti v letu 1868, drugi pa predsednik okrožnega sodišča od 1850. do 1867., ko je odšel na novo službeno mesto v Gradec, bil tam septembra 1970 kot dvorni svetnik upokojen in tri leta za tem umrl. Njegova žena, Primčeva Julija, je leta 1864 umrla v kandijškem gradiču Novi dvor in je pokopana na šmihelskem pokopališču. Njen grob je ohranjen.

V Novem mestu je bil ta čas brez dvoma ugledna in vplivna oseba tudi dr. Jožef Rozina, dolenski rojak iz Malega Gabra pri Šentvidu na Dolenjskem. Bil je dijak novomeške gimnazije, pravne študije je opravil na univerzi v Gradcu, kjer je bil 1839. promoviran za doktorja prava. Leta 1846 je dobil advokaturu v Novem mestu. Svojo narodno zavest je izpričal že v letu 1848, ko je bil med pobudniki uprizoritve Linhartovega Matička, ki so ga v dvorani Kazine zaigrali 6. in 9. januarja 1848. Med igralci so bili po večini mlajši uradniki, med katerimi je bil posebej prizadeven aktuar okrožnega urada Franc Polak. Po marčni revoluciji je dr. Rozina postal vodja narodnega gibanja v Novem mestu in bil 4. decembra 1848 izvoljen za predsednika Slovenskega društva, že julija istega leta pa je bil pobudnik in nedvomno tudi finančni podpornik izhaja-

nja lista *Sloveniens Blatt*, v nemškem jeziku, a za slovenske narodne koristi pisanem novomeškem časniku, ki je izhajal v drugi polovici leta 1848. Janez Trdina je o dr. Jožefu Rozini zapisal:

»Kar je rekel on, je bilo kakor pribito. V vseh zborih je imel prvo besedo in poglavitno veljavo.« Dalje pravi, da je leta 1848 bistro videl, kaj je treba storiti v korist naroda in za blaginjo zanemarjene Dolenjske in Novomeščanom dokazal, da so Slovenci.⁸ Dr. Jožef Rozina je bil rojen 1810., umrl pa je 1889. v svojem gradiču Steinhof v Kandiji, ki ga je njegov zet Fran Šuklje preimenoval v Kamen. Danes je gradič del novomeške splošne bolnišnice.

Med meščani so poleg dr. Rozine veljali za narodnjake zlasti lekarnar Dominik Rizzoli, trgovci Karel Kalčič, Franc Kastelic, Valentin Oblak in Vincenc Marin, steklarja Karel in Ferdinand Seidl in krčmar Karel Rozman. Pridruževalo se jim je več mlajših rodoljubnih izobražencev, ki so kot uradniki prihajali na službovanje v Novo mesto. Med njimi so bili namestnik državnega pravnika Ludvik Ravninar, avskultant Gregor Keršič, sodni adjunkt Jožef Gerdešič, sodni pripravnik dr. Vojteh Kraus, sin kapiteljskega organista in učitelja petja, sodna uradnika Martin Mohar in Jožef Rohrmann, pa še kdo. V začetku šestdesetih let je prišel v Novo mesto tudi dr. Žiga Bučar, vnet in neutrudno delaven narodnjak.

Geslo takratnega narodnoprebujnega dela je bilo »čitavnica«. Ko so bile leta 1861 po hrvaškem zgledu ustanovljene prve narodne čitalnice v Trstu, Mariboru, Ljubljani in Celju, so začeli nanjo misliti tudi v Novem mestu. Ves narodni preporod Novega mesta pa se je odvijal počasi, v neprestanem strahu in obotavljanju, dokler niso novomeškimi rodoljubom utrdili hrbtenico in vlili meščanstvu več narodnega zanosa člani ljubljanskega Južnega Sokola ter pevci ljubljanske čitalnice, ki so bili povabljeni na proslavljanje novomeške petstoletnice. Med gosti sta bila tudi prof. Fran Erjavec in odvetnik dr. Valentin Zarnik, zvesta svojemu vodilu, da je treba narod neprestano buditi in buditi, zlasti še meščanstvo. O proslavi petstoletnice svojega mesta so Novomeščani začeli razmišljati že leta 1861. Več predlogov in načrtov o tem, kaj bi bilo treba ob tej priložnosti storiti v korist mesta, je bilo objavljenih tudi v dnevnem časopisju. Na občini so predvideli dobrodelno loterijo, uradna in nemškutarska stran je mislila predvsem na patriotično parado, med rodoljubi pa se je plaho oglašala želja, da bi ustanovili čitalnico. Vendar se Novomeščani takrat še niso do konca predramili in novomeški dopisnik lista *Triglav* je še 11. aprila 1865 tožil, »da je že pomlad, v Novem mestu pa še vedno zastoj mladega brstja, ki bi ga tako radi gojili, tako mirno čuvali in o čegar klici so mislili, da se

že v zdravi zemlji greje. Čitalnico mislim.«

Od takrat, pa vse do jubilejnih dni v avgustu 1865, v slovenskih listih ni bilo več glasu o novomeški čitalnici. Vendar so v času, ko se je pripravljala ustanovitev čitalnice v Metliki in Sevnici, tudi v Novem mestu stvar resno vzeli v roke. Ko so na rotovžu začeli razpošiljati vabila za proslavo in je novomeška meščanska garda vabila krško in kostanjeviško gardo v goste, nemškutarji pa so šušljali, da bodo povabili ljubljansko nemško telovadno društvo, so sodni uslužbenci Ludvik Ravninar, Gregor Keršič in Martin Mohar ter lekarnar Dominik Rizzoli, trgovec Černič in gostilničar Gregorič v nekaj urah nabrali petinštirideset podpisov meščanov na vabilu Južnemu Sokolu v Ljubljani, ki naj s svojim prihodom in nastopom počasti petstoletnico mesta in udeležence navduši za narodno stvar. Vabilo je podpisal tudi župan Toussaint Fichtenau-Jelovšek. Južni Sokol je vabilo rade volje sprejel. Pridružili so se mu še pevci ljubljanske čitalnice in skupaj so se odpeljali z vlakom do Krškega, od tam pa z vozovi preko Kostanjevice v Novo mesto. Ob mostu čez Krko jih je pričakalo veliko meščanov in okoličanov, ki so po pozdravu Ludvika Ravninarja s sokoli na čelu odkorakali po današnji Pugljevi ulici na Glavni trg. Godba meščanske garde pa jim je zaigrala koračnico Naprej zastava slave. Valentin Zarnik je v svojem opisu novomeških slavnosti zapisal, da je sokolom ob pohodu v Novo mesto na pot sijalo sonce kot Napoleonu ob njegovi največji zmagi pri Slavkovem, za novomeško nemškutarijo pa da je bil ta dan pravi Waterloo, kjer je isti Napoleon doživel svoj popolni poraz.

Proslavljanje novomeške petstoletnice je potekalo ob večerni razsvetljavi mesta in obhodu godbe ter ob svečanih obredih v kapiteljski in frančiškanski cerkvi. Na rotovžu so delili imenovanja za častne meščane, temu pa je sledil slavnostni obed za povabljene odličnike ter pogostitev revnih ter povabljenih in domačih gardistov, medtem ko so meščani sokole in pevce iz Ljubljane povabili na svoje domove. Popoldne je bila na Tratah, to je na mestnem travniku za Žabjo vasjo, ljudska veselica, kjer so nastopili tudi sokoli in ljubljanski pevci. Posebno pozornost so zbujale rdeče sokolske srajce, ki so mnoge spominjale na uporne italijanske garibaldince. Zvečer so ljubljanski gostje v prostorih Kazine pripravili pravo čitalniško besedo s petjem in rodoljubnimi recitacijami.

Naslednjega dne so se Ljubljančani dobili s svojimi gostitelji v gostilni na Bregu. Pridružili so se jim tudi mestni odličniki z županom Fichtenauom, glavarjem Eklom in odvetnikom dr. Rozino, prišla pa sta tudi prof. Fran Erjavec in odvetnik dr. Valentin Zarnik. Ob uživanju rakov iz Krke in ob trškogorski kapljici je bilo izgovorjenih veliko navdušujočih

besed: ustanovitev čitalnice je bila sklenjena stvar. Zvečer je bil za konec jubilejnih svečanosti še ples v dvorani Kazine.

Skoraj vse, kar so v Novem mestu v zvezi s petstoletnico načrtovali, je splavalo po Krki, ostalo je le povrnjeno staro ime mesta Rudolfswert in njegov poslovenjeni naziv Rudolfovo (v veljavi vse do leta 1918). Članki in razprave, ki jih je v čast petstoletnice našega mesta v Poročilih zgodovinskega društva za Kranjsko objavila skupina zgodovinskih raziskovalcev, so ostali v Novem mestu skoraj neopaženi, pač pa se je uresničila davna želja rodoljubov: *ustanovili so Narodno čitalnico.*⁹

Da bi čitalnico čimprej priklicali v življenje, se je deset dni po končani proslavi v Brunnerjevi gostilni na Bregu zbralo dvajset rodoljubov, med njimi dr. Jožef Rozina in dr. Žiga Bučar, ki so se posvetovali o ustanovitvi čitalnice, izbrali pripravljalni odbor in mu naložili, da čimprej pripravi društvena pravila in jih predloži oblasti v odobritev. V odboru je sodeloval tudi dr. Žiga Bučar. Novomeška javnost se je sedaj razgibala in ljubljanski nemški časnik Laibacher Zeitung je 6. septembra 1865 objavil dopis iz Novega mesta, ki je sporočal, da je v Novem mestu od proslave petstoletnice dalje resnično nastalo novo obdobje in da je doslej tako mirno in družabno mestece razklano v dva tabora: enemu je bilo geslo Kazina, drugemu čitalnica. Ko se je zgražal še nad tem, da so glavni organizatorji novega društva kaki trije državni uradniki, je dopisnik menil, da bo ustanovitev čitalnice novomeškemu družabnemu življenju prinesla le škodo.

Pripravljalni odbor za ustanovitev čitalnice je sredi septembra 1865 izpopolnil od okrajnega glavarstva vrnjena pravila, jih ponovno predložil ter jih že 23. septembra dobil vrnjena in odobrena. Pripravljalni odbor se je sestel že naslednji dan in sklenil takoj začeti pridobivati člane; že prvi dan so jih nabrali šestinštirideset. Ustanovni občni zbor je bil sklican za 25. oktober 1865 pri Brunnerju na Bregu. Za predsednika čitalnice je bil izbran dr. Jožef Rozina, tajniške posle pa so zaupali dr. Žigi Bučarju.

Novomeška čitalnica, šestnajsta med čitalnicami, ki so bile do tedaj ustanovljene na slovenskih tleh, je imela svojo prvo prireditve 26. novembra 1865. Ker ji v Kazini niso hoteli posoditi dvorane, so se člani zbrali v gostilni na Bregu. Na sporedu so bile recitacije in pevski nastopi. Med številnim občinstvom so bili tudi štirje mlajši člani čitalnice, ki so si za to priložnost omislili in oblekli rdeče srajce, kakršne so videli pri ljubljanskih sokolih, ki so nastopili ob petstoletnici mesta. Prišlo je tudi nekaj profesorjev-frančiškanov in dijakov. Po končanem programu so se mlajši zavrteli v plesu. Vse to je razkačilo kapiteljskega kanonika Mateja Svetličiča, ki je v

pridigi 3. decembra 1865 ostro grajal to prireditvev, ki da so jo pripravili »škrici« (zasmehljivka za uradnike), rdeče srajce pa so ga spominjale na uporniške italijanske garibaldince in prevratna gesla francoske revolucije in prostozidarskih lož o svobodi, enakosti in bratstvu. Ni mu bila všeč tudi udeležba frančiškanov, posebej pa še dijakov, češ da so jim profesorji-frančiškani dovolili, da se udeležijo zabave v gostilni. Med čitalničarji je zavrelo. Prošt Jernej Arko je v razgovoru z dr. Jožefom Rozino sicer priznal, da je šel kanonik Svetličič predaleč in da je pripravljen doseči preklic obtožb ter tako dati čitalnici zadoščenje za žalitve, ki bi lahko pripeljale do tožbe.

Ko pa je čitalnica tudi pismeno zahtevala preklic žalitev na istem mestu, kjer so bile izgovorjene, je prošt Arko v nemško pisanem odgovoru 11. decembra 1865 te zahteve zavrnil in menda celo ponovil nekatere Svetličičeve trditve. To je bil vzrok, da je čitalnični odbor obširno razpravljal, tajnik dr. Žiga Bučar pa sestavil odgovor in točko za točko pojasneval in zavračal obtožbe. Pismo sta podpisala predsednik dr. Rozina in tajnik dr. Bučar. V odgovoru sta prošta še zbadla, češ da mu ne pišejo odborniki v nemščini zato, ker bi mislili, da slovenščine ne razume, ampak zato, ker vljudnost zahteva odgovor v tistem jeziku, v katerem je bil izrečen odgovor. V dopisu ugotavljajo, da prireditvev pri Brunnerju ni bila nikakršna otvoritvena prireditvev, v gostilni pa je bila zato, ker jim v Kazini niso hoteli dati na razpolago svoje dvorane. Tudi so frančiškani takoj po končanem programu odšli, rdeče srajce nekaterih pa niso imele nikake zveze z garibaldinci in prevratniki, ampak so jih mladi gostje oblekli le v spomin na sokole; ti pa so uradno priznani in dovoljeno društvo. Odpovedali so se tudi preklicu žaljivk na mestu, kjer so bile izrečene. Končno ugotavljajo, da člane čitalnice prav tako kot duhovščino prevevajo čustva krščanske ljubezni in patriotizma. Pismo je bilo pisano 15. decembra, tri dni kasneje pa je prošt odgovoril, da z zadoščenjem sprejema na znanje izjavo odbora, s katero se čitalnica odpoveduje zahtevi po preklicu. Če pa bodo v čitalnici res prevladovali principi krščanskega življenja in patriotizma, bo tudi on sam čitalnico podpiral.

Prepira je bilo tako v Novem mestu konec, razvedelo pa se je zanj tudi v Ljubljani. Deželno predsedstvo je 17. decembra 1865 zahtevalo od predstojnika okrajnega glavarstva, da z obratno pošto podrobno poroča o razmerah v društvu Narodna čitalnica, o napadu kanonika Svetličiča nanjo in o zahtevi čitalnice za preklic napada ter proštni odklonitvi te zahteve. Predsedstvo želi posebej vedeti, kaj je z udeležbo frančiškanov pri večernih zabavah in o njihovem dovoljenju, da se le-teh udeležijo tudi dijaki. Pri deželni vladi seveda še niso pozabili na spor, ki so ga imeli profesorji-

frančiškani z nadrejeno šolsko oblastjo zaradi pisave slovenskih krajevnih in osebnih imen v letnem gimnazijskem izveščju. Naslednjega dne je okrajno glavarstvo odgovorilo in poročalo o kanonikovem napadu na čitalnico, češ da je čitalničarje ozmerjal s »škrici«, nadalje o zahtevi čitalniškega odbora za preklic napada in proštni odklonitvi le-tega. Kar zadeva udeležbo mladine pri plesu v gostilni, pa poroča, da matere same pošiljajo svoje sinove na ples k Brunnerju itd. Poslej o kakem sporu med čitalnico in proštnjo ni bilo več glasu.

Čitalnica je za svoje potrebe najela dve sobi v gostilni (ali hotelu) Pri kroni na Glavnem trgu. Tam so že leta 1848 ustanavljali Slovensko društvo in prvič v našem mestu razvili slovensko narodno zastavo. Manjša soba je rabila za pravo čitalnico, večjo pa so uporabljali za prireditve. Gostilničar je bil Anton Hočevvar, brat Martina Hočevvarja, bogataša, ki je živel v Krškem in bil nemškutar ter na volitvah kandidat nemškutarske politične stranke. Bil je tudi lastnik hiše, v kateri je bila omenjena gostilna. V prostorih, najetih v tej gostilni, je čitalnica delovala do konca leta 1972, ko ji je Anton Hočevvar na zahtevo brata, ki je propadel na volitvah, pokazal vrata.

Dolenjska mesta Novo mesto, Krško, Kostanjevica, Metlika, Črnomelj in Višnja gora so skupaj volila enega poslanca.¹⁰ Ob volitvah v tem času sta se za ta mandat borili dve stranki: narodnjaška in nemškutarska. Izidi glasovanja volilnih mož so bili navadno od volitev do volitev različni: enkrat je zmagala ta, potem zopet druga plat. Kot trdni narodnjaki so bili znani Metličani in Črnomaljci. Med novomeškimi narodnjaki so bile znane nekatere trgovske družine, poleg njih pa še nekateri mlajši uradniki, ki so prihajali službovat v naše mesto. Vse bolj glasna je bila tudi gimnazijo obiskujoča mladina, ki je dajala duška svoji narodni zavednosti na šolskih prireditvah v spomin Valentina Vodnika, Franceta Prešerna ali Antona Janežiča. Te prireditve je s podporo svojih profesorjev prirejala tudi v čitalnični dvorani. Ob volitvah leta 1867 so dijaki celo dejansko posegali v volilno borbo. Prof. Ivan Steklasa, ki je bil takrat v osmem gimnazijskem razredu, je o takratnem volilnem boju v Dolenjskih novicah leta 1909 zapisal: »Volilna borba je bila huda. Nemškutarji so bili kakor obsedeni; kar besneli so proti duhovščini in vsemu, kar je bilo slovenskega. Po gostilnah slovenski gosti niso imeli nikjer miru, psovali in grdili so jih, kar so le mogli.« Dijaki, tudi nižješolci, pa so se po volitvah, ki so bile na novomeškem rotovžu, iz tistih volilnih mož, ki so glasovali za nemškega kandidata, norčevali in jih na poti iz mesta obmetavali s peskom in nesnago.

Narodna zavest Novomeščanov pa se je le polagoma utrjevala. Zmagi narodnjakov je namreč spet sledila zmaga nemškutarije tudi na

V zbirki pečatnikov Narodnega muzeja v Ljubljani je ohranjen železni preklonni pečatnik dr. Žige Bucarja

novomeškem rotovžu. Omahljivost in neodločnost občinskih odbornikov se je pokazala n.pr. pri volitvah župana leta 1869, ko je bilo na občinskih volitvah 10. in 11. decembra, kot so poročale Novice, izvoljenih dvanajst narodnjakov, trije nemškutarji, trije pa »niso bili ne eno ne drugo«. Ko pa so volili župana, je bil izvoljen vodja novomeške nemškutarije, upokojeni stotnik avstrijske vojske Albert pl. Lehmann. Županoval je vse do leta 1871, ko je odstopil iz protesta, ker je občinski odbor izglasoval podelitev častnega meščanstva grofu Karlu Hohenwartu, politiku, ki se je zavzemal za federativno ureditev habsburške monarhije. Šele potem so narodnjaki izvolili svojega moža. Bil je to lekarnar Dominik Rizzoli. Ta rodbina se je nekoč priselila iz italijanskega Milana v naše mesto in se tu poslovenila. Dominik Rizzoli je županoval do 1876.

Tudi v vrhu novomeške družbe je proti koncu šestdesetih let prišlo do sprememb: predsednik okrožnega sodišča Jožef Anzelm Scheuchenstuel je bil 15. junija 1867 premeščen v Gradec in bil tam kot dvorni svetnik 1870. upokojen. Tri leta za tem je umrl. Leta 1868, 14. septembra, je umrl prošt Jernej Arko, znan tudi po tem, da je hotel povsem gotizirati kapiteljsko cerkev: zvonik je dobil današnjo obliko, odstranjevati pa so začeli tudi notranjo baročno cerkveno opremo, predvsem oltarje.

O kakem javnem nastopanju dr. Žige Bucarja v tem času ni vidnih sledov. Posvečal se je svojemu poklicu in bil iskan in spoštovan zdravnik. Novice so 19. aprila 1871 poročale,

da se pripravlja nova ureditev zdravniške službe po dolenskih okrajih tako, da bi vsak okraj imel svoj zdravstveni svet in svojega okrajnega zdravnika. Mesec dni kasneje, konec maja 1871, pa so vedele povedati, da je bil za novomeški, krški in litijski okraj nastavljen za zdravnika dr. Žiga Bučar.

Ko je gostilničar Anton Hočevar na zahtevo svojega brata, na volitvah propadlega nemčurskega kandidata Martina Hočevarja, z novim letom 1872 vrgel čitalnico na cesto, je za dr. Bučarja prišel čas, ko se je z vso močjo zopet uveljavljal v novomeškem društvenem življenju. O takratnih prilikah v Novem mestu je Fran Šuklje, ki je bil v letih 1873 do 1875 profesor zgodovine in zemljepisja na novomeški gimnaziji, zapisal:

»Novo mesto je bilo tedaj pač vprav tip nemškutarskega gnezda. Vladala je birokracija in ta je bila skoraj izključno nemškega mišljenja. Le par izjem je bilo in še ti gospodje so bili plašljivi, ki se niso upali na dan s svojo barvo. Ali pa so kar prenizko stali na uradniški lestvici, da bi se mogli količkaj uveljaviti. *Edini pogumni narodnjak je bil okrajni zdravnik dr. Žiga Bučar, zelo priljubljen tudi kot večak v medicinski stroki.*« (Podčrtal J.J.)

Narodni dom

Kakor si je Novo mesto obotavljalo pri obnovi Narodne čitalnice, tako je pohitelo z zidanjem Narodnega doma,¹¹ ki ne bi dal strehe le čitalnici, ampak tudi drugim narodnim društvom in ustanovam. Vse to bi bilo težko dosegljivo, da ni te zamisli neprestano podpirala neutrudna delavnost in bistrovidna načrtovalnost dr. Žige Bučarja.

Novembra 1871 so bile deželnozborske volitve in v dolenskih mestih sta si stala nasproti kandidata narodnjakov, tolstovrški graščak Karel – Dragotin Rudež in kandidat nemškutarske stranke, krški bogataš Martin Hotschevar. Ker je ta na volitvah propadel, je od brata zahteval, da čitalnici odpove najete prostore. Novice so o tem 8. januarja 1872 poročale: »Hočevarjev brat, ki je gospodar tiste hiše, kjer je do zdaj čitalnica naša stanovanje se ve da za plačilo imela, je od dveh dohtarjev posebno hujskan, jo ob novem letu iz hiše zapodil.« Čitalnico je rade volje sprejela pod streho gostilničarka Skabernetova. Kljub vsemu gostoljubju in prijaznosti gostilničarke in njene hčere Marije (kasneje poročene Rozina, babice skladatelja Marjana Kozine), so delovanje čitalnice dokaj ovirali manj ustrezni prostori.

Zdaj je zopet prišel čas za dr. Žigo Bučarja, da še bolj okrepi svojo sicer stalno dejavnost v korist narodne stvari. Ker je že vse leto 1872 zagovarjal misel, da bi si čitalnica postavila lasten dom, je bil na občnem zboru 8. decembra 1872 izvoljen za predsednika v poslovnem

letu 1873. In že ob koncu leta 1872 je čitalnica kupila sredi mesta ležečo gradbeno parcelo. Dopisnik Slovenskega naroda je 3. januarja 1873 poročal, da je bilo delovanje čitalnice, ko je bila v preteklem letu pregnana iz dotedanjih prostorov, precej ovirano, potem pa pravi: »Toda že se obrača na boljše. ravno kar izvoljeni čitalniški predsednik g. dr. Bučar zares neumorno dela vse napore, da bi naš narodni zavod čimprej se prebudil iz medljenja. In morem za gotovo poročati, da je čitalničin odbor storil sklep, katerega uresničenje že v nekaterih mesecih bode učinilo, da bode novomeška, za vso dolensko stran prevažna čitalnica na novo oživljena in na svojem lastnem domovanji živahneje delovala, cvela in napredovala kakor kdaj poprej. Tako poboljšanim narodnem zavodu ne bode težko, da k sebi potegne skoro vse meščane, ker do malega vsi so narodnjaki, tudi, kar posebno poudarjam, trgovci, ki so pri volitvah dejansko kazali, da jim je mari blagor naroda, med katerim žive in kupčujejo. Kaki trije tukajšnji trgovci se skazujejo slovenskemu narodu sovražne. Takim narod najbolje pride v živo, da pri njih ne kupuje nič. Naj si pomorejo z denarjem nemčurjev, bomo videli, kako bodo vozili.«

Naslednjega dne, 4. januarja, je Slovenski narod objavil dopis o silvestrovanju v novomeški čitalnici. V njem poroča, da se je gostov kar trlo in da je predsednik čitalnice naznanil, da je odbor čitalnice kupil za tisoč tristo goldinarjev stavbišče, ki leži sredi mesta, kjer bodo sezidali novo domovanje čitalnici, vsa stavba da bo stala šest do sedem tisoč goldinarjev, in nadaljuje: »In da se pokrijejo stroški, ima se, po odborovem sklepu, izdati tristo dolžnih pisem po 24 goldinarjev, katerih prejemniki naj bodo mesečno plačevali vsaj po en goldinar. tako bode vsakemu narodnjaku mogoče udeleževati se tega prevažnega narodnega čina in prej ko v enem letu bomo Novomeščani med vsemi Slovenci prvi imeli svoj Narodni dom.«

Predsednikovo poročilo, pravi dalje pisec, je med udeleženci silvestrovanja zbudilo veliko navdušenje, potem pa so se s pesmijo in plesom zavrteli v novo leto. Potem se z dobrikanjem prikloni Novomeščankam in zapiše: »Pri priložnosti pa sem prvokrat imel prijazno priliko gledati, koliko, našemu malemu mestu neprimerno veliko število mladomičnih, zalih in ljubeznivih gospodičen nam cveti, ki so vse zmožne in z mladostnim srcem kar hrepene, da bi s petjem ali igranjem gledaliških iger sladile narodnega društva zabave. O, ko bi pač že zidan bil Narodni dom! slišalo se je iz marsikaterih nežnih ust, in sleherni pa je novomeški narodni čitalnici v lastnem domovanji preprokaval sijajno življenje.« S trditvijo, da Kazini vedno bolj zmanjkuje članov, dopisnik konča svoje pisanje.

Na občinskih volitvah 21. in 24. januarja 1873 so narodnjaki zmagali in v novi občinski odbor je bil izvoljen tudi dr. Žiga Bučar, ki je zdaj stopil še v politično areno. O izidu volitev sta poročala Novice in Slovenski narod ter navdušeno pozdravljala zmago narodnjakov ter izvolitev Dominika Rizzolija za župana. Temu veselju so se pridružili tudi v Ljubljani: ko so v nedeljo 26. januarja 1873 uprizorili slovensko predstavo Nestroyeve igre Danes bomo tiči, so kot vložek zapeli tudi kuplet in v njegovih zadnjih kiticah, v sicer okornih verzih, opevali novomeške volitve:

Iz Novega mesta došel nam je glas,
ki z'lo razveselil je tukaj vse nas,
da zmagali spet narodnjaki tam so,
Nemčija pa da rakom žvižgat šla bo.

Zgodilo se to na Dolenjskem je zdaj,
posnemaj Ljubljana Dolenjce skor zdaj,
in lahko verjameš mi to,
da spodobno bi za te to bilo.

V soboto, 1. februarja 1873, je Slovenski narod objavil dopis o načinu, »po katerem ima zidati se novo poslopje za čitalnico v Novem mestu« in pristavil: »Čitalnica v Novem mestu, kot glavnem mestu cele dolenjske strani Kranjske dežele je velike važnosti. Ona bode pravi naš dolenjski narodni dom, zbirališče narodnjakom in domoljubom. Naj tedaj rodoljubi vsega Dolenjskega podpirajo nas, da bomo srečno postavili to narodno središče. Vse slovenske časopise in glasila, kakor tudi društva, prosimo, naj nam z besedo in dejanjem v pomoč bodo.«

Dne 9. marca 1873 dopisnik ponovno poroča o izvolitvi narodnjaka lekarnarja Dominika Rizzolija za župana in o surovem obnašanju nekaterih nemčurjev in častnikov takratne novomeške garnizije, ki da groze narodnjakom celo z osebnim obračunavanjem. Potem poroča, s kakšnim veseljem in navdušenostjo se oglašajo mnogi narodnjaki z vseh strani z denarnimi prispevki in posojili za gradnjo Narodnega doma. Poslanec grof Jožef Emanuel Barbo z Rakovnika v Mirenski dolini je dal petsto goldinarjev posojila, obljubil pa še več, če bo treba. Meščan Germ je ponudil na razpolago sto tisoč kosov opeke, meščani pa dajejo vprego za vozove brezplačno. Že kupljenemu stavbišču so dokupili še zraven ležeči vrt. Iz načrta za dom pa je bilo razvidno, da bo to lepo dvonadstropno poslopje, v katerem bodo dvorana za prireditve, bralne sobe, v prtiličju prostor za gostilno in hišnikovo stanovanje, zraven pa tudi sobe, namenjene za prenočevanje tujih gostov.

Dne 25. maja 1873 Narodov dopisnik poroča, da pričenjajo z gradnjo Narodnega doma. Načrte zanj je napravil stavbenik A. Kapner. Narodni dom bo v okras Novemu me-

stu, še več vredno pa je, »da Narodni dom bode šola lepih npravov, učilišče koristnih vednostij in narodne besede, kakor tudi hram za narodno izpodbujevanje in razveseljevanje«. Potem opisuje, kako navdušeno meščani podpirajo gradnjo Narodnega doma, pri tem pa pohvalno omenja zlasti gostilničarja Karla Rozmana, trgovca Adolfa Guština in Valentina Oblaka ter peka Jakoba Mechoro. Na koncu dopisnik poziva domoljube, naj denarno podprejo zidanje doma, ker bodo stroški gradnje predvideno znesli do 35.000 goldinarjev.

Kljub nekaterim oviram, ki jih je poskušala nemškutarija postavljati gradnji doma na pot in kljub pojavljajoči se avstrijski finančni krizi, so priprave za zidanje doma tekle dalje in bile končno tako daleč, da so 8. junija 1873 položili temeljni kamen. Nobenega dvoma ni, da je bil osrednje gibalno, načrtovalec in spodbujevalec vsega, kar je bilo potrebno storiti in priskrbeti za gradnjo doma, predsednik Narodne čitalnice in občinski odbornik, okrajni zdravnik dr. Žiga Bučar. Nedelja 8. junija 1873 je bila zanj dan velike radosti in zadoščenja za opravljeno delo.

»Vesel in sijajen je bil znameniti dan, kate-rega je pretečeno nedeljo, 8. junija obhajalo Novo mesto...« Tako je začel dopisnik Slovenskega naroda svoj obširni popis slavnosti pri polaganju temeljnega kamna za Narodni dom in nato nadaljeval: »Pokazalo se je, da narodna zavest, s katero je tukaj šele leta 1865 prebudil zlasti Južni Sokol ljubljanski, da čedalje bolj in bolj prešinja vse kroge meščanske, da rodi tudi že plemeniti sad na narodnem polji.« Dopis o poteku novomeške slavnosti je Slovenski narod objavil 12. in 14. junija 1873. Iz njega posnemam:

V nedeljo, ob sedmi uri zjutraj, je v gorenjsko narodno nošo oblečen »kranjski fant« na vozu, okrašenem s slovenskimi trobojnicami, pisanimi trakovi in lipovim zelenjem, vozil temeljni kamen od kamnoseka v Bršlinu po cesti preko Marofa v mesto. Možnarji so pokali, pred vozom pa je korakala godba meščanske garde in igrala slovenske napeve. Pred vhomom v mesto ob Škabernetovi hiši so voz pričakali številni meščani in ga pozdravili z živio! klici, voz pa je nadaljeval pot skozi mesto na gradbišče. Čitalničarji in številni gostje so po opravljenem cerkvenem opravilu v kapiteljski cerkvi odšli na gradbišče, okrašeno z venci in zastavami. Tam se je zbrala velika množica meščanov in okoličanov, gostje pa so prišli iz Bele krajine, Ljubljane, Gorenjske in Štajerske.

Zborovanje se je začelo ob desetih dopoldne. Med grmenjem možnarjev je godba zaigrala himno Hej Slovani, potem so dijaki odpele posebno kantato, nakar je stopil na oder metliški narodnjak Anton Navratil, pozdravil zborovalce in poudaril pomembnost gradnje Narodnega doma ter mu zaželel veliko uspe-

ha. Za njim je zborovalce in goste pozdravil župan Dominik Rizzoli in dejal, da bo nova stavba mestu v okras, obenem pa tudi »učilišče za omiko, za znanost in izobraževanje sploh«. V nadaljevanju je zapisano: »Za njim predsednik čitalnice, gospod dr. Bučar, prebere zgodovino tega društva, med drugim, da čitalnica v Novem mestu nikjer ni mogla niti ne more dobiti dostojnega, privatnega prostorišča, kjer bi mogla za svoje potrebe dovoljno razprostitirati se in ne preganjana od protivnikov, kar ji je vedno godilo se, izpolnovati svojo važno nalogo, da je torej v zavesti si, da bi pod sovražnim pritiskom narodna stvar čezdalje huje trpela in celo propala, ako bi ne oskrbela si svojega lastnega domovanja, po znanem načinu jela graditi si svoj narodni dom.«

Za njim je govoril dr. Josip Vošnjak in podarjal, da slovenskemu narodu sedaj grozi nevarnost od Nemcev (po porazu Francije 1870 je bilo obnovljeno nemško cesarstvo) in da je treba »za blagor domovine žrtvovati imenje in življenje«. Za tem so zborovalci viharno pozdravili dr. Valentina Zarnika. Ta, na narodnih zborovanjih in taborih priljubljeni govornik, je najprej omenjal zidanje jeruzalemskega templja in odgon Izraelcev v babilonsko sužnost, nato pa dejal, da našim prednikom ni bilo treba ob bregovih Krke, Save in Drave pretakati solz kot Izraelcem ob bregovih Evfrata, saj so »s svojimi solzami pred stletji apno mešali, s katerim so morali svojim tlačiteljem na visokih in šiljastih klisurah gradove zidati«. Takšno žalostno stanje da je bilo vse do najnovjših časov. Ko je na primer slovenski rojak in hrvaški pesnik Stanko Vraz »pred več kot tridesetimi leti čez Novomesto potoval, je svoje uspomene na Vaše mesto v svojem dnevniku z besedami 'mrko, mrko, sve mrko' zabilježil. Če pa bi na ta dan prišel, bi moral zapisati: 'jasno, jasno, vse jasno'.« Potem je podčrtal tri svoje želje: prvič, da bi bil Narodni dom pravi tempelj slovenstva; drugič, da bi bil središče za omiko in izobraženost našega tako zapuščenega naroda; tretjič »da bi se v narodnem domu gojile ideje 19. stoletja, katere so voditeljce najbolj izobraženim narodom tega sveta, kakor severnim Nemcem, Angležem, Italijanom, Francozom in sedaj tudi Španjolcem, to so ideje vsestranskega napredka in svobode«.

Za Zarnikom sta zborovalce pozdravila še poslanec Viljem Pfajfer iz Krškega in grof Vranicani iz Zagreba.

Po pozdravnih govorih je predsednik čitalnice dr. Žiga Bučar prebral na pergamentu pisano listino z opisom namena in pomena Narodnega doma, ki so jo potem podpisali vsi odborniki čitalnice, župan in mnogi gosti. Dr. Bučar je potem listino skupaj z izvodi na Slovenskem izhajajočih slovenskih časnikov vložil v posebno kositrno skrinjico in jo položil v

temelj nove stavbe. Nato so pristopile belo oblečene deklice, ki so prinesle na blazinico položeno kladivo in zidarsko lopatko, nakar je župan Dominik Rizzoli s kladivom potrkal po temeljnem kamnu in rekel: »Vzdigni se Slovincem na diko in slavo.« Potem so se zvrstili še gostje, odborniki čitalnice, nato pa še vrsta novomeških gospa in gospodičen. Dopoldansko slavnost je zaključila budnica Naprej zastava slave. Sledila je pogostitev z vrsto nagovorov in branjem pozdravnih brzojavk ter popoldanska in večerna veselica na posestvu trgovca Valentina Oblaka v Šmihelu.

Nekateri novomeški rodoljubi so že leta 1869 predlagali, naj bi bil sklican tudi tabor za Dolenjsko in to v Novem mestu, češ da je novomeški Glavni trg dovolj velik in da lahko sprejme veliko množico zborovalcev, kar je novomeško nemškutarijo tako razkačilo, da so javno sežigali izvode Slovenskega naroda, ki je ta predlog objavil. Predlog je zadel na gluha ušesa, pač pa je novomeški letopisec dr. Leopold Picigas¹² v svojih spominskih zapiskih povedal, da je bilo zborovanje ob polaganju temeljnega kamna za Narodni dom v Novem mestu tako za mesto kot za Dolenjsko, skoraj enakega pomena kot tabori, ki so jih tisti čas prirejali po slovenskih pokrajinah.

Kot je bil dan polaganja temeljnega kamna za Narodni dom za dr. Žigo Bučarja dan radosti in zadoščanja, pa mu je prav ta dan bilo rojeno tudi gorje. Stavba Narodnega doma je sicer hitro rasla in še pred zimo je bila v glavnem pod streho. Potem pa se je začelo zatikati. V mestu ni bilo več dr. Žige Bučarja, ki ga je deželna vlada pregnala v Kočevje.

Pregon in smrt

Za 23. oktober 1873 so bile razpisane volitve za državni zbor. Dr. Josip Vošnjak je v svojih Spominih na 457. strani zapisal, da sta z dr. Valentinom Zarnikom ob svojem obisku v Novem mestu nagovorila dr. Žigo Bučarja, da je v kuriji dolenskih mest prevzel kandidaturu na listi narodno-liberalne stranke. Centralni volilni odbor v Ljubljani je 12. oktobra 1873 objavil imena kandidatov za volitve v državni zbor in za dolenska mesta predlagal dr. Žigo Bučarja. To je bilo seveda znano že prej in Slovenski narod je z dopisom iz Ljubljane z dne 11. oktobra javljal, da je dr. Etbin Costa (rojen 1832. v Novem mestu, umrl 1875. v Ljubljani, z dr. J. Bleiweisom in L. Tomanom vodilni mož konservativne stranke) na nekem shodu v Ljubljani »najprej grmel na liberalne Slovence, potem pa posebno še na tri narodne kandidate, namreč na dr. Razlaga, prof. Pajka, kandidata za mariborsko okolico, in dr. Bučarja, kandidata za dolenska mesta«. Po opisu napada na dr. Razlaga nadaljuje: »Brez primera nesramnejši, predrznejši je pa, da gre Costa ravno v tem času, ko se volil-

na borba bije, slovenska kandidata Pajka in dr. Bučarja ter njihov program ometati. Oba ta dva moža sta znana rodoljuba slovenska, za oba so pripravljene Slovenci obeh barv glasovati in ker sta kandidata v najnevarnejših krajih, kjer je velik strah, da ne zmaga nemškutarstva – torej protislovenska stranka – pač se ne moremo prečuditi nestidnosti in predrznosti tega nemškega priskoka Coste, da prihaja tu dlako cepit in s tem agitirat naravnost za Seidla in Hotschevarja.« Med nemškutarji dolenskih mest je Bučarjeva kandidatura brez dvoma zbudila preplah. Njegova delavnost, trdno rodoljubje in splošna priljubljenost, vse to mu je obetalo zmago na volitvah. Nemškutarija je napela vse sile, da kakorkoli prepreči njegov nastop na volitvah. Ker je tudi deželna vlada pisano gledala na to kandidaturo, je začela ukrepati: dne 15. oktobra, torej teden dni pred volitvami, je Slovenski narod javil, da je dr. Bučar, kandidat narodno-liberalne stranke proti »neizobraženemu bogatinu, krškemu Hočevarju, od kranjske deželne vlade prestavljen iz Novega mesta v Kočevje« in pozival volilce dolenskih mest, naj ga prav zato volijo, ker se Bučar s tem, da kandidira, žrtvuje in da se na njegovo rodoljubje smejo zanesti.

Dr. Žiga Bučar je mislil in upal drugače. Nenadna in prisilna premestitev v Kočevje mu nikakor ni bila po volji. Ne le zato, ker je težko zapuščal Novo mesto in svoje narodno, pa tudi zdravniško delo v njem, temveč tudi zato, ker se mu je upirala selitev v njemu nasprotno, če že ne kar sovražno kočevarsko okolje, saj je takrat kočevskemu okraju načeloval nemško zagrizeni okrajni glavar Gustav Fladung. Ker je bil dr. Bučar vedno rahlega zdravja, so ga gotovo plašile tudi ostrejšje klimatske razmere Kočevja in okolice. Upal je, da se reši s tem, da se odpove kandidaturi za poslansko mesto v državnem zboru. Dne 19. oktobra, torej štiri dni pred volitvami, je Slovenski narod med domačimi novicami na prvem mestu objavil presenetljivo vest, da se je dr. Bučar odpovedal kandidaturi v dolenskih mestih. Zato je nastal preplah tudi v slovenskem narodnem taboru. Volitve v državni zbor so bile že pred vrati in na mesto Bučarja je bilo treba hitro izbrati drugega kandidata. Centralni volilni odbor v Ljubljani se je na hitro roko odločil za ljubljanskega trgovca, rokavičarja Janeza Nep. Horaka, ki je bil češkega rodu in na Dolenskem malo ali nič poznan. Spričo tega je na volitvah narodna stranka doživela katastrofalen poraz.

Državnozborske volitve dne 23. oktobra 1873 je Fran Šuklje, mladi profesor novomeške gimnazije, takoj naslednjega dne v Slovenskem narodu kritično ocenil in zapisal:

»Ker se Vam bode od druge strani poročevalo o volilnem boju novomeške okolice. Vam hočem le kratko opisati vršenje volitev v dolenskej mestnej skupini. Brez vsake dvo-

mbe so bila dolensjska mesta deloma nemška, deloma zasedena od ubozega, nevednega meščanstva, deloma napolnena od kruhoborne birokracije, iz prvega začetka zelo nevarna tla za vsacega narodnega kandidata. Vendar bi bili imeli nado v volilnem boju zmagati, ako bi bil obče spoštovani dr. Bučar, priljubljen kakor zdravnik, cenjen kakor značajni in svobodomiselnih narodnjak, pri svojej kandidaturi ostal. Toda on je odstopil v zadnjem trenutku in narodna stranka v velikej zadregi za kandidata, postavila je nam ljubljanskega g. Horaka. Bila je to jako nesrečna misel: Horak je tukaj nepoznan, brez politične veljave, brez potrebnega talenta, potem še sumljiv kakor mož, ki je doslej preveč se udal klerikalnemu uplivu. Tako se je bila pooblastila obupnosti in letargija narodnih krogov, medtem ko je ustavoverna stranka po uradnikih in dacarjih na vse kriplje agitovala; tako je prišel dan volitve in začel se je volilni boj, za nas brez zmagovalne nade.«

Dr. Bučarju se iz Novega mesta v Kočevje nakako ni mudilo. To je novomeškim Nemcem in nemškutarjem začelo že presedati. Čimprej bi si bili radi ta trn izdrl iz pete, pa je bivši župan in vodja novomeške nemškutarije Albert pl. Lehmann dr. Bučarja skoraj dobesečno napodil iz mesta. To se je zgodilo v začetku novembra na seji občinskega odbora, ki se je je udeležil tudi takrat še v mestu bivajoči dr. Bučar. O tej seji je novomeški dopisnik Slovenskega naroda 6. novembra 1873 poročal:

»Predno je mestni župan po otvorenji seje na prvo točko preiti mogel, se vzdigne bivši župan pl. Lehmann in predlaga, da izreče mestni odbor g. dr. Bučarji, katerega je nemčurstvo v kranjsko Sibirijo, t. j. v Kočevje prestavilo, zaradi njegovih velicij zaslug za mesto in celo okolico zahvalo. Da je po večini narodni mestni odbor to rad storil, glede res velicij zaslug v vsacem oziru, bodi si kar se tiče mesta, v sanitetnih in materijalnih zadevah, ali pa kar se tiče dolensjske železnice, nij mi treba praviti, ker celo zagrizeni nemškutarji, ki imajo malo boljnjih človeških čutov še v sebi, spoznajo sedaj, da je dr. Bučar veliko dobrega kot zdravnik in kot mestni odbornik storil.« Potem pravi dopisnik, da je takoj po izrečeni zahvali dr. Bučarju stotnik v p. A. pl. Lehmann zahteval, da mora dr. Bučar takoj zapustiti sejo, ker nima na njej nič več kaj iskati in zagrozil, da bo sam zapustil sejo, če dr. Bučar tega ne stori, med odborniki pa je nastalo več kot eno unurno prerekanje.

Nekaj dni kasneje se je dr. Žiga Bučar z družino preselil v Kočevje, na njegovo mesto pa je iz Kočevja prišel zdravnik dr. Böhm.

Novomeški nemškutarji so uživali ob pregonu dr. Bučarja in bili prepričani, da so s tem tudi Narodnemu domu zadali težak, če ne smrtni udarec. Da so se v tem le motili, jim je

povedal Narodov dopisnik, ki je štiri mesece po odhodu dr. Bučarja, dne 7. marca 1874, zapisal: »Akopram je vse rodoljube novomeške, posebno pa čitalnico, britko zadela zguba vrlega dr. Bučarja, ki je bil narodnemu življenju duša in utemeljitelj Narodnega doma, nismo se dali plašiti, da bi bili odjenjali od prizadetij naših nego še tesneje krog ognjišča domačega stopivši upiramo se krepko navalu sovraga.« Potem izraža upanje, da bo Narodni dom po zaslugi in delavnosti Rozmana, Mechore in Guština kmalu vsaj toliko usposobljen, da se bo vsaj čitalnica lahko vselila vanj. Potem še zapiše, da se v Kazini že pozna prihod dr. Böhma, ki je prišel iz Kočevja in zamenjal dr. Bučarja: po vzgledu Kočevja, so tudi v novomeški Kazini organizirali pevski bor (Lieder- Tafel). V gimnaziji, poroča dalje, pa da je hudo, ker novi profesorji, ki so bili po podržavljenju gimnazije tu nastanjeni, slovenščine sploh ne razumejo.

Da bi zagotovili uspešno nadaljevanje gradbenih del v Narodnem domu, je bil za poslovno leta 1875 izvoljen za predsednika čitalnice državnozbornski poslanec grof Jožef Barbo z Rakovnika v Mirenski dolini. Grof Barbo in tolstovrški graščak Karel Rudež sta res dala izdatno pomoč. Pomagala sta še dekan Edvard Polak iz Leskovca pri Krškem in mirnopedski župnik Anton Mlakar. Grof Jožef Barbo je potem predsedoval čitalnici vse do leta 1879, nakar mu je za leto dni sledil tolstovrški Karel Rudež. Za gradnjo Narodnega doma je skrbel posebni stavbeni odbor, ki so ga sestavljali trgovci Anton Kalčič, Ferdinand Seidl, Valentin Oblak in Franc Kastelic. Izgradnjo doma so uspešno nadaljevali in v pozni jeseni 1875. so bili tako daleč, da je bilo poslopje delno usposobljeno za vselitev. Slovenski narod je 18. novembra 1875 objavil prispevek Od dolenje Krke, ki je bil napisan 15. novembra. V njem je dopisnik poročal:

»V osrednjem mestu naše Dolenjske obhajala se je, kakor znano, sinoči imenitna slovesnost otvorjenja Narodnega doma. Krasna ta zgradba bila je od zunaj vsa z zelenjem, mlaji, raznobojnimi svetilnicami okinčana in nad vhodom vabil je napis Srčno pozdravljeni najodličnejši narodnjake v preko vsake nade krasno okinčane notranje prostore. Blagorodni g. grof Barbo, predsednik Narodnega doma, ki je vprav radi tega iz Dunaja od državnega zbora prišel, da pozdravi s krepko besedo navzočne goste, popisovaje s kakovimi žrtvami in vstrajnostjo se je dodelal Narodni dom, kako pa da se to pozabiti mora, ker ga kot prvo delo na Slovenskem domoljubljji posvečeno, vidimo stati pred nami, spodbujaje dalje, kako se imamo zbirati domorodci okolo tega doma in z združenno močjo braniti ga pred navalom nemškutarstva.«

Nato je govoril kapiteljski vikar Tomažič in pozval s slogi »mlade« in »stare« Slovence in

se zahvaljeval prvima podpornikoma gradnje, grofu Barbu in graščaku Rudežu in zlasti »prvem buditelju Dolenjske, odličnemu narodnjaku dr. Bučarju ter jim zaklical 'Živio!', ki ga je navdušena skupščina viharno ponovila. Potem so pevci zapeli Naprej zastava slave, Strunam in Domovina mili kraj, med posameznimi točkami programa pa je igrala godba domače meščanske garde. Potem so prebrali pozdravne brzojavke, ki so jih poslali vodičlci z Dunaja in drugih krajev, med njimi tudi dr. Bučar iz Kočevja. Glasi se: »Živelo društvo, živili narodni dom, živio blagi njegov predsednik. Zbrane prijatelje pozdravlja Bučar.«

Vsemu temu je sledila pogostitev v prostorih čitalnice, nakar se je mlajši svet zavrtel v ples, saj je bil tam »tudi lepi venec krasnih gospej in gospodičen novomeških.«

Dr. Žiga Bučar se je težko ločil od Novega mesta, od čitalnice in svojega Narodnega doma. Predno je odšel, je 1. novembra 1873 še podpisal dolžno pismo, s katerim si je nakaj čitalničarjev najelo posojilo v iznosu tisoč goldinarjev za nadaljevanje gradnje Narodnega doma. Stavbeni odbor je 1. oktobra 1877 pod-

Dolžno Pismo

Preštani Društveniki stavbenega odbora narodnega doma v Novemestu potrjujejo da smo od gospoda D^{ra} Žige Bučarja c. k. okrajnega zdravnikca v Kočevju prejeli 400 f^t. štiristo forintov, in to ga plačilo dolga, s ostalega od kupljene hiše za Narodni dom od Franciske Vepustekove tukaj:

To denarno svoto se zavzemamo mi gospoda uprniku, v slednjih štirih obdobjih, po šest do sto obrute, na leto uplačati, in sicer:

100 Forintov a. v. prviga Oktobra leta 1878	
100	1879
100	1880
100	1881

Novemesto 1. Oktobra 1877.

Anton Kalčič
Ferdinand Seidl
Valentin Oblak
Franc Kastelic

pisal Dolžno pismo, s katerim potrjuje, da je »od gospoda dr. Žige Bučarja, c. k. okrajnega zdravnikca v Kočevju prejel 400 – štiristo – forintov (goldinarjev) in to za plačilo dolga še ostalega od kupljene hiše za Narodni dom od Franciske Vepustekove tukaj«. Stavbni odbor

se je zavezal, da bo to posojilo dr. Bučarju vrnil v štirih letnih obrokih po sto goldinarjev s 6 odstotnimi obrestmi vred; in to med leti 1878–1881.

Da je dr. Bučar ves čas svojega kočevskega pregnanstva s skrbjo in osebno prizadetostjo spremljal nadaljevanje gradnje Narodnega doma v Novem mestu, priča tudi pismo, ki ga je 17. septembra 1877 pisal članu stavbenega odbora V. Oblaku in je ohranjeno v arhivu čitalnice. Pismo razodeva vso Bučarjevo zaskrbljenost, da se dogotovijo gradbena dela na domu, obenem pa razkriva tudi njegovo gmotno stanje ter – slutnjo bližnje smrti. Ker je pismo zadnji doslej znani dokument o Bučarjevi navezanosti na Novo mesto, ga v celoti objavljamo. Glasi se:

Čestiti prijatel!

Iz vašega pisanja sem neradostno razvidil, da se obroki banke Slavije niso v celoti odrajtali. Sicer pa ne vem zakaj vas tako ojstro terjajo, ker šelej koncem t.m. pride čas za 4. obrok.

Neradostno sem tudi bral, da nemate zapise natanjko peljane, ker sami niste vedeli, koliko ima banka še za terjati. Kar se tiče pokritja zadnih ostalih 658 f. 421/2 kr., mislim, da bi se na Barbota, Rudeža, Pfeiferja, Navratilja i druge apeliralo, da naj vsak nekaj dajo zravam pa tudi mi vsak nekaj, da bi se vsaj kakih 500 f. dobilo. Čas je, da se enkrat poskusi do skrajnega iti, naj pokažejo rodoljubi, ali jim je kaj mar za ohranjenje narodnega doma, deloma tudi lastnih novcev, katere ne bodo zgubiti hotli. Mi smo že storili toliko, da rodoljubje ne more od nas več terjati. Pišite jim tedaj, da ste Turki v Plevni in če vam ne dajo novega živeža, bo Plevna padla. [Bučar govori tu v prisposobi: v rusko-turški vojni 1877. na Balkanu so se Turki močno utrdili v mestu Plevna med Donavo in pogorjem Balkan in šele po več mesecih so Rusi z romunsko pomočjo zavzeli Plevno. Boji za to mesto so močno odmevali zlasti v slovanskem svetu.] Kar se mene tiče, bom moj obrok poslal kakor zadnič to je 70 f. akoravno sem sam sedaj nekačo v stiskah. Pred par dnevi sem šelej dobil nalog plačati Percentualne davke, kar bo znašalo čez 2000 f. in bo moralo odrajtano biti do srede Janerja. Tudi sem oblegovan od vseh strani, od sorodnikov, prijateljev in znancev za posojila, kakor da bi bil milijonar. Vrag ve, kako da me sedaj vsak najde. Jaz bom moral jako varčno postopati, da ne bom raztresel pičlo premoženje, od katerega bodo morali moji otroci in žena živeti po mojem odhodu, kateri ni jako daleč, ako bo moja naduha tako napredovala, kakor en čas sem. Težko da mi bo mogoče drugi obrok za Vepustkovo posoditi, in dobro bi bilo, ako bi Vi že sedaj za Ta ultimo skrbeli!

Na noben način ne smete roke križ in deržati. Treba bi bilo zopet neke živahne agitacije za nabiranje pripomočkov. Pokličite v ta namen kako sejo vkup odličnih narodnjakov, kakor ste že enkrat, zna biti se ogrejejo, da se prihodni leto kaj naprej zida in lahko vam bo, se na vspeh sklicati, da založeni denar tudi že obresti nese. Jaz tudi ne dvomim, da bi se stanovanja v drugem nadstopju dobro splačevala, ker je sila kvartirje v Novem mestu.

Srečke sem dobil (100), bom skušal jih spečati.

Želim, da mi kmalo kaj bolj prijetnega nanzanite. Ostanem vaš verni prijatelj ter pozdravim vse prijatelje.

17. 12. 887

Dr. Ž. Bučar

Temne slutnje dr. Bučarja so se uresničile. Njegova bolezen se je tako poslabšala, da je moral pustiti službo in se je z družino preselil iz neprijaznega Kočevja v Ljubljano. Pa tudi ozračje njegovega rojstnega mesta mu ni bilo naklonjeno. Zato je 1879. odšel iskat olajšavo svoji naduhi v manj zamegljeni zrak v Stražišče pri Kranju. Tam mu je sprva res odleglo, potem pa se mu je zdravje naglo poslabšalo in 30. julija 1879 je umrl.

Njegovo smrt sta slovenski javnosti v petek 1. avgusta 1879 naznanila osmrtnica in spominski članek, ki ga je napisal dr. Josip Vošnjak. V osmrtnici je rečeno, da je dr. Žiga Bučar umrl 30. julija ob 8. uri zjutraj v starosti 49 let po dolgi in mučni bolezni. Pogreb je bil najavljen za petek, 1. avgusta ob treh popoldne iz hiše št. 15 v Slonovih ulicah v Ljubljani na pokopališče pri Sv. Krištofu. Podpisani: Matilda Bučar, roj. Grimpner, soproga, sin Boleslav in hči Matilda ter brat Franjo.

V uvodnem članku, objavljenem v Slovenskem narodu na dan pogreba, je dr. Josip Vošnjak obudil spomine na umrlega prijatelja in iskrenega rodoljuba ter zapisal: »Z njegovim prihodom v Novo mesto se je tam in po Dolenjskem začela razcvetati narodna zavest, in če danes vidimo tam vedno bolj utrjeno narodnost, zasluša je to Žige Bučarja. Glavni svoj trud pa je po ustanovljenji narodne čitalnice na to obračal, da se dobe zanjo primerni prostori, da se sezida prvi slovenski narodni dom.

Do česar se mi Slovenci v Ljubljani še do dandanes nismo mogli vspeti, to je dosegel v prijaznem slovenskem mesteci s svojo energijo in s pomočjo iskrenih narodnjakov dr. Žiga Bučar. In čeprav nij videl dokončanega dela, lahko je bil vesel svojih uspehov, kajti videl je, da česar še manjka, se bode s časom dodelalo, dolenjska stran pa ima za vselej svoj narodni dom.

Da možu tako odločno narodnega delovanja niso bile prihranjene vse one britkosti, katere je moral vsak narodnjak v le teh časih

prenašati, lahko se da misliti.

Tudi njega so poskušali podreti in uničevati, ko so spoznali, da se ne da upogniti. In kmalu po volitvah 1873, na katerih je Žiga, kakor vselej, energično se gibal za narodne kandidate, dobil je ukaz, da mora zapustiti toliko mu priljubljeno Novomesto, ter se preseliti v Kočevje.

To je bil za njega težki, reči smemo, smrtni udarec, kajti na plućah vedno nekako rahlega moža nastaviti med mrzlo, prašno kočevsko pečevje, je pač toliko, ko – gnati ga v smrt. Žalostnega srca, a nepotrtega duha se je udal v svojo usodo, tolažec se edino s tem, da mu bode kmalu mogoče, opustiti pretežavno za njega službo in ostalo življenje v svojem preljubem rojstnem mestu ljubljanskem preživeti. Žalibože je predolgo odlašal ta sklep, dokler ga ni bolezen prisilila izstopiti iz službe. Letošnjo spomlad preselil se je v Ljubljano in bil vesele nade, da se po leti popolnem ozdravi. Prišel je poletni čas. Žiga se je odpeljal na Gorenjsko, kjer je nekaj časa res začel okrevati. A kmalu je bolezen hujša postala in v sredo je Žiga končal svoje življenje, še ne v 50. letu svoje starosti.

Na tihem grobu pa kličemo možu vedno čistejšega značaja in neupognenega rodoljubja: Večnaja mu pamjat!«

Dr. Josip Vošnjak je v svojih Spominih, ko je omenil Bučarjevo usodo, zapisal: »V Rudolfovem je takrat bil (ob polaganju temeljnega kamna za Narodni dom) dr. Žiga Bučar okrajni zdravnik. Njega smo nagovorili, da je prevzel kandidaturo za državni zbor v dolenjskih mestih. A brž ko je vlada to zvedela, ga je brez vsakega povoda prestavila v Kočevje; to je bil eden tistih silovitih činov avstrijskih vlad, s katerim so preganjale in preganjajo vsakega za svoj narod gorečega rodoljuba, ki noče biti izdajalec svojega rodu. Dr. Bučar je bil slabega zdravja. V Kočevju se ga je lotila jetika; preselil se je v Ljubljano in tukaj umrl, žrtev svojega poštenega rodoljubja. Zares upravičen gnev mora prevzeti človeka, ko vidi in doživi toliko krivice in krutega nasilstva.«¹³

Dr. Žige Bučarja, zdravnika in neumorno delavnega narodnjaka in domoljuba že več kot stodeset let ni, njegov Narodni dom v Novem mestu pa še trdno stoji in zopet čaka, da zaživi v prvotnem namenu in pomenu: prosveti in kulturnemu napredku Novega mesta in Dolenjske. Spomin na dr. Žigo Bučarja pa bi v Narodnem domu lahko ohranjala vsaj skromna spominska plošča.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv Narodne čitalnice v Novem mestu; — Janko Jarc, Ob petstoletnici Novega mesta. (Prispevki k zgodovini narodnega preporoda na Dolenjskem). Kronika slovenskih mest II. 1935, str. 54–60, 141–145, 296300; — Janko Jarc, Narodno prebujenje Novega mesta ob njegovi petstoletnici. Kronika slovenskih mest, III. 1936, str. 23–30, 103–109; — Janko Jarc, Novo mesto v obdobju med leti 1850–1900. (Spremná beseda v knjigi: Karel Clarici, knjiga moje mladosti. Ljubljana 1981, str. 221–293. — Janko Jarc, Novomeški Narodni dom, DL 1982, štev. 14, str. 28 Judita Podgornik, Narodni dom v Novem mestu, Rast št. 3/1991, str. 275–277.

OPOMBE

1. Slovenski narod 1.8. 1879. — 2. A. Trstenjak, Slovensko gledališče. Ljubljana, 1892, str. 35. — 3. Ibidem, str. 39. — 4. Podrobneje glej SBL: Kalister. — 5. Karel-Clarici, Knjiga moje mladosti. Ljubljana, 1981, str. 147. — 6. SBL, 3. str. 148. — 7. J. Jarc, Ob petstoletnici Novega mesta l. 1865. Kronika slovenskih mest II, 1935, str. 54–60, 141–145, 196–300 in III, 1936, str. 25–30, 103–109. — 8. SBL: Rozina. — 9. Alenka Ložar, Narodna čitalnica v Novem mestu. (rpk.). — 10. Podrobneje je zgodovina Novega mesta v drugi polovici 19. stoletja opisana v: J. Jarc, Novo mesto med leti 1850–1900 (spremná študija h Karel Clarici, Knjiga moje mladosti, str. 221–293). — 11. J. Podgornik, Narodni dom v Novem mestu. Rast II, 1991, str. 275–277 in J. Jarc, Novomeški Narodni dom. Dolenjski list, 8.6. 1982. — 12. Prepis v Študijski knjižnici Mirana Jarca Novo mesto. — 13. J. Vošnjak, Spomini. Ljubljana, 1982, str. 457–458.

SPOMENIKI 19. STOLETJA NA SLOVENSKEM

SONJA ŽITKO

V 19. stoletju, stoletju razcveta in moči meščanstva, je dobil spomenik poleg muzeja in gledališča vlogo reprezentativnega objekta. Postavljeni v mesta, na trge, na križišča ulic in cest, v parke, so bili spomeniki javna umetnostna dela, s katerimi se je meščanstvo uveljavljalo in potrjevalo. Če je bil spomenik vse do poznega 18. stoletja rezerviran za vladarje, ga je zdaj lahko dobil vsak za narod pomemben posameznik, od pesnikov, pisateljev, umetnikov, skladateljev, učenjakov, izumiteljev do filozofov. Prevladujoči slogovni smeri, neoklasicizem in historizem, sta na svoj način obeležili slavne osebnosti in pomembne dogodke: neoklasicizem predvsem s simboličnimi arhitektonskimi spomeniki in portretnimi doprsji, historizem pa s celopostavnimi kipi, večkrat obdanimi z alegorijami. V 19. stoletju je bil narod ena najvišjih vrednot, zato so določenim meščanskim pa tudi monarhičnim spomenikom vtisnili pečat nacionalnega spomenika, ki naj bi imel narodno pedagoški pomen in bi utelešal kult naroda. Tako so specifični spomeniki 19. stoletja s svojo materialno prisotnostjo neposredno predstavljali preteklost ali zgodovino naroda in dežele: neme priče vpetosti v prostor in čas.

V vsej prvi polovici stoletja, v času Ilirskih provinc in poznejšega absolutističnega režima, se Slovenci, kljub rastočemu narodnemu prebujenju, niso mogli uveljaviti niti z enim spomenikom svoje zaslužne osebnosti.¹ Veliko pa je spomenikov, postavljenih junakom in brezimnim vojakom, ki so padli v bojih s Francozi. Leta 1800 umrlim vojakom raznih narodnosti so v parku pred današnjo Univerzitetno psihiatrično kliniko na Studencu postavili preprost kaneliran steber v neoklasicističnem slogu. Ob steno nekdanje normalke na trgu pred stolnico v Mariboru je bil nekoč prizidan spomenik z obeliskom, vojaškimi simboli in portretom umrlega. Posvečen je bil češkemu dragoncu Vaclavu Karliku, ki je leta 1809 padel junaške smrti. Namesto tega uničenega spomenika so leta 1903 naredili podobnega; zdaj stoji v mariborskem Pokrajinskem muzeju. Pred cerkvijo v Logu pri Vipavi je bil leta 1813 v boju ubit pogumni madžarski huzar Pavel Rostas. Leta 1845 so njegov grob zaznamovali s spomenikom. Na podstavku, ki se je še ohranil, je prvotno stal kip huzarja, delo goriškega oficirja, kiparja samouka Karla Seppenhoferja. Na Predelu je leta 1809 stotnik Johann Herman von Hermannsdorf s

Spomenik umrlih vojakov, Ljubljana-Studenec

četo slunjskih graničarjev junaško branil majhno trdnjavo. Njemu in padlim vojakom je sredi stoletja cesar Ferdinand I. dal postaviti kvaliteten klasicističen spomenik s piramido in impozantnim umirajočim levom.

Ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja skorajda ni razlike med oblikami spomenika in nagrobnika. Njuna tesna povezanost je še zlasti očitna pri simboličnih arhitektonskih spomenikih, ki so jih postavili v spomin na pomembne dogodke. Osušitev Barja v Ljubljani označuje spomenik, sestavljen iz obeliska, krogel in kocke. Stroge oblike geometrijskih likov so v klasicizmu – analogno z egipčansko umetnostjo – veljale za večne in zato najustreznejše za spomenik; granit pa za idealen material. Tudi ta spomenik je graniten. Postavili so ga leta 1829 in z napisi na njem slavili Gabrijela Gruberja, cesarja Franca I. ter njegovo soprogo Karolino Avgusto. Cesarski par je v času ljubljanskega kongresa, leta 1821, obiskal imenitno urejeno graščino Dol pri

Ljubljani. Njen lastnik baron Jožef Kalasanc Erbeg je dogodek ovekovečil z arhitektonskim spomenikom: kaneliran steber valjaste oblike ima v sredini kocko, na vrhu pa polkroglo. Kot je bilo tedaj v navadi, ga je postavil v svoj park in s tem zadostil tudi romantični ideji o spojenosti z naravo.

Javni spomeniki v obliki portretnega doprsja na podstavku so bili redki. Takšen spomenik iz leta 1828 je v Rogaški Slatini. Z njim so se štajerski deželni stanovi oddolžili grofu Ferdinandu Attemsju za njegove zasluge pri razvoju rogaškega zdravišča. Neoklasicistično bronasto doprsje je ustvaril znani dunajski kipar Leopold Kisling. Na Štajerskem je bil zelo priljubljen liberalno usmerjeni habsburški nadvojvoda Janez. Pospешеval je gospodarstvo te dežele in bil med drugim tudi pobudnik gradnje mostu v Zidanem mostu in ceste v dotedaj neprehodni soteski Huda luknja. Ob cesti stoji njemu posvečen arhitektonski spomenik z reliefnim portretnim medaljonom iz leta 1829.³ Tudi v Zidanem mostu so mu leta 1826 v zahvalo postavili spomenik. S portretnim doprsjem sredi paviljona je bil nedvomno eden najbolj kvalitetnih neoklasicističnih spomenikov na Slovenskem. Kmalu pa so ga podrli. Leta 1853 so ga hoteli nadomestiti s celopostavnim kipom iz litega železa, uvoženim s Češkega, vendar nadvojvoda, upodo-

bljen v štajerski ljudski noši, tedanjim oblastem ni ustrejal. Šele trideset let pozneje je dobil svoje mesto v mariborskem mestnem parku. Zdaj ga lahko vidimo v tamkajšnjem Pokrajinskem muzeju.

V revolucionarnem letu 1848, letu »pomladi narodov«, ki je razburkalo tudi habsburško monarhijo, so Slovenci formulirali znameniti program Zedinjene Slovenije. Obenem z narodnim gibanjem se je povečalo zanimanje za kulturno identiteto, za narodovo preteklost in pomembne prednike ter s tem tudi za postavljanje spomenikov. Spremljalo ga je patriotsko navdušenje, ki je zajelo tudi širšo javnost. Leta 1850 je Lovro Toman v imenu narodno zavednih Slovencev zapisal, da »vsak spomenek, ki ga narod imenitnim možem stavi, ga tudi sebi stavi, ker spomenek kaže, da se je narod zavedil svoje dolžnosti, svojiga poklica, svoje moči.«⁴ Izbranci, katerim so takrat želeli postaviti spomenik, so bili: Prešeren, Vodnik, Valvasor, Vega, Slošek, Linhart, Kopitar, Wolf, Čehovin in drugi. Najprej so se oddolžili največjemu slovenskemu pesniku Francetu Prešernu. Ker je imel na grobu na kranjskem pokopališču (zdaj Prešernov gaj) le skromen lesen križ, so mu našli drugo mesto nedaleč stran, ga prekopali in mu leta 1852 dali dostojnejši kamnit nagrobnik. Denar zanj

Attemsov spomenik, Rogaška Slatina

Knobleharjev spomenik, Škočjan pri Novem mestu

je prispevala predvsem dežela Kranjska, po načrtu neznanega dunajskega arhitekta pa ga je izdelal tedaj najboljši kamnosek Ignacij Toman mlajši iz Ljubljane.⁵ Nagrobnik v obliki stebrastega znamenja je bil za sodobnike spomenik in so ga tudi odkrili s primerno slovesnostjo.

Sredi petdesetih let začne ustvarjati prvi slovenski kipar, ki se je izobrazil na tuji, münchenski akademiji, Franc Ksaver Zajec. Dotlej so delovale predvsem podobarske in kamnoseške delavnice z mojstri, vendar so bili njihovi izdelki, razen redkih izjem, na obrtniški ravni. Leta 1860 so posvetili spomenik škofu Antonu A. Wolfu v ljubljanski stolnici; Franc Zajec je iz marmorja mojstrsko izklesal njegovo portretno doprsje. Prav tako je sedem let pozneje izdelal reliefni portret misijonarja Knobleharja za njegov spomenik v župnijski cerkvi v Škocjanu pri Novem mestu. A izdelavo portretnega doprsja avstrijskega feldmaršala Josepha Radetzkega je ljubljanski občinski svet zaupal slavnemu dunajskemu kiparju Antonu D. Fernkornu. Spomenik z bronastim doprsjem, odkrit leta 1860, je kot osrednji

Tomšičev spomenik, Maribor

spomenik Ljubljane krasil njen najlepši del, park Zvezdo. Pozneje so ga odstranili, kip pa hrani Mestni muzej.

Prvi pomebni Slovenec, kateremu so želeli postaviti javni spomenik s celopostavno figuro na podstavku, je bil Valentin Vodnik. V šestdesetih letih so se vrstila mnenja o pomenu takšnega spomenika za narod, o njegovi lokaciji in materialu. Akcija ni uspela, čeprav so bili izdelani celo načrti. Leta 1873 so slovesno odkrili nagrobni spomenik pesniku Simonu Jenku na kranjskem pokopališču (zdaj Prešernov gaj), dve leti pozneje pa časnikařu Antonu Tomšiču na mariborskem pokopališču (danes stoji spomenik na Leninovem trgu).⁶ Formalno ponavljata že znane sheme arhitektonskih spomenikov, le da je Jenkov obogaten s portretnim medaljonom. Medtem so se po evropskih mestih, spominimo se samo dunajskega Ringa, razbohotili javni figuralni spomeniki historizma, pri katerih so se uveljavljale večkrat megalomanske dimenzije in razkošne scenerije.⁷ Njihova podoba je specifična: upodobljenec, večinoma celopostaven, retorično in teatralno, v zvesto podanem oblačilu, z rekviziti, ki določajo njegov stan in dobo, obdan z alegorijami, reliefi in napisi, ki govorijo o njegovem pomenu in zaslugah, stoji privzdignjen na podstavku. Čeprav so si ti spomeniki močno podobni, so nemalokrat postali neločljiv del mestne vedute, celo več kot to – znamenitost mesta, njegov razpoznavni znak.

Jenkov nagrobni spomenik, Kranj

Slomškov spomenik, Maribor

Slovenci so že dobrih deset let po vsej deželi zbirali prispevke tudi za javni figuradni spomenik, ki bi ga postavili zaslužnemu škofu in narodnemu buditelju Antonu M. Slomšku v Mariboru. Celopostavni marmorni kip škofa so naročili Francu Zajcu, ki se je še zlasti potrudil za portretno zvestobo. Na Štajerskem je bil nemški pritisk močnejši kot na Kranjskem, ki je nasploh veljala za najbolj slovensko deželo. O tem, da bi Slomškov spomenik stal na javnem trgu, ali npr. pred cerkvijo sv. Alojzija, nemško liberalna mestna občina ni hotela niti slišati. Tako so kip, obdan z neogotskim ahritekturnim okvirom, postavili v prezbiterij mariborske stolnice, kjer je tudi Slomškova grobnica. S tem je spomenik sestopil v vrsto nagrobnikov z znano dvojno vlogo. Tudi njegovo odkritje leta 1878, pri katerem so »v duhu sodelovali vsi Slovenci«, so ovirali nemški liberalci.⁸ Pač pa so ti na začetku osemdesetih let dali postaviti značilne figuralne javne spomenike, kakršni so enaki uvoženi litoželezni kipi Jožefa II. v Mariboru, Celju in

na Ptuju ter reprezentativni mariborski spomenik admirala Wilhelma von Tegetthoffa, delo avstrijskega kiparja. Ti spomeniki, razen Tegetthoffovega, katerega del je v Pokrajinskem muzeju v Mariboru, niso več ohranjeni.

V Ljubljani, kulturni prestolnici dežele, je bila klima drugačna. Odkritje spomenika nemškega pesnika Anastazija Grüna leta 1886, ki ga je dal ob Križanke postaviti nemški Turnverein, so poleg tega, da ga je brez uspeha poskušal preprečiti že mestni odbor, spremljale burne protinemške demonstracije. Tudi pozneje je bil večer kamen spotike. Na začetku leta 1919 so Grünov portretni medaljon odstranili. Spomenik so spremenili v Marijino znamenje in le redko kdo še ve, komu je bil prvotno posvečen.⁹

Leta 1889 pa so Slovenci dočakali spomenik Valentina Vodnika in s tem prvi javni figuradni spomenik enega svojih pomembnih mož.¹⁰ Izbrali so mu prostor pred nekdanjim licejskim poslopjem, ki je spomeniku dajalo neprimerno boljše ozadje kakor pa sedanji odprti prostor ljubljanskega živilskega trga. Vodnikov kip je zmodeliral kipar Alojzij Gangl, tedaj še študent dunajske akademije, odlili pa so ga na Dunaju. Z realistično oblikovano stoječo figuro je Gangl posegel po že uveljavljenih, klasičnih spomeniških rešitvah in z natančno formulacijo osebnosti zadovoljil pričakovanja sodobnikov. Vodnikov spomenik je imel za slovenski narod reprezentativni

Nekdanji Grünov spomenik (zdaj Marijino znamenje), Ljubljana

pomen: razglasili so ga za prvi nacionalni spomenik. Njegovo odkritje, ki so ga praznovali skoraj tri dni, se je spremenilo v pravo narodno slavje. Iste leta je dobil spomenik tudi pisatelj Fran Levstik v Velikih Laščah. Značilni obelisk na podstavku je izdelal domači podobar. Takšen arhitektonski spomenik so v devetdesetih letih postavili tudi jezikoslovcu Mateju Cigaletu in malonedeljskemu narodno zavednemu župniku Antonu Kremplu.¹¹ Vendarle je bilo figuralnih spomenikov vedno več: Tartinijev spomenik v Piranu, delo beneškega kiparja Antonia Del Zotta, Čehovinov v Spodnji Branici, ki sta ga izdelala goriška kiparja oče in sin Bitežnik in kip Franca Jožefa I. (pozneje odstranjen), ki so ga za Maribor naročili z Dunaja.

Za Vodnikom je bil na vrsti Prešeren, ki še vedno ni imel svojemu pomenu primerne spomenika, le nagrobnik in skromen obelisk iz leta 1883 na Bledu. Poleti 1899 je poseben odbor z ljubljanskim županom Ivanom Hribarjem na čelu razpisal natečaj za Prešernov spomenik, ki se ga je udeležila tedaj močna generacija na dunajski akademiji šolanih slovenskih kiparjev. Prvo nagrado je dobil Ivan Zajec, Francov sin. Za kiparja se je začela trnova pot, dolga skoraj štiri leta. Njegovo delo so ocenjevali in grajali poklicani in nepoklicani strokovnjaki; na pomoč so poklicali celo profesorje z dunajske akademije. Zajec pa je na Dunaju modeliral, popravljal in spreminjal. Medtem so leta 1903 v Ljubljani brez posebne slovesnosti odkrili Valvasorjev spo-

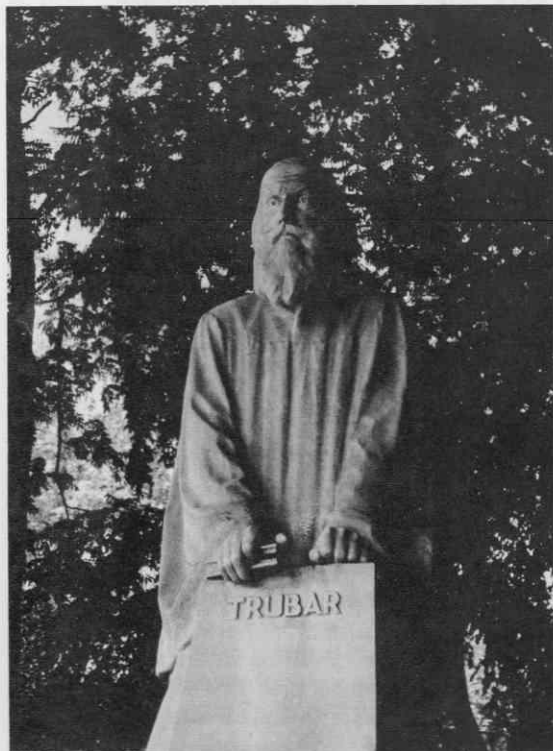
menik: na trgu pred Narodnim muzejem deluje bronasti kip, znova delo Alojzija Gangla, skupaj z mogočnim granitnim podstavkom, enotno in monumentalno.

Prešernov spomenik je bil postavljen leta 1905 v Ljubljani. Celota je hommage velikemu pesniku: Prešeren stoji v salonskem oblačilu s knjižico poezij v roki, nad njim sedi Muza, ki ga slavi in obenem bedi nad pesnikovo genialnostjo; bronasti figuri sta dvignjeni na kamniti podstavek, na njegovem spodnjem delu sta prizora iz pesnikoveh del, na zgornjem pa stilizirano drevesce lipe, ki lahko simbolizira pesnikovo deželo. Sodobniki s spomenikom niso bili zadovoljni. Ob njegovem odkritju, ki je bilo veličastno narodno in celo vseslovensko slavje, so se vsule kritike na avtorja in njegovo delo. Hkrati so se razplamtele strasti tedaj že med seboj sprtih političnih strank. Ivan Cankar se je ogorčen razpisal: »Ali bi bilo živi duši na Slovenskem prišlo kdaj na misel, da bi naročil slavnostno pesem Prešernu in ne Kossekemu, Župančiču in ne Ganglu? Sliko Jakopiču, kip Bernekerju? Ne. Svoji k svojim! Zajec, najmanj osebni, najpuščobnejši in (to je beseda) najponižnejši slovenski kipar je bil rojen in poklican, da ustvari spomenik – ne Prešernu, temveč tistemu licu, ki nam ga kaže narod v tej žalostni dobi.«¹²

Vendarle, Prešernov spomenik je samo značilno delo poznega historizma, kakršnega je v zadnji tretjini 19. stoletja hotelo imeti vsako evropsko mesto. Tudi Ljubljana ga je potrebovala in Zajec, soliden in discipliniran kipar v

Tartinijev spomenik, Piran

Trubarjev spomenik, Ljubljana

okvirih akademskega realizma, je bil tedaj edini, ki je lahko naredil takšen spomenik. Zajčeva nesreča pa je v tem, da so spomenik postavili prepozno. Po letu 1900 je namreč v evropskem spomeniškem kiparstvu zavladal novi klasicizem, ki je v nasprotju s patetičnimi historističnimi spomeniki uveljavljal simbolične arhitektonske oblike ter poenostavljeno, stilizirano portretno plastiko. Takšne tendence, povezane s secesijo, je kazal Vilharjev spomenik v Postojni, odkrit leta 1906. Spomenik, ki ga je zasnoval arhitekt Ivan Jager, bronasto doprsje skladatelja pa zmodeliral kipar Alojzij Repič, so med drugo svetovno vojno uničili Italijani. Nove slogovne zapovedi je v celoti uresničil Franc Berneker, za Cankarja najboljši slovenski kipar, s svojim Trubarjevim spomenikom. Postavili so ga leta 1910 v Ljubljani. Z njim se odpre pot k modernemu kiparstvu in zaključijo poglavje spomenikov 19. stoletja.

OPOMBE

1. Za spomenike prve polovice 19. stoletja prim. izbrano literaturo: Costa Heinrich, Reiseerinnerungen aus Krain, Laibach 1848; Viktor Steska, Naši spomeniki iz empirske dobe, Zbornik za umetnostno zgodovino, VIII/1928, str. 48-59; Ksenija Rozman, Ljubljanski javni spomeniki, Kronika, XIII/1965, str. 94-97, 126-203; France Stele, Li-

kovni spomeniki v Sloveniji do 1941, Sinteza, II/1967, str. 8-15; Sergej Vrišer, Znamenja in javni spomeniki v Mariboru do 1941, Časopis za zgodovino in narodopisje, n.v.7 (XLII)/1971, str. 175-195; Sonja Žitko-Bahovec, Spomeniška in arhitekturna plastika 19. stoletja na Slovenskem, Zbornik za umetnostno zgodovino, n.v. XI-XII/1976, str. 87-88. — 2. Iz goriških hribov, Novice, X/1852, str. 39; Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882, str. 190-195. — 3. Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Celje 1932, str. 548-549. — 4. L. Kamnogorski (Lovro Tomann), O Prešernovem spomeniku, Novice, VIII/1850, str. 61. — 5. Alfonz Gspan, Prešernov grob v Kranju, Slavistična revija, II/1949, str. 30-50. Prim. tudi: Matija Žargi, Železarna na Dvoru in Prešernov nagrobnik v Kranju, Kronika 38/1990, št. 3, str. 108-113. — 6. Tomšičev spomenik, Slovenski narod, VIII, 21. september 1875, št. 214. — 7. Prim. Sonja Žitko, Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1989. — 8. Franjo Baš, K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem, Časopis za zgodovino in narodopisje, XXVI/1931, str. 82. — 9. Špelca Čopič, Damjan Prelovšek in Sonja Žitko, Ljubljansko kiparstvo na prostem, Ljubljana 1991, str. 28. — 10. Prim. Jelisa Čopič, Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja, 2 dela, 1977 (Filozofska fakulteta v Ljubljani, doktorska disertacija, rokopis). — 11. Antonu Kremplju v spomin, Slovenski narod, XXVIII, 9. avgust 1895, št. 182. — 12. Ivan Cankar, Še en simbol, Naši zapiski, III/1905, str. 146.

O ZAČETKIH ŠOLSTVA V ŠIŠKI

BRANKO ŠUŠTAR

Kot ugotavlja v zaključku pregleda osnovnega in srednjega šolstva v Ljubljani od srede 19. stoletja do 1941 njegov avtor, je ena od še neobdelanih tem ljubljanskega šolstva tudi razvoj osnovne šole v Šiški.¹ Prav o delovanju ljudske šole v Šiški v časovnem razponu od njenega nastanka leta 1882 do konca prve svetovne vojne, govori moja razprava.

V osemdesetih letih 19. stoletja so od javnih ljudskih šol delovale v Ljubljani I. mestna deška ljudska šola (ust. 1855), od 1889. v novem poslopju na Ledini, II. mestna deška ljudska šola (ust. 1870), od 1875. v novem poslopju na Grabnu, in I. mestna dekliška ljudska šola (ust. 1875), od 1901. v novem poslopju na sedanjem Levstikovem trgu. Pri iz nekdanje normalke nastalem državnem učiteljišču sta delovali deška in dekliška vadnica (ust. 1870 oz. 1872), več pa je bilo privatnih šol, npr. zunanja in notranja dekliška šola pri uršulinkah (ust. 1703, od 1871. s pravico javnosti), a večinoma je bil – razen na uršulinski zunanji šoli – pouk v nemščini, kakor na učiteljiščni

vadnici. Medtem ko se je trnovska trivialka leta 1871 vključila v I. mestno deško ljudsko šolo, pa je nekdanja šentpeterska trivialka delovala naprej kot ljudska šola pri Sv. Petru v Ljubljani. V okolici Ljubljane so bile šole v Šentvidu (stalna od 1866) in na Ježici (1871), pa tudi na Barju, kjer je od leta 1873 delovala podružnica II. mestne deške ljudske šole. Tedaj je nastala tudi šola na Rudniku.

O velikem navalu šolske mladine na obe mestni deški šoli priča zahteva mestnega odbora junija 1878, naj se najprej sprejme otroke iz mesta, nato iz okolice, zlasti z Viča in iz Šiške. Slišal pa se je tudi predlog, naj si ti občini osnujeta svoji šoli. V Šiški je šlo hitreje, na Viču pa so dobili šolo pozneje, leta 1896, v Mostah pa šele leta 1914. Pač pa je sredi osemdesetih let naraslo število nemških ljudskih šol v mestu, saj sta bili osnovani nemški mestni dekliška in deška šola, pa tudi privatna šola društva Schulverein.²

V času nastajanja šole v Šiški je bilo na Kranjskem (leta 1880) 254 javnih ljudskih šol,

od tega skoraj 70% enorazrednic, 36 dvorazrednic, 14 trirazrednic, 3 petrazrednice, ena šestrazrednica in ena meščanska šola. Od 48.645 šoloobveznih otrok na Kranjskem jih je obiskovalo šolo dobrih 80%. Tedaj je bilo kranjskih učiteljev 326, učiteljic pa 95.³

Ena šola za obe Šiški

Priprave za gradnjo šolskega poslopja v Šiški so se začele že v 70-ih letih 19. stoletja, ko so leta 1873 našli v Zgornji Šiški in Kosezah 88 otrok, v Spodnji Šiški pa je bilo rojenih med leti 1858 in 1866 kar 60 dečkov in 79 deklic. Desetletje pred osnovanjem šišenske šole je bilo na tem področju kar 227 otrok, godnih za šolo.⁴ Ko so se začeli v Šentvidu in posebej v ljubljanskih ljudskih šolah otepati šišenskih šolarjev, sta bili tudi obe šišenski občini primorani, da mislita na lastno šolo. Leta 1876 sta občini Spodnja in Zgornja Šiška kupili stavbno parcelo v izmeri 1290 klafter (sežnjev) za 1000 goldinarjev (k.o. Zgornja Šiška, parc. št. 396).⁵

Sredi avgusta 1881 je Učiteljski tovariš prinesel novico: »Ljudsko šolo v Šiški bodo vendar-le zidali. Delo je prevzel g. Tönnies iz Ljubljane. Prostor za šolo je bil kupljen pred 5. leti in je med Zgornjo in Spodnjo Šiško pri razpotju poleg Krisperjeve tovarne, ki izdeluje lesene žeblice.«⁶ Predračun za gradnjo dvorazredne šolske stavbe je predvidel za 13.100 kron stroškov, od tega največ za zidarska (7.431), tesarska (2.073) in »lučarska« del (1.092), vse seveda »z blagom in tlako vred«. Med večjimi postavkami so bila še mizarska (671) in kamnoseška dela (368), 533 kron je veljala »naprava šterne«, od okoli 100 do 200 kron pa so bili predvideni stroški za kleparska, pečarska, »mazarska«, kovaška in steklarska dela.⁷

Za sredstva so se obrnili na upravne in šolske oblasti in prosili za finančno podporo. Oktobra 1882 je občinama posodil Janez Knes st. 5500 goldinarjev a.v. s 6% obrestmi, kar naj bi vrnil v dobrih treh letih. Gradnja je tekla od julija 1881 do maja 1882.⁸

Potem ko so poleti 1882 dogradili šolsko poslopje, so junija razpisali dve učiteljski mesti in v oktobru sta nastopila službo nadučitelj Primož Ušeničnik in učitelj Jakob Žebre. Novo šolo so odprli 17. oktobra 1882. K slavnosti so prišli tudi »odlični gospodje« iz Ljubljane, med njimi okrajni glavar pl. Wurzbach, ki je v govoru »navzroč šolsko mladino in prebivalstvo opominjal na vsestranske koristi in blaženosti, ki jih šola donša in na neprecenljivost nauk, ki se mladini po učiteljih v srca mladenska trudapolno vcepljajo«. Nagovorom in blagoslovitvi šole je sledila še maša, ki so se je udeležili tudi šolarji, nato pa je bil »skupni zajutrek za goste in šolsko mladino«, ki so ga oskrbeli nekateri člani krajne-

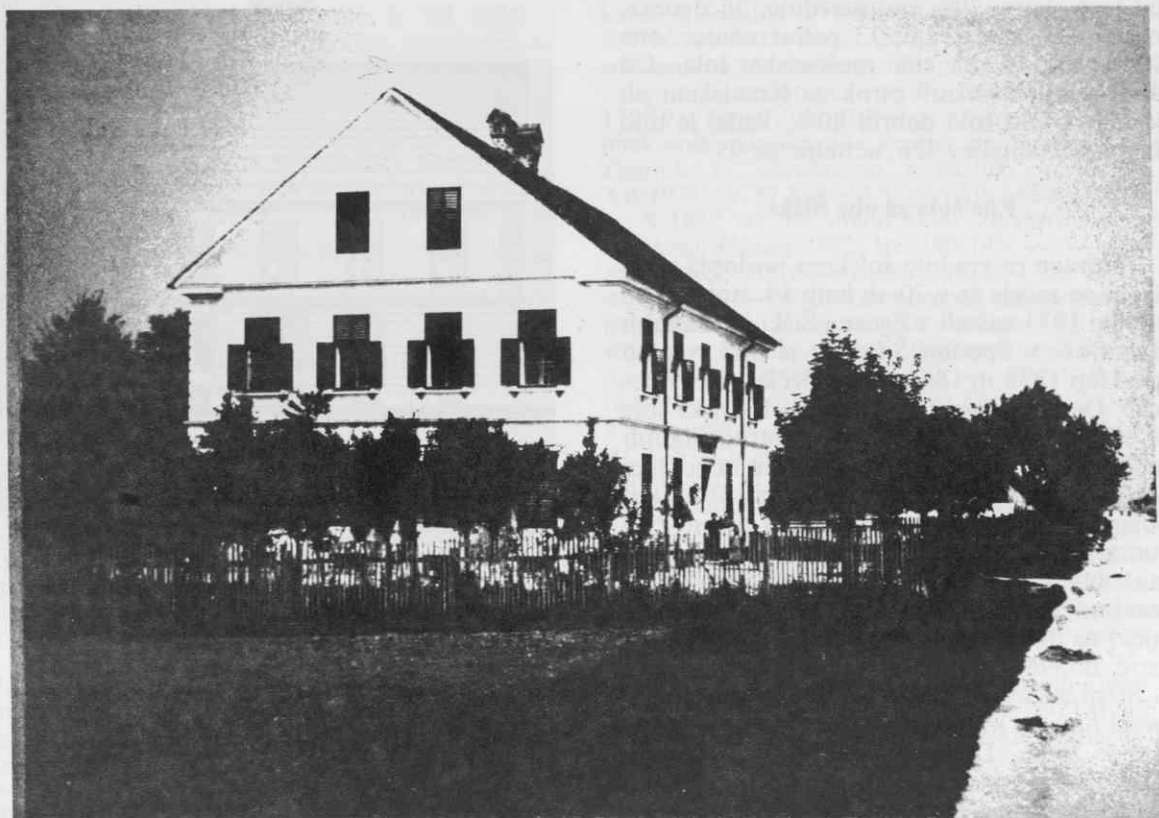
Načrt fasade šolske stavbe v Šiški, G.Tönnies, 1882, ZAL

ga šolskega sveta, zlasti predsednik z družino. Naslednji dan se je pričel redni pouk za 115 vsolanih otrok iz občine Spodnja Šiška (imela je tedaj 1536 prebivalcev) in Zgornja Šiška, ki je štela 503 prebivalce v vasi Zgornja Šiška in 192 v Kosezah.⁹

Učiteljstvo

Prvi voditelj šišenske dvorazrednice je bil nadučitelj Primož Ušeničnik (1843–1888), ki je prej služboval (1877–1882) na šoli v Veliki Dolini na Dolenjskem, od 1882 do 1887 v Šiški, nakar sta bila z Govekarjem, nadučiteljem na Igu, »iz službenih razlogov vzajemno premeščenac.«¹⁰ Kot omenja nekrolog, je bil Ušeničnik, rojen v Poljanah nad Škofjo Loko, eden »najbolj nadarjenih mej Kranjskimi učitelji, gotovo pa se je v življenju največ učil«. Po končani ljubljanski gimnaziji je študiral na Dunaju matematiko in fiziko, bil nekaj časa suplent na realki v Osijeku (Oseku) na Hrvaškem, »a razne okolnosti so ga prisilile, da se je obrnil k ljudskemu šolstvu«. Umrl je kot nadučitelj na Igu leta 1888 in zapustil vdovo s štirimi nepreskrbljenimi otroki.¹¹

Drugi voditelj šišenske šole je bil nadučitelj Fran Govekar (1840–1890), oče naturalističnega pisatelja istega imena. Po šolanju v rojstni Idriji je dlje časa učiteljeval na Igu pri Ljubljani, od 1887. pa do svoje smrti pa je vodil šišensko ljudsko šolo. Uveljavil se je kot strokovni pisatelj (Prirodopis za ljudske šole, 1871; Umni živinorejec 1872), sodeloval v tedanjih časopisih ter pri društvih, med drugim je bil član in pevovodja šišenske čitalnice. O njegovih široki razgledanosti priča tudi podatek, da je bil naročen na devet slovenskih in šest nemških časopisov in imel bogato knjižnico tudi glasbenih del.¹²

Fotografija ljudske šole v Šiški okoli leta 1890. Na desni del današnje Celovške ceste; pogled proti Šentvidu, ZAL, fototeka

Najdlje, dvajset let, je vodil šišensko šolo od trirazrednice v starem poslopju do šestrazrednice v novi stavbi, nadučitelj Anton Javoršek (rojen v Blagovici 1851). Služboval je v Mirni peči in od 1876. do 1891. v Mengšu, kjer je oskrbel izhajanje letnih poročil, nato pa kot nadučitelj v Šiški, dokler ni bil po več kot petinštiridesetih letih učiteljevanja v začetku šolskega leta 1910/11 upokojen.¹³

Med leti 1911 in 1914 je bil nadučitelj Franc Lavtižar (1874–1930), šolnik in organizator gasilstva in dobroteljnosti, ki je prej služboval v Kamni gorici in Šmartnem pod Šmarno goro, bil kasneje šolski nadzornik, nato pa v upravni službi. V Šiški se je z njegovim prizadevanjem razširila mešana šestrazrednica v dve osemrazredni ljudski šoli. Šola je bila v času njegovega vodstva vsa v cvetih, tudi znotraj poslopja, kot omenja kasnejše poročilo.¹⁴ Šolski voditelji so zatem bili Josip Wagner 1914–1920 (rojen leta 1888, kasneje učitelj na Ledini), Ivan Petrič 1920, Jakob Furlan 1920–1925, Stanko Legat 1925–1933 (roj. 1878), Josip Primožič 1933–1941 (roj. 1880), Franc Lončar 1941 in Stanislav Vrhovec 1942–45.

Poleg nadučitelja je na šoli poučeval še učitelj na drugem učiteljskem mestu (Jakob Žebre 1882–1883, Kristina Sadnikar 1884–1895), leta 1886 pa je bilo odprto še tretje učiteljsko mesto (Franc Gale do 1895). V

letu potresa je prišlo do sprememb med učiteljstvom in na drugem učiteljskem mestu so bili dlje časa Karel Rožanc (1896 do 1899, ko se je zaposlil pri državni železnici), Gabriela Lukanc pl. Savenburg (1899 do 1903, ko je izstopila iz učiteljske službe), nato pa Ana Moos, na tretjem pa Franciška Wrus (1895 do upokojitve 1903). S širjenjem šole in povečevanjem števila vzporednic je raslo tudi število učiteljstva in leta 1902 so bili že štirje, dve leti zatem šest, nato pa vsako leto še kakšen. V šolskem letu 1909/10 je učiteljsko osebje poleg nadučitelja štelo še kateheta, dva stalna učitelja in učiteljico, pet provizoričnih učiteljic in enega učitelja, brezplačno praktikantko in suplentinjo, k osebju pa velja prišteti še šolskega slugo.

Veroučitelji, ki so skrbeli tudi za šolske maše, so bili frančiškani, v katerih župnijo Marijinega Oznanenja v Ljubljani je sodila tudi šišenska podružnica sv. Jerneja. Najprej je bil to p. Placid Fabiani (do novembra 1887), nato p. Rajnerij Kokalj, p. Angelik Hribar – temu je deželni šolski svet marca 1891 priznal letno 86 gld potnine – do 1898, nato p. Engelbert Polak in od septembra 1900 Kornelij Petrič. Nato so se zvrstili Hijacint Šega, Zigismund Zega in Albert Pirc. V letih pred I. svetovno vojno, pa tudi kasneje, sta bila kateheta na šišenskih ljudskih šolah p. Ernest Jenko in p. Feliks Tavčar (ta od 1909. naprej).

V letih pred prvo svetovno vojno je bila šola šestrazrednica s šestimi (1910/11) oziroma devetimi paralelkami (1911/12), dokler nista nastali dve (deška in dekliška) osemrazredni ljudski šoli. Sprva sta bili pod skupnim vodstvom, od pomladi 1917 do leta 1939 pa je dekliško šolo vodila Marija Kleinmayer (Sadar). Na dekliški šoli so v šolskem letu 1913/14 poučevale Marija Vider, Marija Novak, Marta Andolšek, Roza Krapš, Vida Gabršček, Hermina Pellan, Milena Vencajz in Serafina Hubad, na deški pa Ivan Petrič, Josip Wagner, Franc Lončar, Pavel Kunaver in štirje mladi začasni učitelji.¹⁵

Učiteljske plače

Učiteljske plače na Kranjskem so bile konec 90-ih let za učitelje 400, 450, 500 in 600 gld (enako za učiteljice) – v Ljubljani za moške 600–700 gld – nadučitelji na dvorazrednicah so imeli še 50, na trirazrednicah pa 75 gld dodatka, imelo pa je učiteljstvo še 6 starostnih doklad po 10 %.¹⁶ Šišensko učiteljstvo je bilo okoli leta 1890 po plačah razvrščeno tako: nadučitelj je bil v drugi plačilni vrsti, učiteljica Zadržnikarjeva in učitelj Gale pa v tretji. V začetku 90-ih let so znašale učiteljske plače na Kranjskem za definitivno nameščeno učno osebje med 450 in 700 gld

(začasno nameščeni le 360 gld letne nagrade). V Šiški so bili nadučitelj Javoršek v II. (600 gld), učiteljica Kristina Zadnikar in učitelj Franc Gale pa v III. plačilni vrsti (500 gld)¹⁷

Konec stoletja (1898/99) je bil nadučitelj v prvi plačilni vrsti (800 gld), učiteljica Wrusova in učitelj Karol Rožanec pa v tretji (600 gld). Naslednje leto (1899/1900) pa je bilo učiteljstvo na Kranjskem razvrščeno v štiri plačilne razrede (IV. – 1000, III. – 1200, II. – 1400 učitelji, 1260 učiteljice, I. – 1600 učitelji, 1440 učiteljice). Nadučitelj Javoršek je bil koncem leta 1902/03 v prvem plačilnem razredu (1600 kron), Wrusova v drugem (1260) in Moosova v tretjem (1200).¹⁸ V začetku leta 1906 je okrajni šolski svet nakazal poročenim šolnikom 25 % draginjsko doklado »do ureditve učiteljskih plač«. Tu sta jo prejela nadučitelj Javoršek in učitelj Jožef Bregar.¹⁹

Učenci

Pri prikazu števila šolarjev so nam na eni strani na voljo podatki iz šolske kronike, na drugi pa statistični podatki v Popotnikovem koledarju za slovenske učitelje oz. v Ročnem zapisniku z imenikom ljudskih šol...,²⁰ ki prinašajo tudi število šoloobveznih otrok, obiskovalcev ponavljalne šole ter razmerje med

Učenci drugega razreda šole v Sp.Šiški 1909/10 z nadučiteljem Antonom Javorškom in učiteljico Serafino Hubad, SŠM, zbirka

dečki in deklicami. A kaj, ko se podatki iz obeh virov razlikujejo. Če vzamemo kot točnejše tiste v kroniki in si s statističnimi pomagamo, kadar drugih nimamo, potem je slika obiska šišenske šole naslednja:

Šolarji v Šiški 1882, 1886–1912. Leta 1886 je postala šola trirazredna, 1902 so odprli provizorični četrti razred, od 1908 pa je bila šola šestrazredna. Številke v oklepaju so navedene po učiteljskih šematizmih.²¹

šoloobvezni	šolarji	od teh novincev	ponavljalna šola	
1882/83	182			
1886/87		(186)		
1887/88		(153)		
1888/89	158	(155)	59	
1889/90	127		74	
1890/91	(204) 162	(127)		(74)
1891/92	(204) 157	(148)	38	17 (34)
1892/93	(234) 164	(140)	41	11 (8)
1893/94	189		38	
1894/95	(249) 179	(182)	30	6 (17)
1895/96	180		53	
1896/97	(248) 179	(170)	44	(14)
1897/98	168	(198)	49	24
1898/99	158		55	29
1899/00	170		44	13
1900/01	189		50	21
1901/02	190		51	21
1902/03	244		71	20
1903/04	321		96	
1904/05	368		114	
1905/06	388		107	
1906/07	414		122	26
1907/08	476		140	35
1908/09	573		108	16
1909/10	572		106	13
1910/11	610		118	10
1911/12	697		112	13

Število šolarjev se je od nastanka šole do začetka 20. stoletja, ko se je šola razširila s četrtim razredom, gibalo od 127 do 190, v različnih letih različno. Število učencev se je zmanjševalo proti koncu 80. let, se sredi 90. let gibalo okoli 180, nato se po zmanjšanju števila v naslednjih letih spet dvignilo do omenjenih 190 leta 1901. Novincev je bilo različno, od 30 do 55 na leto, tako npr. leta 1894 najmanj, leto zatem pa 53, ali pa leta 1899 le 44, leto pred tem pa 55. Število obiskovalcev ponavljalne šole, ki je trajala od začetka novembra do konca aprila, je upadalo; v prvih letih je bila le-ta na željo staršev ob nedeljah, kasneje, ko se je število teh učencev močno zmanjšalo, pa so obiskovali pouk en dan v tednu skupaj s tretjim razredom, včasih ločeno dečki in deklice. Koncem 80. let je bilo takih učencev med 60 in 70 ali še čez, kasneje pa do dvajset ali niti toliko ne. Konec stoletja in v prvih letih 20. stoletja pa je bilo število obiskovalcev nadaljevalne (ponavljalne) šole med 20 in 30, leta 1899 pa le 13. Ko so imeli v šolskem letu 1894/5 namesto ponavljalne šole le obisk rednega pouka en dan v tednu v zimskem obdobju, so zapisali, da »skoro vsi otroci, kolikor jih tukaj 3. razred

dovrši, prestopijo v ljubljanske šole, ali pa se jih gre mnogo rokodelstva učiti«, ostalih (ki ostanejo doma) pa ni bilo toliko, »da bi bilo vredno ponavljalno šolo vzdrževati«.²²

Ko je bilo leta 1892 obiskovalcev šišenske šole 164, je bilo v ljubljanskih šolah še 65 Šiškarjev, torej vseh šolarjev 229. Šoloobveznih otrok pa je bilo tedaj po podatku v Popotnikovem koledarju 234.²³ Za otroke iz Šiške na mestnih ljudskih šolah je šišenska občina plačevala mestu Ljubljani šolski davek. V šolskem letu 1902/03 je 84 otrok (kakšna polovica na mestni deški ljudski šoli, nekaj manj na III. in kakšna osmina na I. mestni deški ljudski šoli) nanese šolskega davka za 664 kron.²⁴ V letu 1907/08 je obiskovalo šolo 965 otrok iz Šiške, od teh 476 šišensko ljudsko šolo, 35 ponavljalno, 57 nemško privatno šolo v Šiški, ljubljanske ljudske, srednje in obrtne šole pa 397 otrok.²⁵ Po ločitvi zgornje in spodnješišenskega okoliša, je bilo število šolarjev (pa tudi šoloobveznih otrok) 893. Od teh je obiskovalo šestrazredno ljudsko šolo v Spodnji Šiški 515 otrok, ponavljalno šolo 15, zasebne šole 228, višjo šolo pa 63 otrok.²⁶ V šolskem letu 1912/13 so šteli razredi od 7 oz. 11 do 66 otrok, več v nižjih razredih, manj v petem (62 dečkov, 51 deklic), okoli 30 v šestem, okoli 10 pa v sedmem in osmem razredu. V četrtem razredu dekliske ljudske šole je bilo 60 učenk. Dobra tretjina staršev (povečini očetov) je bila zaposlena na železnici, slaba tretjina v obrti, uradnikov je bilo za slabo šestino, za kakšno desetino pa posestnikov in delavcev. Dva očeta sta bila v Ameriki. Pogled na zaposlitveno strukturo staršev 60. učencev I. razreda deške ljudske šole nam da podobno sliko: nekaj večji je delež zaposlenih na železnici in uradnikov, malo manj v obrti, petina je delavcev, posestnik pa le eden.²⁷

Šolski pouk

Začetek pouka na šišenski šoli je bil navadno med 16. in 19. septembrom, kakor je bilo splošno v navadi, le v letih 1885 in 1886 kak teden kasneje zaradi popraviljanja stropov šole nekaj let starega šolskega poslopja. Prvi dan je bila navadno slovesna maša v podružnici sv. Jerneja in na tak način so tudi zaključevali šolsko leto v zadnjih dneh julija, razen leta 1888, ko so pouk zaradi popravil stavbe končali dva tedna prej. V prvih šolskih letih novooprte šole so ob koncu učnega leta prirejale javne skušnje z darili in tako zaključili pouk v juliju 1884 in 1885. Od poletja 1906, ko so bile po sklepu ministrstva v veljavi dvomesečne počitnice, so s poukom končali sredi julija.

V šolskem letu 1882/83 je poučevala ženska ročna dela Franja Ušeničnikova, nadučiteljva žena. Na poletni tečaj na Dunaj za pouk »rokotvornih del« je s podporo deželne-

ga odbora (80 gld) v letu 1891 in nato še leto zatem odšel nadučitelj Javoršek. S podporo deželnega odbora Kranjske in Kranjske hranilnice (vsak s prispevkom 120 gld) leta 1892 so lahko uredili delavnico za deška ročna dela. V začetku marca 1893 so že odprli »šolo za deška rokotvorna dela t.j. za mizarstvo in lepljenstvo«. Pouka se je udeleževalo 20 učencev, ki so do konca šolskega leta naredili 120 mizarških in 70 lepljenških izdelkov. V naslednjem letu se je tega pouka po osem ur na teden v trajanju od začetka novembra do konca maja udeleževalo 15 otrok. Tudi v naslednjih letih se je poučeval »rokotvorni pouk«, in sicer od oktobra do konca marca po tri ure, od aprila do konca šolskega leta pa po pet ur tedensko (1898/99), nato pa v kroniki ni več poročil o tem.

Z novim nadučiteljem so v jeseni 1891 začeli s poučevanjem nemščine kot neobveznega predmeta, ki ga je v 3. razredu po štiri ure tedensko učil nadučitelj. Ta pouk je v šolskem letu 1893/94 obiskovalo 30 otrok in poučevalo se je »na izrečno željo starišev«. Konec januarja 1898 je okrajni šolski svet obvestil šolo, »da se ima z neobligatnim poukom v nemščini (prenehati), ker ni v to potrebnega kredita za nagrade«. Zapisov o poučevanju nemščine ni več, pač pa je nadučitelj po eno uro tedensko poučeval kmetijstvo (po zapisih od šolskega leta 1891/92 naprej) učence 3. razreda, po razširitvi šole v štirirazrednico pa učence 4. razreda (podatek iz 1904/5).

O ponavljalni šoli piše šolska kronika najprej v šolskem letu 1886/87, naslednje leto je bila »nadaljevalno-ponavljalna šola« na željo staršev ob nedeljah, poučevali pa so zapredoma vsi trije učitelji.²⁸

Precej podrobno nas z učili in učbeniki seznanja Letno poročilo cesarja Franca Jožefa I. šestrazredne ljudske šole v Spodnji Šiški 1909/10. Tam se omenjajo učila, predstavljena po predmetih: veronauk – stenske slike z bibličnimi in liturgičnimi slikami ter par zemljevidov; nazorni pouk: omara s premakljivo abecedo, stenski abecednik in različne slike; prirodopisje: slike, nagačene živali in preparati v spiritu; prirodoslovje: zbirka fizikalnih in kemičnih aparatov ter 88 kemikalij v steklenicah; zemljepisje: globus, telurij, zemljevidi; zgodovina: slike in portreti.

Knjižnica za šolarje je štela tedaj »186 vezanih knjig. Izposodilo si je 203 učencev in učenk 4., 5. in 6. razreda 1083 knjig«. Učiteljska knjižnica pa je štela 87 knjig. Z učbeniki pa nas seznanja »zaloga ubožnih knjig«, namenjena revnejšim učencem. Vseh takih knjig je bilo 864, sposodilo pa si je 238 učencev 626 knjig. Precej posameznih knjig so imeli v 25 do 50 izvodih (abecedniki, računice, katekizmi, berila, jezikovne in nemške vadnice ter zemljepisni atlas, nekaterih pa manj (učbenike za prirodopis, prirodoslovje, zemljepis).²⁹

Prosti dnevi in slovesnosti

Pouka prosti dnevi so bili cesarjev (4. oktobra) in cesaričin god (19. novembra), Alojzijevo (22. junija) in Telovo, ko so se udeležili procesije pri župniji Marijinega Oznanjenja. Ob teh prazničnih dnevih so imeli šolsko mašo v podružnični cerkvi sv. Jerneja, nato pa prosto, naslednji dan pa je imelo učiteljstvo primerne nagovore. Posebej radi so maju ali juniju hodili na izlete na Rožnik, včasih pa tudi za konec pouka. Tak pomladni izlet je bil že v prvem šolskem letu, pa tudi druga leta. Veroučitelj je imel navadno mašo, pri kateri so otroci peli, zatem so imeli »skupni zajutrek in razveseljevanje z različnimi igrami« oziroma otroško veselico. To so omogočili s prispevki šolski prijatelji in dobrotniki šole; tako so se ob sklepu šolskega leta 27. julija 1894 otroci z učiteljstvom in nekaterimi drugimi šolskimi prijatelji na Drenikovem vrhu razveselili ob »kavi, kruhu, poviticah, mesu in pivu«. Tega je to leto v ta namen pivovarna bratov Koslerjev podarila »šolskim otrokom 75 l«. Leta 1900 pa so ob priliki izleta dobili otroci najprej kavo in kruh za zajtrk, nato pa so bili pogoščeni še »s pijačo in gorkimi jedili«. Čas do dvanajste ure so preživeli navadno ob telovadnih igrah in prepevanju domoljubnih pesmic, ob sklepu s cesarsko pesmijo, nato pa »se je podala mnogobrojna vesela družba s prijaznega hriba domov.«³⁰

Šolskega izleta 15. junija 1910 na Šmarno goro in v Medvode se je udeležilo 160 otrok z učiteljstvom. Na Šmarni gori so imeli mašo, pri kateri so otroci peli, nato pa so se podali v Medvode, kjer so imeli pri gostilničarju Jožefu Jesihu opoldanski obed. Zatem »so se vršile na bližnjem, pokošenem travniku med prepevanjem veselih pesmi razne igre«. Domov so se vrnili z vlakom ob 6. uri. V tem šolskem letu pa so »v namen domoznanskega pouka« priredile posamezne učiteljice z otroci izlete na Ljubljanski grad in Šišenski hrib.³¹

Posebej slovesno pa so proslavljali 4. oktober – obletnico cesarjevega vladanja in sicer 1888. (štiridesetletnico), 1898. (petdesetletnico) in 1908. (šestdesetletnico). Štiridesetletnico so slavili skupaj s šišensko občino, ko se je slavnosti udeležil tudi okrajni glavar, otrokom pa so delili knjižico Naš cesar in fotografijo cesarja in cesarice, »bili pa so še posebej obdarjeni in pogoščeni«. Podobno je bilo tudi za petdesetletnico cesarjeve vladanja, njegovo sedemdesetletnico pa so šišenski otroci skupaj z vrstniki šole Vič–Glince slavili 3. oktobra 1900 na Rožniku z mašo, nagovorom in pogostitvijo. V nagovoru je katehet v nemal mladiño k pokornosti staršem, višji gosposki, »zlasti pa presvitlemu cesarju kateri je postavljen od Boga in kateri je naš deželni oče. Govor dičnega govornika segal je globoko v nežna srca...«³²

»60 letnico vladanja presvitelega cesarja« je praznovala šola 2. decembra 1908 s slovesno mašo, pri kateri je pel mešani učiteljski zbor. Zatem so imeli slovesnost v telovadnici, okrašeni s sliko presvitelega cesarja, z mnogimi vencami in cipresami. Slavnostni govor je pripravil šolski voditelj, potem pa so otroci »deklamovali in popevali razne patriotične pesmi«. Po slavnosti so otroke pogostili s pecivom.³³

Razen ob praznikih in v času epidemij, je pouk odpadel tudi zaradi pomanjkanja kurjave za šolo. Tako je bilo 8. marca 1884, ko »kr.š. svet navzlic mnogim prošnjam od strani šolskega vodstva ni hotel za šolo potrebnih drva preskrbeti«. Problem so najbrž rešili, a da »ta neugoden dogodja ne bi prišel v javnost in prebivalstva neuznemirjeval«, sta nadučitelj in predsednik šolskega sveta sklenila šteti ta dan med tiste tri, ki jih lahko da kot proste krajevni šolski svet. Spet pa se je zapletlo v šolskem letu 1885/86, ko 19. novembra in 19. januarja (popoldne) ni bilo pouka zaradi nezakurjenih šolskih peči. Obakrat je namreč predsednik šolskega sveta »iz neznanega vzroka šolske služkinji prepovedal, peči zakuriti, šolsko učiteljsko osebje pa je usled tega bilo prisiljeno, otroke iz mrzlih sob domu odpustiti«.

Pouka pa ni bilo tudi od 14. do 28. aprila 1895 zaradi potresa na Veliko noč 14. aprila, ko je tudi nadučitelj z družino preživel velik strah. Takole je to opisal: »Nastal je silen potres. Stropje so se premikali, zidovje je razpokalo, namet odletaval, znotrajni zid v mali sobi se je izbočil, obok razpočil, dimniki so padali raz streho in gorje tistemu, ki bi se bil v tem času upal čez prag na prosto, gotovo bi ga ubilo. Ko je malo poleglo zbežalo je vse za silo oblečeno na cesto. Po cesti, akoravno je bilo zelo mrzlo, klečali in molili so ljudje, ker mnogo jih je menilo, da mora biti konec sveta. Ker so se močni sunki in bobnenje tudi poznejše dneve ponavljali, ležali smo skozi osem večerov (noči) pod sosedovim kozolcem. Dne 16. aprila se je c.kr. okraj. šolskemu svetu nanzanilo, da vsled potresne poškodbe pri šolskem poslopi, ni možno popreje poučevati, da se vsaj znotranji deli poslopja popravijo.«

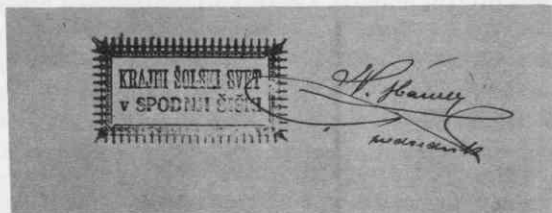
Nalezljive bolezni

Zapisi omenjajo šestkrat prekinitev pouka zaradi epidemij. Že v prvem šolskem letu so na ukaz okrajnega glavarstva, ker so v »šolskem kraju začele koze razsajati«, zaprli šolo od 26. januarja do 12. februarja 1883. Od šolskih otrok ni umrl nihče. Epidemija koz je bila še v letu 1888, ko so prekinili pouk od 16. januarja do 1. marca. Cepljenje proti kozam se omenja leta 1907 in 1908, ko je obakrat v juniju cepil otroke dr. Lapajne. Večkrat je bil pouk prekinjen zaradi ošpic in škrlatinke, nato pa zaradi ošpic še od 6. do 27. junija

1898 in nato do srede julija.³⁴

Krajni šolski svet

Krajni šolski svet je sestavljalo pet za triletno obdobje voljenih mož, po trije iz Spodnje in po dva iz Zgornje Šiške, v letih pred zidavo novega šolskega poslopja pa šest, po trije iz vsake Šiške. Svet je imel predsednika, ki se je navadno tudi z lastno darežljivostjo in z zbiranjem prispevkov za šolarje uvrščal med dobrotnike in prijatelje šole, ter podpredsednika in člane. Prvi predsednik krajnega šolskega sveta Janez Knez, tuji spodnješišenski župan in zaslužen mož za gradnjo šolske stavbe, se je temu kmalu odpovedal, nakar je svetu predsedoval od oktobra 1883 Anton Vizijan, od junija 1884 pa do svoje smrti 18. avgusta 1892 Fran Zakotnik, nato pa od oktobra 1892 do konca leta 1894 I.C. Juvančič, ki je predsedoval svetu še od konca leta 1897 do srede leta 1900. Vmes je bil predsednik krajnega šolskega sveta (1894–1897) Janez Jeras, ki je kot namestnik vodil šolski svet tudi v drugi polovici leta 1900.

Žig krajnega (krajevnega) šolskega sveta s podpisom predsednika, ZAL

Konec leta 1900 izvoljeni predsednik Karl Ziegler, je 21. januarja 1901 prevzel posle, pa je prav na ta dan nesrečno padel na poledenelih tleh, si zlomil nogo in nato hudo zbolel. Podpredsednik krajnega šolskega sveta je bil med leti 1900 in 1903 Franc Vrhovec. Po Zieglerjevi smrti je prevzel predsedovanje leta 1902 Anton Pogačnik, podpredsednik pa je bil Viljem Maurer, a zaradi nesoglasij z županom Burgerjem, je Pogačnik odložil predsednikovanje v marcu 1903. Župan je nato izstopil kot član iz krajnega šolskega sveta, izvolili pa so nov odbor z Maurerjem kot predsednikom in Pogačnikom kot podpredsednikom. Viljem Maurer je bil nato konec leta 1906 izvoljen še za eno triletno obdobje.

Zanimivo je, da je prva leta za krajni šolski svet uradoval kar nadučitelj »radi neugodnih sposobnostnih razmer« članov šolskega sveta (junij 1883). Ko je prišel v Šiško marca 1891 za nadučitelja A. Javoršek, je krajni šolski svet razpravljal tudi o pravicah nadučitelja do šolskega vrta, dovolili pa so nadučitelju postaviti svinjski hlev ter mu – kakor njegovemu predniku – izročili tudi skrb za kurjavo in snaženje šolskih prostorov za odškodnino 163 gld. Pro-

račun za stvarne potrebe šole je v šolskem letu 1892/93 je bil 324 gld v letu 1893/94 pa 540 gld 50 kr (od tega 200 gld za podstrešno sobo v šoli za stanovanje učitelja ali učiteljice, ki bi plačala 25 do 30 gld letne najemnine). Proračun za leto 1894/95 pa je bil 406 gld 24 kr.³⁵

Dobrotniki šole in šolski prijatelji

Otroci so bili obdarjeni ob kakih slovesnih prilikah, ob koncu šolskega leta ali pa v zimskem času, zlasti za Božič. Za obdaritve in pogostitve ob izletu na Rožnik omenja šolska kronika zaslužne prijatelje šole in dobrotnike. Taki so bili predsedniki krajnega šolskega sveta Janez Knez, Fran Zakotnik in posebej I.C.Juvančič s soprogo, pa trgovec Al.Mayer, vodja pivovarne Offner, bratje Koslerji, zasebnik Paulin, krčmar Thaler, graščak in deželni knjigovodja Franjo Ravnihar, graščak in krajni šolski nadzornik A.Galle, posestnik Jak. Matjan, župan Franc Kauschek, trgovci Bolaffio ter Tome, Krišper, Vodnik in Otokar Foukal.

Zlasti J.C.(Karol) Juvančič, vinski trgovec, in njegova žena Ana sta s svojimi prispevki in zbiranjem pri drugih šolskih dobrotnikih večkrat omogočila obdarovanje otrok, tako na primer v prvih dneh januarja leta 1893 in 1894, ko je do tristo otrok dobilo »različnih stvari zlasti obleke«, in pa konec decembra 1896, ko sta Juvančičeva obdarovala do 200 otrok z »obleko, obutvijo in drugimi božičnimi darili«, nato pa so dobili še »mnogo kruha, potic in raznih slaščic; tudi je dobil vsak kozarec dobrega vina«. Tudi naslednje leto sta, ob proslavi petdesetletnice vlade Franca Jožefa, oskrbela »170 otrokom razne obleke, razdelilo se je tudi 30 parov čevljev«, nakar so bili otroci še pogoščeni, k čemer so »pripomogli ... zopet znani gosp. dobrotniki in dobrotnice«.

Poleg tega je za Miklavževo 1886 podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda s 55 goldinarji omogočila obdarovanje po enega dečka in ene deklice iz vsakega razreda z obleko in še po deset dečkov in deklic z drugimi darili. Katehet p. Placid Fabiani pa je v decembru 1883 podaril iz frančiškanskega samostana 102 knjigi, nekaj jih je dala mokařica U.Klopčič, 10 gld za vezavo pa je prispeval krajni šolski nadzornik Galle. V šolskem letu 1891/92 je nadučitelj zbral 145 gld za harmonij. Kronika omenja še podporo krajnega šolskega sveta za obnovo poslopja po potresu 1895, ko so prejeli v ta namen 400 gld. V aprilu 1898 pa je »vsled prošnje tukajšnjega šolskega vodstva« prispevala Kranjska hranilnica 100 gld. Tudi je leta 1898 Kmetiška posojilnica prispevala 15 gld za nakup knjig in zvezkov ubožnim šolarjem. Kranjska hranilnica in deželni odbor sta ob koncu leta 1892 prispevala še po 120 gld vsak za deško delavnico.³⁶

Po smrti »jednega najboljših prijateljev in dobrotnikov« šole, vinskega trgovca, predsednika krajnega šolskega sveta in načelnika požarne brambe J.C.Juvančiča, 26.6.1900, je šolski voditelj zapisal, da je poleg svojih otrok »ljubil vso nedolžno mladino. Solza veselja mu je igrala v očeh, ko je videl da so otroci veseli njegovih daril. Zato pa tudi nikdar ni zamudil prihiteti na pomoč kadar se je prirejela kaka šolska slovesnost«. Z dobrodelnostjo je nadaljevala njegova žena Ana do nesrečne smrti sredi decembra 1906. Najbrž zapis v kroniki ni prazna hvala: »Z njo je zgubila tukajšnja šolska mladina največjo dobrotnico, ker vsako leto je obdarila otroke z raznimi darili, zlasti pri šolskih izletih, naj se ohrani v teh vrsticah blagi dobrotnici in prijateljici šolske mladine hvaležen spomin!«

Novo šolsko poslopje v Spodnji Šiški

Število učencev štirirazredne ljudske šole v Šiški je v začetku tega stoletja naraščalo (1902 – 244, leto zatem 321) in v šolskem letu 1907/08 je ljudsko šolo v Šiški obiskovalo 476 otrok, 57 nemško schulvereinovsko, ljubljanske šole pa skoraj 400 otrok iz Šiške. Leta 1904 je šišenska trirazrednica s provizoričnim 4. razredom imela še štiri paralelke, šolsko poslopje pa je imelo le tri učne sobe. Krajni šolski svet je zato najemal sobe v zasebnih hišah. Najprej 1902/03 za četrto šolsko sobo pri Jos. Vodniku v hiši št. 63 za letno najemnino 172 kron (za snaženje in kurjavo pa 110 kron) nato pa še pri Franu Burgerju, Jerneju Steletu, Danijelu Battelinu in v občinski pisarni v Spodnji Šiški.

Zaradi tega sta si krajni šolski svet prizadeval rešiti vprašanje šolskega prostora, o čemer so po letu 1900 večkrat razpravljali, a Spodnjejškarji so želeli dvigniti poslopje še za eno nadstropje, Zgornjejškarji pa so se ogrevali za novo stavbo na šolskem vrtu. Nadučitelj Javoršek je zapisal v kroniko: »Vidi se, da zastopniki Spodnje in Zgor.Šiške ne bodo nikdar edini, ker vsi komaj čakajo, da se glede šole ločijo t.j. zidajo za vsako občino svojo šolo; staro pa prodajo.« Res so tako sklenili septembra 1903 in spet koncem leta 1904, čeprav so bili v Zgornji Šiški bolj za širitev obstoječe zgradbe. Jeseni 1905 so predložili krajnemu šolskemu svetu načrt za novo šolsko stavbo v Spodnji Šiški, ki ga je izdelal zidarski mojster Burger, takratni spodnjejški župan. Marca 1906 so morali načrte nekoliko popraviti, konec leta pa so prejeli potrditev načrta. Delo so oddali aprila 1907 zidarskemu mojstru Danielu Battelinu za 113.500 kron in 1. maja so na travniku ob Gasilski ulici začeli z gradnjo. Zemljišče v obsegu 900 kvadratnih sežnjev je kupila občina v začetku leta 1906 od Janeza Sirknika in Lovrenca Ciglerja za 8640 kron. Do jeseni 1908 je stalo enonadstropno poslopje z

Vabilo k otvoritvi nove šolske stavbe v Sp. Šiški 1908, ZAL

dvema stranskima kriloma. Šola je imela 12 učilnic in telovadnico. Stroški stavbišča in gradnje so znašali dobrih 155.000 kron.³⁷

Slovesni dan je bil 13. septembra 1908; šolska stavba vsa v zastavah in cvetju, ob Gasilski cesti in pred šolo pa mlaji in slavoloki. Občinski odbor občine Spodnja Šiška z županom J. Burgerjem in krajevni šolski svet s predsednikom V. Maurerjem, zgornješišenski občinski odbor ter vsa šišenska narodna društva, Čitalnica in Sokol, gasilski društvi obeh Šišk ter nad 500 otrok z učiteljstvom, je pričakalo ob streljanju topičev visoke goste. Med njimi je bil tudi deželni predsednik Kranjske baron T. Schwarz, ki je mogel »kot prijatelj šole biti navzoč pri tako znameniti slovesnosti«. Sledila je slovesna maša na prostem pred novo šolo in blagoslov poslopja, prepevanje domačega mešanega pevskega zbora ter govori, po katerih je nadučitelj Anton Javoršek prevzel ključje šolskega poslopja, ter tudi sam nagovoril navzoče.³⁸

»Slavna gospoda, častiti občani!

Dolgo časa smo hrepeneli po svoji lastni šoli. Saj se veseli vsak tistega dne, ko se more vseliti v svoji hiši. ... Danes je blagoslovljena in otvorena v novem poslopju slovenska šola. Pač nam bije srce radosti in zadovoljnosti, ko gledamo krasno zidanje in lepe svetle sobe. Koliko lepega in koristnega se bomo tu učili. Z znanostmi si bomo bistrili um in blažili srce. ... Radoste (se) naša srca tega danes po-

svečenega hrama, v katerem bomo zajemali svete resnice in prelepe nauke v naš dušni in telesni blagor... Konečno pa se zahvalim tudi vsem, ki so pripomogli k izvršitvi te lepe šole, kakor slavnemu občinskemu zastopu in slavnemu krajnemu šolskemu svetu. Položili ste s tem temelj narodni omiki in izobrazbi. Bog Vas živi!«

Zatem so si gostje in občinstvo ogledali novo šolo. Popoldne je bila velika ljudska veselica, na »celem Reininghausovem vrtu« s sodelovanjem domžalske godbe in šišenskih društev. Napovedovali so godbo, ples, srečlov in šaljive prizore, za peto uro tudi »vzdig Zeppelinovega balona model V«. Zvečer pa so pripravili vinsko pokušino v šišenski vinski kleti »kjer se bode točilo vino gg. vinotržcev« (Bolafo, Pogačnik, Stele, Stepič, Zajc, Vodnik, Zorman) v elektično razsvetljenem veseličnem prostoru.³⁹

Največ zaslug za novo šolo v Šiški sta imela občinski odbor z županom Jakobom Bergerjem in krajni šolski svet s predsednikom Viljemom Maurerjem ter odborniki Anton Pogačnik, Fran Burger, Mihael Bizjan, Jakob Kogovšek, Dragotin Mohar in P. Hugolin Sattner. »Za svoj trud in požrtvovalnost naj imajo prijetno zavest, da so storili človekoljubno delo, da so si postavili trajen, neminljiv spomin,« beremo v kroniki.⁴⁰

Ker v novem poslopju še ni bilo vse opreme, so pričeli s poukom šele konec septembra 1908. Šola, ki je bila dotlej trirazrednica s provizoričnima 4. in 5. razredom ter petimi paralelkami, je bila tega leta razširjena v šestrazrednico s štirimi paralelkami. Kmalu po dograditvi šolskega poslopja so sklenili, da stavbo dvignejo za eno nadstropje. Proračun na nadzidavo je bil 60.000 kron, vodovodna napeljava pa še 1900 kron. Drugo nadstropje so dokončevali poleti 1912. Novo šolsko nadstropje so blagoslovili 22. maja 1913, ko so odkrili tudi spominsko ploščo »postavljeno v prvi vrsti v čast in slavo Nj. Vel. presv. cesarju Francu Jožefu I.«. Spominska plošča v veži deške šole pa je izzvala nasprotovanja med krajnim šolskim svetom, ki je oskrbel njeno postavitve, in vodstvom spodnješišenske občine.⁴¹

Ko si je spodnja Šiška sezidala svojo šolsko stavbo in se je prej enotni šolski okoliš razdelil na dva, je v stari šolski stavbi (delež Spodnje Šiške sta odkupili vasi Zgornja Šiška in Koseze) ostala šola. Novoustanovljeno dvo-razrednico je vodil prejšnji učitelj skupne šole Josip Bregar (do 1920) in že v šolskem letu 1909/10 je postala šola trirazrednica s 140 učenci. Za učence iz Zgornje Šiške, ki so obiskovali četrto, peti ali šesti razred šole v Spodnji Šiški (1908/09 jih je bilo 47), pa je njihova občina plačevala šolnino. Za šolsko leto 1908/09 je »učnina« znašala po 20 kron za vsakega otroka, za šolsko leta 1911/12 pa 12

kron na učenca.⁴² Novo šolo v Zgornji Šiški so sezidali leta 1929 po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika in od leta 1935 nosi ime Valentina Vodnika.⁴³ Staro šolsko poslopje je služilo zatem drugim namenom, dokler ga niso v 60. letih podrli.

Deška in dekliška ljudska šola

Novi krajni šolski svet, konstituiran aprila 1912, s predsednikom Alojzijem Zajcem, si je zadal nalogo, da ugotovi dolgoletni želji Šiškarjev in izposluje razširitev mešane ljudske šole v dve osemrazrednici. S šolskim letom 1912/13 sta tako delovali v šolskem posloju (tedaj že dvonadstropnem) deška in dekliška ljudska šola pod skupnim vodstvom nadučitelja Lavtižarja. Konec šolskega leta 1911/12 je na šišenski šestrazrednici z 9 paralelkami poučevalo pet učiteljev in deset učiteljic, ob koncu naslednjega šolskega leta pa je bilo na deški osemrazrednici osem učiteljev, na dekliški pa toliko učiteljic.

V šolskem letu 1912/13 so nekajkrat obdarovali šolske otroke: novembra 50 otrok z obleko in obutvijo, januarja pa so šišenska društva (Čitalnica, Gasilsko društvo, Telovadno društvo Sokol, podružnica Ciril-Methodovega društva) in občinski odbor pripravili božičnico z obdaritvijo 64 dečkov in 64 deklic. Kasneje je Kmetijska hranilnica in posojilnica podarila 60 kron za nakup samoučil revnim otrokom, kar je storila tudi leto zatem. V prejšnjem letu so imeli več primerov difterije, ošpic in griže, v tem letu pa epidemijo otroškega kašlja. Sredi junija 1913 je zdravnik dr. Dereani otroke brezplačno cepil proti kozam.

V letu 1912/13 so šli na obisk kinopredstave Kristusovo življenje. Na majski izlet so šli v letu 1913 učenci od 5. do 8. razreda deške in dekliške šole na Jesenice in skozi Vintgar na Bled. V šolski telovadnici so 20.6.1914 odprli šolski gledališki oder. Prireditev je obsegala poleg nagovorov in deklamacij še dve mladinski gledališki igri, Najlepši dom in Hvaležna sirota, na koncu pa so zapeli pesmi Lepa naša domovina in cesarsko pesem.⁴⁴ O šolskem letu 1913/14 omenimo vsaj skioptična predavanja iz zemljepisa za učence višjih razredov, roditeljski večer s protialkoholnim predavanjem za odrasle v februarju, in v marcu enaki predavanji tajnika Svete vojske za učence in učenke. Med mladino so vpeljali protialkoholno akcijo.⁴⁵

Kranjski deželni odbor je avgusta 1912 dovolil, da se šišenska mešana ljudska šola razdeli na deško in dekliško, ki pa sta ostali pod skupnim vodstvom. To je opravljal Fran Lavtižar do 1.12.1914, ko ga je nasledil Josip Wagner. Spomladi 1916 je deželni šolski svet sklenil razpisati mesto nadučiteljice in ločiti šolski vodstvi za obe šoli, kar se je zgodilo marca 1917 z nastopom Marije Kleinmayr

(Sadar).⁴⁶ Med svetovno vojno, ko je šolsko poslopje uporabljala vojska, so učenke obiskovale pouk v sokolski telovadnici (1.–3. razred), v nadučiteljevem stanovanju v pritličju deške ljudske šole (4., 7., 8.), v občinski hiši (6.) in na Bellevue-ju (5.).⁴⁷

Število učenk in učencev obeh šišenskih osemrazrednih šol (dekliške in deške) 1912–1918 na začetku šolskega leta (podatki po katalogih)

	Dekliška		Deška	
	učenke	od teh v 1. razr.	učenci	od teh v 1. razr.
1912/13	345	63	364	60
1913/14	–	–	349	52
1914/15	–	–	346	58
1915/16	367	58	335	51
1916/17	388	72	367	69
1917/18	412	73	367	70

Obrtno nadaljevalna šola

Od konca leta 1909 si je pripravljali odbor za snovanje obrtno nadaljevalne šole v Sp. Šiški (predsednik župan Pogačnik, tajnik nadučitelj Javoršek) prizadeval za odprtje te šole, saj se je pokazala »potreba nuditi vajencem, ki se uče pri mojstvih poleg njih obrtno praktične tudi to izpolnjujočo teoretično izobrazbo«. V občini, ki je, kot so nakoliko precenjeno zapisali, »štela nad 5000 prebivalcev«, je bilo tedaj 30 samostojnih obrtnikov z 32 vajenci, računali pa so še na 10 vajencev iz Zgornje Šiške. Šišenski vajenci so bili ključavničarji in čevljarji (po 8), mizarji, mesarji in peki (po 3), krojači in kovači (po 2), po en pa sedlarski, mehanikarski in sodarski vajenec.

Krajni šolski svet je bil pripravljen dati prostor v šoli, občina prispevati 300 kron, deželni odbor 20 do 30% stroškov, obrtna zbornica 100 kron, zagotovljen pa so imeli tudi učiteljski kader. Vodja je postal šolski voditelj ljudske šole Lavtižar, poučevali pa so učitelji na deški ljudski šoli Petrič, Potočnik, Wagner, katehet p. Albert Pirc in učitelj Gorjup iz Ljubljane. Šolsko leto je trajalo sedem mesecev, od oktobra do aprila, zaključeno navadno z razstavo izdelkov učencev v šolski telovadnici.

Šola je delovala od oktobra 1911 do vsaj aprila 1914. Imela je pripravljani razred ter dva razreda. V vseh razredih so poučevali verouk, računstvo in risanje, v pripravljalnem razredu so imeli še učni jezik in pisanje, v prvem razredu geometrijo in projekcijo ter spise, v drugem pa strokovno risanje in obrtne predpise ter obrtno računstvo.

V začetku šolskega leta so poročali o delovanju šole: 1913/14 so vajence iz Zg. Šiške odslovili iz obrtno nadaljevalne šole in v vseh razredih je ostalo 52 učencev, ob koncu leta

A. Javoršek, Letno poročilo ... šole v Sp. Šiški. 1910; naslovnica, SSM, dokumentacija

pa jih je bilo 46 (12 v pripravljalnem razredu, 22 v prvem, 12 v drugem). Od teh je bilo največ ključavničarjev (9) in čevljarjev (7), precej kovačev (5), krojačev, mesarjev in pekov (po 4), trije so bili kamnoseški vajenci, po dva sedlarja in kolarja, ter po en brivec in vrtnar. Razen enega Hrvata so bili vsi Slovenci. V šolskem letu 1913/14 se je vpisalo 52 učencev (za pripravljalni razred 13, za prvi 20 in za drugi razred 19), med njimi eno dekle in v šolo so želeli pritegniti tudi vajenke. Tedaj je poučevalo s katehetom vred 11 učiteljev.⁴⁸

Nemška šola v Šiški

Zaradi prošnje železniškega uradnika Franca Ungerja in tovarišev, da bi se ustanovila v Spodnji Šiški nemška šola, je krajni šolski svet razpisal komisijsko obravnavo 4. septembra 1903. Večina občinskih odbornikov se je »odločno uprla k prispevanju pouka, še manj pa, da bi prispevala k zidanju in vzdrževanju nemške šole«. Število prebivalstva v Spodnji Šiški je tedaj hitro naraščalo, od okoli 2000 leta 1890, do skoraj 4900 leta 1910. Od tega se je pri popisih izjavilo za nemški občevalni jezik sprva manj kot šestina (1890), nato slaba petina (1900), leta 1910 pa več kot četrtina prebivalstva.⁴⁹

V Šematizmih se pojavlja od šolskega leta

1906/07 med zasebnimi šolami tudi nemška enorazrednica v Spodnji Šiški (Die deutsche gemischte einklassige Volksschule des Laibacher Schulkuratorium in Unter-Schischa), ustanova ljubljanskega šolskega kuratorija, t.j. društva za povzdigo nemškega šolstva na Kranjskem (Verein zur Förderung deutschen Schulwesens in Krain), ki ga je tedaj vodil dr. Heinrich Gartenauer. V naslednjem letu je postala šola dvorazredna in poleg Anne Schulz je tu poučevala še začasna voditeljica Lina Petritsch (oz. Johann Petritsch).

Šolo je podpirala podružnica nemškega Schulvereina v Šiški, ki je štela 1908. 145 članov (načeloval ji je dr. Jos. Staudacher) in imela 6228 K dohodkov, ter prejela podporo iz »rajha« od občnega nemškega Schulvereina, naslednje leto pa je dobila od železniškega ministrstva 500 K podpore, kot je pisal Slovenski Branik. V šolskem letu 1908/09 je postala šola trirazredna in si pridobila pravico javnosti. Vodil jo je Anton Klima, kot učni moči pa se omenjata prej imenovani. Že leto zatem je bila štirirazrednica, v letih 1910/11 in 1911/12 pa je bila šola štirirazrednica z eno paralelko. Od šolskega leta 1909/10 se omenja nadučitelj Franz Bischof, kot učne moči pa Maria Tschsch (do 1918), Sophie Tschcherne (vsaj v letih 1910 in 1911), Ignaz Dworschak (1910–11) in Maria Achtschin (1917–18) ter dve hospitantki (Carmen Rubbia, Marha Cigoj). Katehet je bil p. Ernest Jenko.⁵⁰ V letih pred prvo svetovno vojno je šola dobila tudi novo poslopje v Frankopanski ulici, v katerem je bil kasneje učiteljski dom, danes pa je dom učencev Gradisa.

V začetku šolskega leta 1907/08 je imela nemška šola 57 učencev (29 dečkov in 28 deklic). Oktobra 1908 je obiskovalo nemško šolo 89 otrok, stanujočih v Šiški, od teh jih je bilo rojenih tam 32, v Ljubljani pa 15. Po primkih ali kraju rojstva sodeč, je bilo Nemcev kakšno polovico.⁵¹

V vedno bolj narodnostno mešani Šiški pa je od 1816. delovala tudi podružnica slovenskega narodnoobrambnega društva Družbe sv. Cirila in Metoda (CMD), od februarja 1909 pa še ženska podružnica CMD. Pred prvo svetovno vojno (1912) sta zbrali podružnici nekaj nad 272 (ženska) in 292 (moška) učencev. Šišenska nemška šola je precej vznemirjala tudi Družbo CMD, saj se v blagajniškem poročilu društva za leto 1908 omenja, da je Schulverein »svoji šoli v Šiški, katero je sedaj prekrstil v Schönau, ... pridobil pravico javnosti«, v poročilu za leto 1910 pa, »da je vzel v svojo popolno oskrbo nemško štirirazrednico v Spodnji Šiški ter si tako postavil tik pred durmi bele Ljubljanec novo postojanko«.⁵²

»Revolucija« šolarjev 14.7.1911

Zaradi šolskih maš slovenske in nemške

Fotografija šolske stavbe ob Gasilski ulici v Sp. Šiški, okoli 1939, SŠM, dokumentacija

šole pa je prišlo leta 1911 tudi do narodnostnih nasprotij. V podružnični cerkvi sv. Jerneja je bilo premalo prostora za številne šolarje, šolska maša pa je bila le ena, zato so bili otroci natlačeni po vseh kotih premajhne cerkve, »polovica otrok pa je morala stati zunaj okrog cerkve in pred cerkvijo na cesti, izpostavljena vsakemu vremenu«. Temu je hotel narediti konec katehet p. Albert Pirc, ki je predlagal, naj slovenski šolarji hodijo k šolski maši v župnijsko cerkev Marijinega Oznanjenja v Ljubljano. Čeprav »je učiteljstvo branilo, vendar je obveljal predlog p. kateheta«. ⁵³ Ta nasvet je sprejel tudi krajni šolski svet. ⁵⁴ Liberalno Jutro je pisalo, da želijo s tem frančiškani spodbuditi zidavo nove cerkve, za kar so si res prizadevali, posebej pa se je spraševalo, kako pripeljati 700 otrok brez nevarnosti do mesta. Zlasti ga je motilo eno: »Torej domači otroci naj hodijo v Ljubljano, tuji otroci bodo pa v domači cerkvi« pri šolski maši. ⁵⁵

Teden dni pred zaključkom šole, 14. julija, je Jutro postreglo še z nekaj članki o šolskih mašah in o potrebi po novi župniji v Šiški, pisanih s stališča, da je Spodnja Šiška »protiklerikalna trdnjava«. ⁵⁶ Tako beremo tudi o prostestnem zborovanju mladine »okoli borovnic v Kozlovi dolini« in »na šancah« zoper obisk maše v Ljubljani. ⁵⁷ Nasprotniki obiskovanja šolskih maš v Ljubljani so zbirali podpise med starši zoper ta predlog (po pisanju Jutra so

zbrali čez 200 podpisov) ⁵⁸ in ob zaključku šole je polovica otrok šla k maši v Ljubljano, »druga polovica pa je ostala doma in je priredila pravcato demonstracijo proti majhni nemški šoli, ki je vsled majhnega števila svojo službo božjo v Šiški imela.« ⁵⁹ Jutro, oziroma Franjo Pirc iz šišenske podružnice uredništva tega lista, pa je objavilo pod naslovom »Revolucija« šolarjev v Spodnji Šiški podroben opis sporov zaradi nemške maše. A zaradi navajanja podrobnosti je po sklepu državnega pravdnika Lusšana izšel list v drugi izdaji z nekaj pobeljenimi odstavki. Po pisanju Jutra se je okoli 200 mladih s svojimi starši zbralo zjutraj pred šišensko cerkvijo, k šolski maši pa naj bi šlo od 700 otrok »le 75 parov«. ⁶⁰ Mežnar je zbranim pred cerkvijo sv. Jerneja v Šiški zabil vstop. Malo pred osmo je prišlo še okoli 140 otrok nemške šole s spremstvom, nakar so prišli štirje orožniki, ki so spustili v cerkev samo nemško šolo. Med mašo je bil menda mir. Iz cenzuriranih odlomkov pa razberemo opise nemških zasramovanj Slovencev ob prihodu in odhodu iz cerkve in lasanj slovenskih otrok. »Šele ob 11. uri dopoldne je bilo konec revolucije, ki so jo uprizorili šišenski mali za svoje pravice, povzročili pa kakor rečeno, le frančiškani in šolska oblast.« ⁶¹ Dan po objavljenem poročilu je Jutro prineslo še Apel na šišensko mladino, v katerem so mlade spodbujali, da »zre te dni slovenska javnost na vas

Cesarja Franca Južeta I. osemrazredna deška ljudska šola v Spodnji Šiški.

Detalje: Kranjska. Šolsko leto: 1911/12. Šolski učeni: Ljublj. okolice. Kat. št.: 6.

Odpustnica.

Mamper Rudolf

rojen dne 9. aprila 1899 v *Spodnji Čisti* na *Kranjskem*, rimsko-katol. veroizpovednja, je hodil v ljudsko šolo od 16. septembra 1906 do 16. julija 1910, nazadnje v *sedmi* razred na tukajšnji ljudski šoli. Ob svojem izstopu iz šole je prejel naslednje reče:

Vedenje: *novotno*
 Prilagodit.: *razodotno*
 Veroučak: *dobro*
 Branje: *dobro*
 Pisanje: *razodotno*
 Slovenski učni jezik: *razodotno*
 Nemški jezik: *razodotno*
 Računatvo in geometrijsko oblikoslovje: *razodotno*
 Priradpis in prirodoslovje: *razodotno*
 Zemljepis in zgodovina: *razodotno*
 Risanje: *razodotno*
 Pušje: *dobro*
 Telovadbe: *dobro*
 Zenska ročna dela: _____

Neobvezni učni predmeti: _____

Zunanja oblika pismenih izdelkov: *malo lično*

Ker je ta učence zadostni zahtevam § 21 državnega zakona o ljudskih šolah z dne 2. maja 1883, drž. zak. št. 53, oziroma § 17 zakona z dne 29. aprila 1873, drž. zak. št. 21, se odpustku s tem iz šole.

Vodstvo cesarja Franca Južeta I. osemrazredne deške ljudske šole v Spodnji Šiški.
 dne 16. septembra 1910.

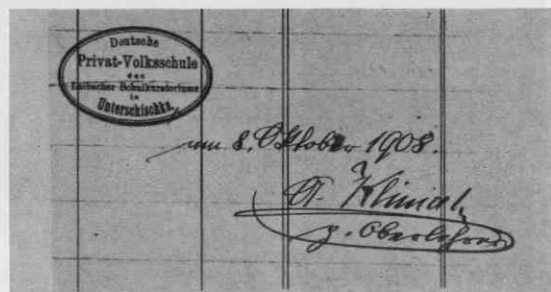

Jean Lavtižar šolski voditelj   *P. Bonin* profesor   *Jean Lavtižar* nadučitelj

Obseg: 49 b.   št. 11

Žig obrtne nadaljevalne šole v Sp.Šiški, ZAL

Žig in podpis nadučitelja nemške privatne šole v Sp.Šiški, 1908, ZAL

Odpustnica (zaključno spričevalo) osemrazredne deške ljudske šole v Sp. Šiški, 1913, ZAL

kot na male narodne zavedne junake». ⁶² Že tedaj med opisom ogorčenja Šiškarjev omenja članek: »raje prestopimo k drugi veri«, nato pa omenja še nameravano gradnjo prve pravoslavne cerkve na Kranjskem v Spodnji Šiški. ⁶³ O šolski maši v Šiški so poročali tudi nemški listi in to »nesramne laži na rovaš Slovencev«, kot beremu v Jutru, a državno pravdnitvo je zaplenilo le Jutro. ⁶⁴ List Slovenec je dogodku posvetil precej manj pozornosti, ter v članku Nova cerkev v Spodnji Šiški kot odgovor na pisanje Jutra ne prav resno omenjal namen gradnje pravoslavne cerkve s strani tistih, ki so sicer zoper novo cerkev v Šiški. ⁶⁵ Na eni strani ne prav preišljena zahteva po obiskovanju šolskih maš v Ljubljani, na drugi pa »šiškarska zavednost« in nesimpatije do nemške šole ter nasprotovanje liberalne strani težnji frančiškanov v Sp. Šiški novo faro, v Sp.Šiški novo cerkev, ⁶⁶ so privedle do »revolucije« šolarjev. Da bi se kaj takega ne ponovilo, so ob šolskih slovesnostih prihajali v Šiško trije frančiškani: »dve maši sta bili za slovensko ena pa za nemško šolo«. ⁶⁷

Otroška varovalnica

V tiskanih koledarčkih sledimo podatkom o otroškem vrtcu (čuvališču ali otroški varovalnici) v Spodnji šiški od šolskega leta 1907/08 dalje. Zasebni otroški vrtec društva Otroški prijatelj je vodila Vera Vencajz, otroška vrtnarica pa je bila Avgusta Cimolini. V tem času se omenja tudi nemški vrtec društva Dobra gospodinja (Der deutsche Kindergarten des Vereins Gute Hausfrau), ki ga je vodila prav tako Vencajzova.

Cimolinijeva je ostala otroška vrtnarica tudi v naslednjih letih, vodstvo vrtca pa je v šolskem letu 1909/10 prevzel šišenski nadučitelj Javoršek. Naslednje leto je postala voditeljica Avgusta Cimolini (roj. 1886 pri Vidmu), tu pa je službovala še Ivana Avbelj. Obe sta delali v vrtcu tudi od 1911. do 1913., ko ga je vodil nadučitelj Lavtižar. ⁶⁸ V Spodnji Šiški pa je delovala ob koncu avstrijskega obdobja tudi socialnovzgojna ustanova grofice Auersperg Asylum Angelorum, tudi Asil Angela Varuha imenovan. ⁶⁹

Šola v letih vojne

Po vojni napovedi Srbiji 25.7.1914 in splošni mobilizaciji, je vojska 28. julija zasedla šolsko poslopje. A ko so ti vojaki 31.7. odšli na Moravsko, so že čez tri dni zasedli šolo vojaki 97. pešpolka iz Trsta. Vojaki so bili nastanjeni po vsej Šiški in tudi v šoli v Zgornji Šiški.

Otroški vrtec v Sp.Siški, zasebna ustanova grofice M.Auersperg, 1907/08, SŠM, zbirka

Povsod je »vladal nered, propalost deklet in žena, surovost vojakov in kletev otrok«.

V šolskem letu 1914–15 je bil pouk v poslopju zgornješiške šole in v salonu gostilničarja Moharja, a zaradi stiske s prostorom, so imeli vsi razredi pouk le trikrat tedensko po dve uri. Od konca oktobra do konca novembra je bilo še slabše, saj so vojaki zasedli še poslopje šole v Zgornji Šiški in je bil pouk le še za 7. in 8. razred. Nato pa so uredili pouk za vse razrede trikrat tedensko in sicer v sokolski telovadnici (1. in 5. razred), v občinski hiši (2. in 8. razred), v salonu gostilne Mohar (3. in 6. razred) in v Favajevi hiši (4. in 7. razred). Pouk je bil še večkrat prekinjen zaradi prostorske stiske (v začetku decembra so jim odpovedali gostoljubje v Moharjevem salonu), nekaj časa je vojaška oblast omogočila uporabo zgornješiške šole (od 5.12. do 14.1), nato pa zasedla še prostore pri Favaju. Od srede januarja 1915 je potekal pouk za 4. razred vsak popoldan od 13–16, za 5. razred vsak dopoldan od 8–12, prav tako za 8. razred. Po trikrat na teden izmenično pa je bil pouk za 6. in 7. razred, ki je bil poleg 8. razreda v občinski hiši, 4. in 5. razred pa sta imela pouk v sokolski telovadnici.

Tudi v naslednjih letih je pouk – po tri dni tedensko dve uri – potekal v različnih prostorih, tudi v nadučiteljevem stanovanju in v ljudski kleti na Bellevueju, kjer je bil nameščen 4. razred (v letu 1916–17), nakar so ga

preselili v šolsko poslopje. To je bilo med počitnicami poleti 1918 toliko popravljeno, da se je redni pouk pričel 17. septembra 1918 kar v šolskih sobah.

Vojna leta so poleg nerednega pouka v različnih prostorih po vsej Šiški prinesla tudi različne zbiralne akcije. Že septembra 1914 so nabirali za Rdeči križ (ta mesec je učiteljstvo darovalo 12, naslednji pa 20 kron), pa za nakup obleke oziroma volne za vojake (zbrali nad 65 kron), deklice višjih razredov pa so delale obleke in jih oddajale Rdečemu križu.

V šolskem letu 1914–15, ko so vojaške oblasti celo izdale učiteljstvu vstopnice za vstop v šolsko poslopje, so mladini razdelili letake o varčevanju z zalogami moke, o Skladu v pomoč vdovam in sirotam ter letak vojnospolstvenega urada o nabiranju kovin.

Za Božič 1915 so zbirali šolarji darila vojakom na bojnem polju: učenci so pripravili 220, učenke pa 260 paketov. Med 22. in 26. decembrom so imeli učenci prosto za nabiranje medenine in bakra v vojne namene, udeležili pa so se tudi zabijanja žebeljev v »Brambni ščit« v Mestnem domu in ob tej priliki darovali dobrih 74 kron. Iz 40 kg na šolo poslano volne so deklice iz višjih razredov napletle 81 parov dokolenk in 90 parov nogavic, v nabiralni akciji pa so zbrali 9 1/2 kg svinca, 2 kg cina in 2 1/2 kg medenine. Takšna pomožna akcija (fronti) je obsegala še vpisovanje vojnega posojila: učenci in učenke so zbrali za 200

kron, pri šolskem vodstvu pa je bilo podpisanih še za 500 kron posojila. Zbirali so tudi kavčuk in cunje (83 učencev je zbralo junija 1916 za 41 večjih zabojev) ter nabirali robidovo listje med počitnicami, pa tudi star papir.

Takšna šolska dejavnost je tekla ves vojni čas: za božične darove so leta 1917 pripravili učenci deške šole »152 paketov po vzorcu dež.vlade in razen tega še: 500 cigaret, 27 cigar, 17 robcev, razne jestvine in čez 500 dopisnic in razglednic ter 26 K 90 h v denarju«. Tega leta beremo tudi o VII. vojnem posojilu: »uspeh okrog 12.000 K«. Učenci pa so darovali tudi knjige v prid vojnopomožne akcije »Knjiga na bojišče«.

V šolskem letu 1916/17 so obiskovali šišensko šolo prvič otroci primorskih beguncev, večinoma slovenske, nekaj tudi hrvaške in nemške narodnosti. Aprila 1917 je dobilo vojaštvo za postavitev barake del šolskega vrta. 11. maja ob pol sedmih zvečer je bila velikanska eksplozija smodnika. »Ljudje so zbegani prečuli vso noč, dečki so prišli vsi zaspani« v šolo, zato tisti dan ni bilo pouka.⁷⁰

O vojnih letih, ko je bila »povsod raztresena šola, slabi lokali, malo pouka«, priča tudi konferenčni zapisnik (od sept. 1916 naprej). Posebej velja omeniti varčevanje s papirjem, saj so v nižjih treh razredih posebej priporočali uporabo šolskih tablic. Zanimivi so tudi razlogi za nižji red v vedenju. V šolskem letu 1916/17 so bili to (na deški šoli) nemirnost, razposajenost, kajenje in kraja (že v drugem razredu), metanje kamenja, kletvine, nepazljivost in predrzno odgovarjanje.⁷¹

Konec junija 1917 so imeli proslavo ob nastopu vlade cesarja Karla. Najprej je bila maša, nato pa so imeli v ljudski kleti na Bellevueju govor, deklamacije, petje in razdelitev spominskih podobic cesarja in cesarice. Dan je bil pouka prost. V poletnih počitnicah so bili voditelj Wagner ter učitelja Lončar in Berglez imenovani za popisovalne komisarje za žetev in setev. Ker otroci niso imeli obuval, je šolski voditelj posredoval pri naročilu čevljev z lesenimi podplati. Naročili so 288 parov za skoraj 3000 kron.

Sredi avgusta 1918 so pričeli s popravili dela poslopja, v katerem je bila deška šola: mestni šolski svet in stavbeni urad ter v dekliskem delu šole nastanjeno vojaštvo, so preskrbeli zidarje, mizarje in material. Pouk se je pričel sredi septembra, še vedno pa prve tri dni v tednu le popoldne, zadnje tri dni pa dopoldne. V vseh osem razredov je bilo vpisanih 356 dečkov; od 1. do 5. razreda po 60–65, v 6. in 7. po 23 in v osmem 13.⁷² Ob začetku šolskega leta 1918/19 je kljub 5. vojnemu letu šolski voditelj na konferenci z veseljem pozdravil učiteljstvo »v našem domačem posloppju. Po štiriletnem preseljujočim narodom podobnem učiteljevanju se nam je zopet odprl naš šolski hram«.⁷³

Fran Govekar, nadučitelj v Spodnji Šiški
1886–1890

Dnevno zavetišče

Vojna je povzročila »nenormalne razmere tudi v domačem družinskem življenju. Očetje so morali pod orožje, matere pa za zaslužkom«. Prišlo je do pohajkovanja mladine in do različnih kaznivih prestopkov, tako da se je bilo bati, »da mladina popolnoma duševno in telesno propade«. Ministrstvo za uk in bogočastje je sklenilo, naj se v mestih in industrijskih krajih, kjer otroci niso zaposleni na polju, »za zaščito zapuščene dece« ustanove otroška dnevna zavetišča. Mestni šolski svet je poleti 1916. ustanovil v Ljubljani dvoje počitniških zavetišč: na šoli na Grabnu in v Šiški. V šišensko zavetišče se je vpisalo 105 otrok, a sprva ga je obiskovalo 83 otrok, kasneje pa do 110. Velika večina je tam tudi obedovala. Zavetišče je imelo deško (starejši, mlajši) in dekliško skupino. Zaposlitev mladine je bila raznovrstna, delo učiteljstva pa težavnejše kot šolski pouk.

Z delom je pričelo 8. avgusta 1916 v Kolodvorski ulici 111 – pri Favaju poleg gorenjskega kolodvora (žel. postaja Ljubljana–Šiška) v prostorih, v katerih je prej deloval privatni otroški vrtec društva Otroški prijatelj. Stroške je nosila ljubljanska mestna občina, zavetišče pa so podpirali tudi deželni odbor ter drugi dobrotniki in trgovci z denarjem ali z živili. Posebno se je izkazala Vnovčevalnica za živino in mast, ki je zavetišču do maja 1919 brezplačno pošiljala meso. Vodstvo zavetišča je prevzel šolski voditelj Josip Wagner, nadzorstvo kuhinje pa učiteljica Marija Novak. Nadzorstvo mladine je opravljalo šišensko učiteljstvo, ki je z otroki ponavljalo učno snov, jih

vodilo na sprehode, »tu in tam tudi v kino, če je film predvajal kaj poučnega«. Zaradi obilnega dela v kuhinji, sta dvema kuharicama pomagali po dve deklici iz višje skupine. Dekleta, ki so se na ta način »priučile kuhanju pa tudi ostalem gospodinjstvu... so bile za ta pouk zelo hvaležne«. 1. maja 1918 je Upravni odbor dnevnih zavetišč za revno mladino (ta je od 1917 do 1922 upravljal ljubljanska dnevna zavetišča) namestil otroško vrtnarico Leopoldino Klemenčevno, ki je prevzela celodnevno nadzorstvo. Zavetišče je v prostorih pri šišenskem kolodvoru delovalo do septembra 1923, ko se je preselilo v občinsko hišo ob Celovški cesti, od tam pa 1932. v prostore v Solskem domu.⁷⁴

Z odlokom mestnega šolskega sveta so s šolskim letom 1919/20 prenehale šest-, sedem- in osemrazrednice in iz deške in dekliške osemrazredne ljudske šole v Spodnji Šiški so nastale petrazredna deška in dekliška ljudska šola ter trirazredni meščanski šoli. Ljudski šoli sta nosili ime IV. petrazredna dekliška osnovna šola v Ljubljani in VI. petrazredna deška osnovna šola v Ljubljani, leta 1937 pa sta se preimenovali v III. državno dekliško ljudsko šolo, oziroma V. državno deško ljudsko šolo kraljeviča Andreja v Ljubljani. Poleg obeh petrazrednih osnovnih šol sta bili nekaj časa v šolski stavbi na Gasilski ulici še II. dekliška in II. deška meščanska šola. Oktobra 1945 sta bili deška in dekliška osnovna šola združeni v Državno mešano osnovno šolo Ljubljana Spodnja Šiška, ki od leta 1960 nosi ime Osnovna šola Zvonka Runka.⁷⁵

OPOMBE

1. Andrej Vovko, O osnovnem in srednjem šolstvu v Ljubljani v obdobju 1848–1941, v: Kronika 29, 1981, str. 150–159. — 2. Kot op. 1. in France Ostaneč, Splošnoizobraževalno šolstvo v Ljubljani v razdobju 1774 do 1941, Ljubljana 1955, 54 str. (tipkopis), v: Slovenski šolski muzej (odslej: SŠM), arhiv, fasc.83. — 3. Učiteljski tovariš 1881, št. 5, str. 61. — Na drugem mestu so podatki o 291 ljudskih šolah v šol.l. 1879/80 in o nad 53.000 šoloobveznih otrocih. E.Lah, Avstrijsko ljudsko šolstvo v dobi pd 1828–1885, v: Učiteljski tovariš 1893, str. 211–215. — 4. Zgodovinski arhiv Ljubljana (odslej: ZAL), Občina Spodnja Šiška, 26.– Za ljubeznivo posredovanje arhivskega gradiva sem dolžan zahvalo Vinku Demšarju, Tatjani Pavli, Tonetu Majcnu in Srečku Rojcu iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana. — 5. ZAL, Občina Spodnja Šiška, 36. — 6. Učiteljski tovariš, 15.8.1881, št.16., str. 256. — 7. ZAL, Občina Spodnja Šiška, kot 4 in 5. — 8. ZAL, Občina Sp. Šiška, 36, gradnja A. — 9. ZAL, Osnovna šola Zvonka Runka Ljubljana Šiška, arhivska enota 2: Šolska kronika 1882–1908 (odslej: OŠ Sp. Šiška, kronika). Kadar pri citatih in tekstu ni posebej naveden vir, je podatek posnet po šolski kroniki. — 10. Učiteljski tovariš 1886, str. 256. — 11. Učiteljski tovariš 1888, str. 190. — 12. Slovenski biografski leksikon (odslej SBL) I, str. 2; ZAL, OŠ

Sp. Šiška, kronika (1890/91). — 13. Letno poročilo trirazredne ljudske šole v Mengši (I. 1884/85 – VIII. 1891/92), nekatera z zgodovinskimi črticami; SŠM, dokumentacija, OŠ Sp. Šiška (deška šola). — 14. SBL I, str. 625–626; SŠM, dokumentacija, OŠ Sp.Šiška (deška šola). — 15. Podatki po šolski kroniki v ZAL, dokumentacijskih mapah v SŠM in učiteljskih šematizmah, brošuri Letno poročilo cesarja Franca Jožefa I. šestrazredne ljudske šole v Spodnji Šiški v šolskem letu 1909/10, Sestavil šolski vodja /Anton Javoršek/, V Ljubljani 1910, 26 str. (odslej: Letno poročilo 1910) ter personalnih mapah (ZAL, OŠ Sp.Šiška, a.e.64). — 16. Popotnikov koledar za slovenske učitelje 1889, str. XVI. — 17. Popotnikov koledar 1892, str. 62, 81; prim. op. 20. — 18. Ročni zapisnik ... 1902/03; prim. op. 20. — 19. ZAL, OŠ Sp. Šiška, kronika. — 20. Popotnikov koledar za slovenske učitelje ... Maribor 1886–1897, Ročni zapisnik za slovensko učiteljstvo, Postojna, Ljubljana 1894–1915.– Prim.: Bibliografija priručnikov o organizacijski strukturi do 1918, (red. Jože Zontar), Graz...1988, str. 253–255. — 21. Morda so podatki v koledarjih starejši za leto dni, kakor naj bi bili po navedbah, da veljajo za začetek šolskega leta; vsaj tako kaže primer za leti 1889 in 1890. Kadar so razlike manjše, niti ni to tako moteče, a pri letih 1892 in 1897 gre za 35 ali 30 učencev več ali manj, kar pa odpira vprašanja o točnosti podatkov. Največkrat navajam podatke iz začetka šolskega leta. Številke za šol. leti 1910/11 in 1911/12 so predstavljene po katalogih (ZAL, OŠ Sp.Šiška, a.e. 115,116). — 22. ZAL, OŠ sp. Šiška, kronika. — 23. Popotnikov koledar 1893. — 24. ZAL, Občine Sp. Šiška, šk. 6/1. — 25. ZAL, OŠ Sp.Šiška, kronika 1907/08. — 26. Letno poročilo 1910, str. 16. — 27. ZAL, Občina Sp.Šiška, šk.6/1. — 28. ZAL, OŠ Sp.Šiška, kronika. — 29. Letno poročilo 1910, str. 16–18. — 30. ZAL, OŠ Sp. Šiška, kronika. — 31. Letno poročilo 1910, str. 19. — 32. ZAL, OŠ Sp.Šiška, kronika. — 33. Letno poročilo 1910, str. 10–11. — 34. ZAL, OŠ Sp.Šiška, kronika. — 35. ZAL, OŠ Sp.Šiška, kronika in Letno poročilo 1910, str. 5. — 36. Šolska kronika to opisuje: »Ko je bila nažigala petrolejsko visečo svetilko, pade svetilka na tla, obleka polita s petrolejem se vname in gospa je gorela kot baklja. V strašnih bolečinah bežala je na dvorišče in se valjala po snegu a bilo je prepozno, kajti zgorela ji je vsa obleka do modreca. Ker je bila sama doma, ni bilo nikogar takoj na pomoč. Umrla je 7.–mi dan po tej grozni nesreči v strašnih bolečinah. Zapustila je tri nedoletne otroke.« ZAL, OŠ Sp.Šiška, kronika 1906/07. Tudi drugi podatki o dobrotnikih šole so posneti po kroniki. — 37. ZAL, Občina Spodnja Šiška, 6/2. — 38. Letno poročilo 1910, str. 7–8. — 39. ZAL, OŠ Sp.Šiška, a.e.1 (govor A.Javorška in tiskano vabilo k »Slavnostni veselici« 13. sept. 1908). — 40. SŠM, dokumentacija, OŠ Sp. Šiška (deška šola). — 41. ZAL, Krajni šolski svet Sp. Šiška, šk. 1, e. 9. — 42. ZAL, Krajni šolski svet Sp. Šiška, e.18. — 43. SŠM, dokumentacija, OŠ Zgornja Šiška. — 44. ZAL, Občina Sp.Šiška, šk. 6/1; Letno poročilo 1910. — 45. ZAL, OŠ Sp.Šiška, e.174; prepis kronike 1912–1917. — 46. SŠM, dokumentacija, OŠ Sp.Šiška (dekliška šola). — 47. SŠM, dokumentacija, OŠ Sp.Šiška (dekliška šola). — 48. ZAL, Občina Sp.Šiška, šk. 6/3. — 49. Rezultati štetij prebivalstva 1890, 1900, 1910. — 50. Slovenski Branik 1908, 1909; ZAL, OŠ Sp.Šiška, kronika; Slovenski Branik 1909, str. 117; Catalogus

cleri...dioecesis Labacensis 1911, 1916. — 51. ZAL, Krajni šolski svet Sp.Šiška, e. 37. — 52. Slovenski Branik 1908, str. 9, 117; 1909, str. 21,62,178,221; 1912, str. 182; 1913, str. 183,184. — 53. Župnijska kronika, Župnija Sv.Frančiška, Ljubljana Sp.Šiška (odslej: Župnijska kronika). — 54. ZAL, Krajni šolski svet Sp.Šiška, e.43. — 55. Jutro (odslej: J), 7.7.1911. — 56. J, 11.7.1911. — 57. J, 12.7.1911. — 58. J, 15.7.1911. — 59. Župnijska kronika, leto 1915; Catalogus cleri... dioecesis Labacensis 1916, str. 25. Asylum Angelorum je predstavljen tudi na razglednici (fotograf Anton Uršič, Lj. Šiška; iz zbirke Zmaga Tančiča) in fotografiji v Slovenskem šolskem muzeju. — 60. J, 16.7.1911. — 61. J, 15.7.1911. — 62. J, 16.7.1911. — 63. J, 17. in 18.7.1911. — 64. J, 16.7.1911, Kulturna vojska v Šiški. — 65. Slovenec, 17.7.1911. —

66. J, 16.7.1911. — 67. Župnijska kronika. — 68. Deutscher Kalender fuer Krain und des Kustenland auf das Jahr 1908, str. 209); šematizmi (učiteljski koledarčki); prim. op.20. — 69. Catalogus Cleri ...Dioecesis Labacensis ...1916, str. 25 in Župnijska kronika Sp.Šiška. — 70. SŠM, dokumentacija, OŠ Sp.Šiška (deška, dekliška šola); ZAL, OŠ Sp.Šiška, a.e.3; Kronika 1917–1929 in a.e. 174; prepis (sedaj izgubljene?) kronike šole 1912–1917. — 71. ZAL, OŠ Sp.Šiška, a.e.146, Konferenčni zapisnik 1916–1921. — 72. Kot op. 70. — 73. Kot op. 71. — 74. SŠM, dokumentacija, OŠ Sp.Šiška; Kronika dnevnega dečjega zavetišča v Spodnji Šiški (1916) 1936–1961. — 75. SŠM, dokumentacija, OŠ Sp.Šiška; J.Zoroja, Že 80 let »stoji učilna zidana« ob Galski cesti, v: Javna tribuna, št.8, 22.9.1989, str.6.

PROSTOZIDARSKA LOŽA VALENTIN VODNIK V LJUBLJANI (1940)

PETER VODOPIVEC

In več kot si izmisliš tujih zarot, ki bi opravičevale Tvoje neumevanje, bolj se zanašaš nanje in izmišljaš svojo po njihovi meri...

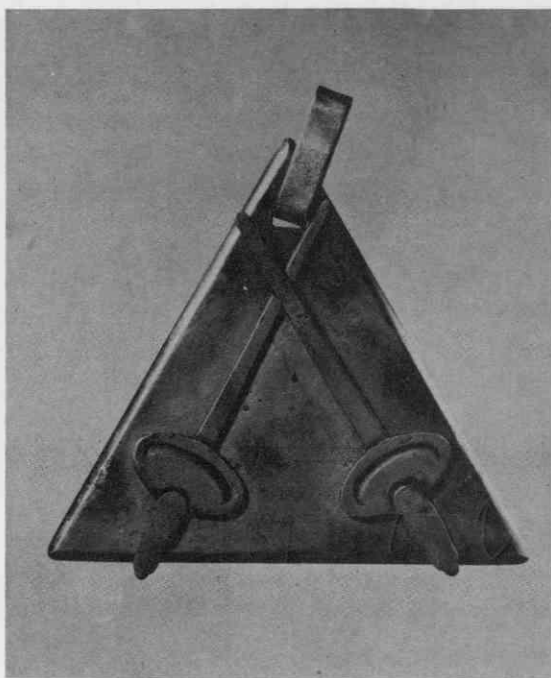
Umberto Eco, Foucaultovo nihalo

V zadnjih letih pred drugo svetovno vojno je bilo v Ljubljani precej ugibanja o tem, koliko je slovenskih prostozidarjev, kdo so ti prostozidarji in ali v Ljubljani »obstoja masonska loža«. Vprašanje je postalo aktualno leta 1940, ko je zajel državo prvi val napadov na prostozidarstvo in je morala Velika loža Jugoslavija, soočena z vsesplošnim pritiskom in prepovedjo prostozidarskih zborovanj in časopisov, sprejeti odločitev o »samospavanju«. Protiprostozidarsko gonjo je začel dr. Anton Korošec, ki je v svojem »novoletnem voščilu«, objavljenem konec decembra 1939 v Slovenecu, prostozidarstvo uvrstil v isti koš s komunizmom in židovstvom in vse tri organizacije proglasil za rušilne, zarotniške in izdajalske, torej državne sovražnike številka ena. Korošec seveda ni govoril kot zasebnik, temveč – kot so s poudarkom omenili Slovenčevi uredniki – v »svojevstvu predsednika senata«. Za njim so obtožbe proti prostozidarstvu povzeli in v juliju in avgustu stopnjevali beograjski vladni in zlasti hrvaški in slovenski katoliški časopisi. Prostozidarje so odkrivali med pristasi JNS in v starešinstvih sokolstva, v liberalnih strokovnih, gospodarskih in kulturnih ustanovah, med politikih, znanstveniki in kulturniki, med »ideologi diktature, centraliz-

ma in jugoslovanstva«. Toda celo najbolj vneti prostozidarski nasprotniki so v svojih protiprostozidarskih nastopih le izjemoma omenjali konkretne ljudi in konkretna imena in zdi se, da je uspevalo prostozidarskim ložam in njihovim članom večino skrivnosti resnično učinkovito zadržati zase in prikriti pred javnostjo in oblastmi.

Tako je potreboval tudi podatek o ustanovitvi lože Valentin Vodnik v Ljubljani – edine slovenske prostozidarske lože, ustanovljene v stari Jugoslaviji, kar nekaj mesecev, da je prodrl do radovednih ušes Slovenčevih urednikov. Slovenec je še 22. avgusta 1940, tri mesece za tem, ko je bila loža ustanovljena, v članku z naslovom Nečisti duhovi v Sokolu, sprejemal kot povsem verjetno zatrdilo Jutra, da v Sloveniji ne »obstaja masonska loža« in je »števílo masonov pri nas neznatno«. »Kar pa se tiče masonske lože, ali obstaja v Ljubljani ali ne, to je postransko vprašanje,« je ugotavljal Slovenčev komentator. »Mi itak vemo, da so naši naprednjaki centralisti in da slovenske lože že iz principa niso zahtevali; zvesto so poslušali Veliko ložo Jugoslavije...«³

Prostodušno pristajanje na pojasnila v Jutru pa je pri Slovenčevih komentatorjih očitno spodbudilo tudi dvom: že naslednji dan je moral namreč nekdo uredništvo Slovenca opozoriti na pisanje hrvaških časnikov, ki so bili o ustanovitvi lože Valentin Vodnik bolje obveščeni kot Ljubljanci in so o njej tudi že poročali. 24. avgusta 1940 je Slovenec objavil svojevrsten demanti Jutrovih trditev in svoje-

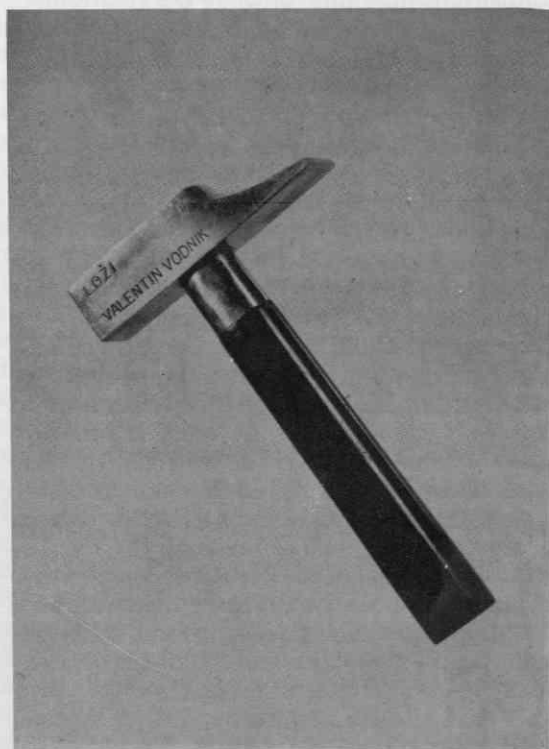
Znak dostojanstvenika

ga komentarja izpred dveh dni. »Jutro (hoče vedeti), da v Sloveniji ni nobene lože,« je pisal nepodpisani pisec. »Pri tem pa trdi neresnico...Hrvatski listi so objavili, da se je letošnje spomladi v Ljubljani ustanovil framasonski venček Valentin Vodnik. Prej so bili namreč slovenski framasoni včlanjeni v zagrebški loži Maksimiljan Vrhovec, ko pa se je v državi uveljavil federativni princip, so tudi naši masoni dobili v duhu novega časa in reda, če že ne ložo pa svoj venček. Poiskali so si tudi hram, kjer zborujejo in uganjajo svoje ceremonije, pod katerimi skrivajo svoje namene: izpodkopavati ljudsko vero in nprav po zapovedih mednarodne centrale...«⁴ Vseeno Slovenčevim urednikom in novinarjem kaj več o ljubljanskih prostoziidarjih in njihovem »venčku« – kot kaže – tudi kasneje ni uspelo izvedeti. Dr. Ivan Ahčin, dolgoletni urednik Slovenca, je v tem smislu v svoji knjižici Prostoziidarstvo, ki je izšla leta 1941 pri Zvezi fantovskih odsekov v Ljubljani, samo kratko ponovil informacijo o »Vodnikovem venčku« in nedoločno dodal, da je »večina slovenskih prostoziidarjev včlanjenih v srbskih in hrvatskih ložah«.

Napadi na prostoziidarje so se na Slovenskem, kar zadeva katoliško/klerikalno stran, nadaljevali med drugo svetovno vojno. Po pričevanju Evgena Lovšina so se člani lože Valentin Vodnik po italijanski in nemški okupaciji Slovenije sestali v »posebni sobi gostilne v ljubljanskem Gradišču« in sklenili, da »pristopí vsak za sebe v svojo najbližjo OF organizacijo«.⁶ Da se je večina slovenskih prostoziidarjev res tako opredelila, potrjuje pismo sodnika dr. Antona Kržnišnika profe-

sorju Borisu Furlanu leta 1944, ki ga je po vojni zasegla OZNA. Kržnišnik naj bi v tem pismu Furlanu sporočil, da so se »pred mojim odhodom iz Ljubljane...za korporativni pristop naših bratov v OF odločili vsi, razen enega«, kar je bil po Kržnišnikovem mnenju jasen dokaz, da so »se v tem odločilnem trenutku znašli na pravem mestu in doumeli, da so v resnici in ne samo formalno, pristaši velikih načel in idealov, ki so jih izpovedovali«.⁷ Toda v to niso bili prepričani prostoziidarski katoliško/klerikalni nasprotniki. Med prvimi, ki je prostoziidarje napadel zaradi zблиževanja z Osvobodilno fronto in komunisti, je bil znani kaplan Franc Glavač, ki je trdil, da žele prostoziidarji »katoličane, nacionaliste in komuniste« združiti v »skupno fronto«, pri čemer imajo trdno oporo med organizatorji jugoslovanskih oddaj londonskega radija, ki so »v rokah njihovega prostoziidarskega brata« Većeslava Vilderja, »besnega masona, atniklerikalca ter izrazitega levičarja«. Glavač je za prostoziidarja proglasil tudi majorja Karla Novaka, njegovo »ilegalno (četniško – op. P.V.) akcijo« pa obtožil, da je delo »masonerije in Intelligence Servica«. Pri tem je ugotavljal, da je »žarišče masonskega vpliva... okrog bivšega tajnika JNS Marjana Zajca« in člane ljubljanske prostoziidarske skupnosti osumil, da so »pri raznih italijanskih osebnostih« intervenirali za razpustitev vaških straž (bele garde).⁸

Obtoževanje prostoziidarjev, da so tesno povezani z boljševiki in komunisti, je bilo seve-

Kladivo velikega mojstra

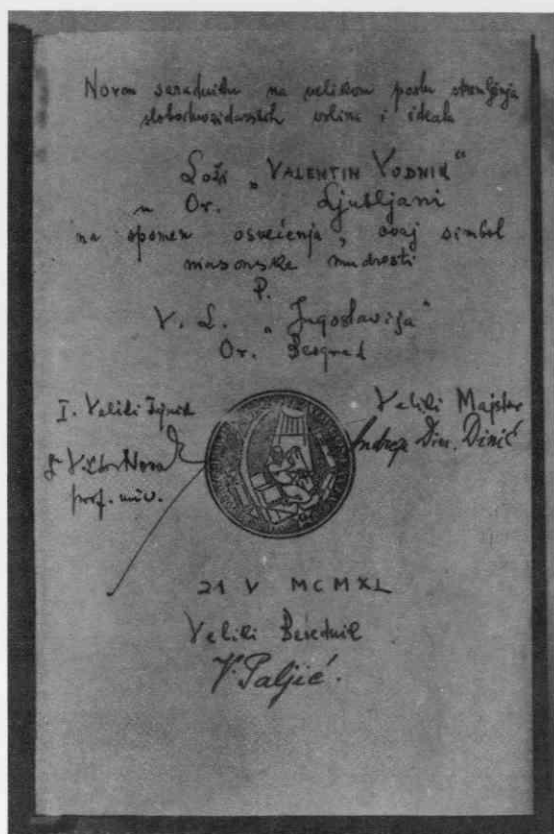
da sestavni del predvojne protiprostoziarske katoliško/klerikalne propagande in ni imelo nikakršne osnove v dejstvih. Prostoziarji, ki so se med drugo svetovno vojno vključili v Osobodilno fronto ali so na različne druge načine podpirali odpor proti okupatorju, tega v veliki večini niso počeli iz simpatij do komunizma, temveč iz povsem nacionalnih slovenskih (in jugoslovanskih) pobud in odločnega odklanjanja vsega, kar je bilo v zvezi s fašizmom in nacionalsocializmom. To so očitno mnogo bolje kot prostoziarski nasprotniki v SLS vedeli sami komunisti, ki so potem, ko so prišli leta 1945 na oblast, prostoziarje naglo vzeli pod policijski drobngled. V letih po drugi svetovni vojni je pripravila ljubljanska OZNA (kasneje UDBA) več elaboratov o prostoziarstvu, masonski zgodovini, odmevih masonstva na Slovenskem in o predvojnih prostoziarskih slovenskih simpatizerjih, ki sicer ponovno razkrivajo staro resnico o policiji, ki ima velike oči, in so polni nepreverjenih, celo povsem napačnih navedb, ki pa vendar kažejo, da so se komunisti, podobno kot vseh opozicijskih skupin, »balik« tudi prostoziarjev.⁹ Vprašanje o prostoziarjih so namreč vztrajno zastavljali najrazličnejšim predvojnim meščanskim politikom in izobrazencem, ki so jih zasliševali: med njimi je bilo razmeroma malo pravih prostoziarjev, večina so bili prostoziarski sopotniki in nasprotniki. Slika, ki sta si jo tako ustvarili najprej OZNA in nato UDBA, je bila zato zopet neizogibno odsev govoric in domnev in ne stvarnosti, spisek članov ljubljanske lože in slovenskih masonov, ki so ga sestavili policijski zasliševalci in zaupniki, pa je bil precej obsežnejši, kot je bilo njihovo dejansko število.

Po podatkih OZNE (UDBE) je bilo prostoziarstvo v Sloveniji pred drugo svetovno vojno »močno razvito« zlasti na univerzi, masoni pa naj bi bili tudi vsi člani Rotary kluba, večina članov društva Pravniki in večji del članov trgovske zbornice. Preiskovalci in zasliševalci OZNE (kasneje UDBE) so pri tem »odkrili« skoraj vse pomembnejše člane ljubljanske lože Valentin Vodnik. Na njihovem prostoziarskem seznamu so bili dr. Fran Novak, dr. Drago Marušič, profesor Boris Furlan, dr. Vladimir Ravnihar, dr. Anton Kržišnik, profesor Milan Vidmar, tovarniški ravnatelj Maks Horwitz, gimnazijski ravnatelj dr. Janko Lokar, tajnik Kranjske industrijske družbe dr. Maks Obersnel, bančni ravnatelj Avgust Tosti, ravnatelj Okrožnega urada za zavarovanje delavcev dr. Joža Bohinjec in Evgen Lovšin. V ljubljanski OZNI (UDBI) so kot člana ljubljanske lože pravilno registrirali tudi podjetnika Josipa Kavčiča in direktorja Opere Mirka Poliča, vendar ju niso uvrstili na seznam, ki je priložen enemu sumarnih elaboratov. Od slovenskih prostoziarjev, ki niso bili včlanje-

ni v ložo Valentin Vodnik, a danes zanje vemo, da so delovali v drugih jugoslovanskih ložah, je policija poznala samo še dr. Alberta Kramerja.¹¹ Za vse ostale »osumljene«, ki jih je UDBA še v petdesetih letih beležila na svojem policijskem spisku »znanih prostoziarjev v Sloveniji«, ni v dosednji literaturi in do danes znanem gradivu nikakršnih podatkov, ki bi kazali, da so resnično pripadali prostoziarstvu. Toda policijski spisek je bil še dolg: na njem so bila – poleg že omenjenih – zabeležena ne le imena dr. Stojana Bajiča, dr. Branka Alujeviča, dr. Otmarja Pirkmajerja, dr. Dinka Puca, Karla Novaka, dr. Marjana Zajca, dr. Leopolda Boštjančiča, dr. Janka Žirovnika, profesorja Rudolfa Sajovca in Avgusta Praprotnika, temveč tudi dr. Ferda Kozaka in Josipa Vidmarja. Nekateri slovenski meščanski kulturniki in politiki, ki so jim oznovski zasliševalci po drugi vojni zastavljali vprašanje o prostoziarstvu, pa so nato s svojo vne-mo pri odkrivanju članov ljubljanske lože pretiravali že do mere, ko jim tudi policija ni več v celoti verjela. Kot prostoziarje so namreč med drugim omenjali univerzitetne profesorje dr. Frana Ramovša, dr. Franceta Kidriča, dr. Josipa Plemlja, dr. Antona Ocvirka, policija pa je razpolagala celo z podatkom, da sta bila člana prostoziarske lože tudi pesnik Oton Zupančič in predvojni predsednik Narodne galerije Fran Windischer. Teh oseb celo neznan sestavljalec policijskega spiska iz začetka petdesetih let, kljub siceršnji velikopoteznosti, ni več uvrstil na svoj seznam »znanih (slovenskih) prostoziarjev.«¹²

Policijski uradniki, zadolženi za odkrivanje predvojnih in možnih povojnih prostoziarjev na Slovenskem, so pri tem še v petdesetih letih ugotavljali, da pomeni prostoziarstvo za vsak politični režim veliko nevarnost. Opozarjali so, da so prostoziarske lože pomembno orodje, ki ga velike sile, »predvsem pa Francija in Velika Britanija«, uporabljajo »za dosego svojih političnih ciljev«. »Znano je, da je politične pozicije v neki državi mogoče doseči le z močnim ekonomskim pritiskom, ki se izvaja v skladu s podatki, ki jih dobavljajo obveščevalni organi, nameščeni v dotični državi,« so pisali. »Njim za svoje delo niti ni potrebno izvršiti formalnega postopka vrbovke, zadosti je, da je nekdo iskren in zvest pristaš prostoziarske organizacije, kateri poroča o svojem delu, odgovorni organi lože te podatke poročajo naprej, in že imajo v centru določene velesile, bodisi Francije ali Velike Britanije, dovolj podatkov, po katerih lahko usmerjajo svoje politične akcije...« Pogled na seznam članov »prostoziarske lože bivše Jugoslavije« naj bi nazorno potrjeval tovrstno ugotovitev: po mnenju povojnih oznovskih in udbovskih »strokovnjakov« za prostoziarstvo, je ta seznam jasno razkrival, da so bili člani prostoziarskih lož »izključno ljudje na odločilnih in

Posvetilo v Bibliji, ki jo je ljubljanski loži podarila Velika loža Jugoslavije

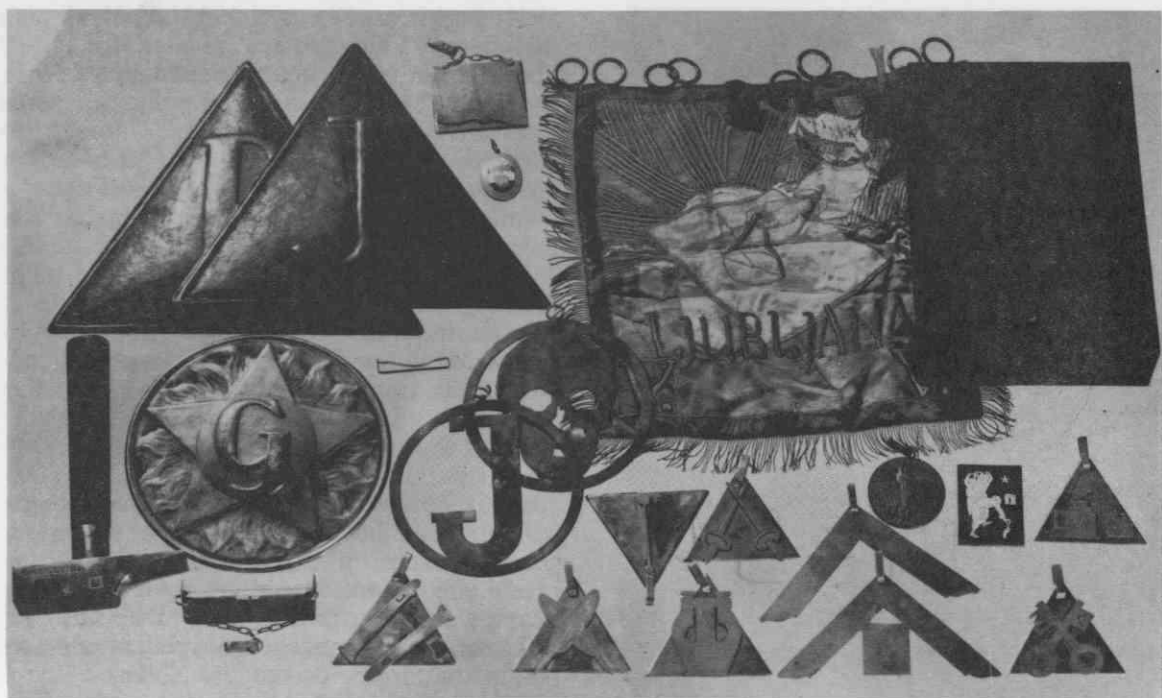
vplivnih mestih, izraziti franko- oz. anglofili, ki jim je bila blaginja lastne države manj, kakor interesi veselih...¹³

Povojna oznovska in udbovska pozornost prostozidarstvu sta seveda ostali širši javnosti neznani. V Jugoslaviji kot celoti se je vse do leta 1984, ko je prvič izšla knjiga Zorana Nenezića *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, o prostozidarstvu na jugoslovanskih tleh razmeroma malo pisalo in razpravljalo.¹⁴ Nenezić je bil tudi prvi, ki je objavil natančnejše in zanesljivejše podatke o slovenskih prostozidarjih in loži Valentin Vodnik. Na osnovi gradiva, ki ga je zbral v Arhivu Jugoslavije in v raznih privatnih zbirkah, je sicer napačno sklepal, da je bila loža v Ljubljani ustanovljena že leta 1936 – tedaj je bil verjetno sprejet le sklep o njeni ustanovitvi, toda spisek članov lože s podatki o njihovem pristopu prostozidarstvu, ki ga je uvrstil med dokumente, je bil kljub temu, da je nepopoln, točen. Desetorica, ki jo omenja Nenezić, je bila leta 1940 res med člani ljubljanske lože, vsi pa so v ložo Valentin Vodnik prestopili iz zagrebške lože Maksimilijan Vrhovec. Devet med njimi – z izjemo dr. Frana Novaka, ki je postal prostozidar že leta 1919 – je pristopilo k prostozidarstvu v dvajsetih in tridesetih letih: dr. Joža Bohinjec 1929, dr. Boris Furlan 1933,¹⁷ Josip Kavčič 1933, dr. Janko Lokar 1930, Evgen Lovšin

1931, dr. Makso Obersnel 1933, dr. Vladimir Ravnihar 1920, dr. Milan Vidmar 1931 in dr. Fran Zarnik,¹⁸ veterinar in univerzitetni profesor, 1920. Nenezić je v svoji knjigi opozoril še na štiri Slovence – prostozidarje, ki niso bili člani lože v Ljubljani, ki pa so se aktivno udeleževali v jugoslovanskem prostozidarskem gibanju: na dr. Bogumila Vošnjaka, dr. Nika Zupanića,¹⁹ dr. Gregorja Žerjava in dr. Alberta Kramerja, večkrat pa je omenil tudi dr. Draga Marušiča, ki je bil poleg dr. Novaka ena od osrednjih osebnosti med ljubljanskimi prostozidarji in v ljubljanski loži, čeprav ga na Nenezićevem spisku članov lože ni.

Po izidu Nenezićeve knjige se je zdelo, da več, kot je o prostozidarjih in loži Valentin Vodnik zbral in razkril beograjski avtor, ne bo več mogoče zbrati in razkriti. Toda naglo se je izkazalo, kako prav imajo tisti, ki trdijo, da ne sme zgodovinar nikoli obupati. Leta 1989 je predal predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti profesor dr. Janez Milčinski Narodnemu muzeju v Ljubljani zbirko predmetov prostozidarske lože Valentin Vodnik, ki mu jo je pred svojo smrtjo zaupal njen poslednji še živéči član Evgen Lovšin.²¹ V zbirki je poleg predmetov nekaj pisnih dokumentov, ki skupaj z gradivom, shranjenim v arhivu Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije v Ljubljani, pomembno dopolnjujejo podobo o ljubljanskih prostozidarjih in njihovi loži.

Ljubljanska loža Valentin Vodnik je postala »samostojna celica« – kot je to imenoval Evgen Lovšin v kratkem spominskem zapisu – šele 21. maja 1940.²² Datum njene slovesne umestitve potrjujeta dva dokumenta: listina Velike lože Jugoslavije, ki jo je podpisal njen veliki mojster Andrej Dim. Dinić in posvetilo v Daničićevem in Karadžičevem prevodu Svegatega pisma, ki ga je loža Valentin Vodnik v Ljubljani ob »posvetitvi« dobila za darilo od Velike lože Jugoslavije in so ga podpisali: Andrej Dim. Dinić, veliki mojster, dr. Viktor Novak, veliki tajnik in V. Paljić, veliki besednik.²³ Tudi Lovšin omenja, podobno kot Nenezić, da so bili slovenski člani med prostozidarje večinoma sprejeti v Zagrebu. Zagrebška loža naj bi – po Lovšinovih besedah – »sprejemala v članstvo zaslužne, neoporečne osebe«. Sprejem je potekal svečano, z začetkom v »veliki temni dvorani« in s pesmijo, »ki jo je pel naš rojak Josip Križaj, izredno spoštovan in priljubljen operni pevec zagrebškega gledališča«. Slovesnega sprejema slovenskih prostozidarjev so se običajno poleg »hrvatskih« udeležili tudi njihovi »po stažu starejši« slovenski »bratje«.²⁴ Profesor Boris Furlan je tako ob zasliševanju po vojni povedal preiskovalcem, da ga je za prostozidarstvo pridobil dr. Fran Novak, njegovega sprejema v ložo v Zagrebu pa sta se poleg Novaka udeležila še dr. Milan Vidmar in Maks Horwitz.

Komplet insignij lože Valentina Vodnika

Pred sprejemom v ložo je podpisal »običajen formular, ki je bil v loži v navadi« in se zavezal, da bo podpiral »idejo miru, človečnosti, tolerance in bratstva.«²⁵

Evgen Lovšin je svoji kratki spominski informaciji o loži Valentin Vodnik priložil tudi spisek njenih članov. Spisek obsega vsega osemnajst mož: deset jih že poznamo z Nenezičevega seznama, večina ostalih pa nam je tudi že znana iz povojnega policijskega gradiva. To so: Maks Horwitz, tovarniški ravnatelj iz Kranja, Mirko Polič, dirigent in direktor ljubljanske opere, Avgust Tosti, bančni direktor iz Ljubljane, minister in ban dr. Drago Marušič, celjski sodnik dr. Anton Kržišnik, operni pevec Josip Križaj, prepovedec, zdravnik dr. Matija Ambrožič in »direktor odvetniške pisarne v Ljubljani« Jakob Debevc.²⁶ Lovšin je sicer svojemu spisku pripisal »salvo errore et omissione«, toda, če primerjamo podatke v vseh treh seznamih – policijskem, Nenezičevem in Lovšinovem –, bo naglo jasno, da število prostozidarjev, zbranih v ljubljanski loži, ni moglo biti bistveno večje od tistega, ki ga navaja Lovšin. Predvojna, medvojna in povojna sumničenja »masonov«, ki naj bi imeli v »zakupu« najrazličnejše ustanove in združenja, od univerze do Rotary kluba, so bile torej navadno pretiravanje. Med osemnajstimi znanimi člani lože Valentin Vodnik je bil »rotarijev član« samo podjetnik Josip Kavčič.²⁷ Univerzitetni profesorji so bili trije, ostali člani so bili uradniki, odvetniki, gospodarstveniki in umetniki, medtem ko je zdravnik-pediatr dr. Matija Ambrožič sploh živel v Beogradu, kjer je pomagal ustanavljati tamkajšnjo

pediatrično kliniko.

Iz gradiva, ki je danes na razpolago, ni razvidno, kdo je predlagal ime loži: Valentin Vodnik. Na njegovo izbiro pa je nedvomno vplivala domneva Franceta Kidriča, ki je v članku o Francosko-ilirski loži prijateljev kralja rimskega in Napoleona v Ljubljani, objavljenem leta 1914 v Slovanu, omenjal kot »verjetnega« člana ljubljanskega Orijeta v času Ilirskih provinc Valentina Vodnika. Danes bolj ali manj gotovo vemo, da Vodnik ni bil nikoli član ljubljanske »francosko-ilirske« lože.²⁸ Ljubljanska loža Valentin Vodnik je torej nosila ime »profane« in ne prostozidarske osebnosti. Podobno neznano – kot predlagatelj imena – ostaja tudi mesto, kjer so si, če so si sploh, ljubljanski prostozidarji leta 1940 uredili svoj Orijet. Po Lovšinovih trditvah so se sestajali v privatnih stanovanjih, največkrat na Resljevi cesti pri dr. Marušiču, po podatkih, s katerimi so po vojni razpolagali policijski preiskovalci, pa so se zbirali tudi v restavraciji Novi svet.²⁹ Materijalna zapuščina lože ob tem kaže, da je loža razpolagala z najnujnejšimi obrednimi predmeti in insignijami. Med slednjimi jih je bilo enajst namenjenih dostojanstvenikom z velikim mojstrom na čelu. Po ohranjenih medaljonih, ki jih je ljubljanska loža dobila v dar od drugih jugoslovanskih lož, lahko hkrati sklepamo, da so njen Orijet – ob svečani umestitvi lože ali v kratkem času njenega obstoja – obiskali predstavniki drugih »bratskih« prostozidarskih »delavnic«. Takšne medaljone so namreč prostozidarji običajno izmenjavali ob medsebojnih obiskih, v spomin na slovesnost ali

Predpasnik ljubljanskega prostozidarja

srečanje.³⁰ Ljubljanska loža je bila, kljub temu, da je bila majhna, prava loža in ne le »venček« prostozidarskih zanesenjakov, kot bi hoteli videti njeni Slovenčevi in katoliški nasprotniki.

Loža Valentin Vodnik je bila ustanovljena in je delovala pod zaščito Velike lože Jugoslavija. V vodstvu Velike lože, ki so jo kot ložomatico priznavali tudi slovenski prostozidarji, naj bi sicer veljalo načelo, da »se morajo prostozidarji po svojih nagnenjih vključevati v vsa socialna gibanja in vse politične stranke«,³¹ toda dejansko so v ložah, ki so delovale pod njenim okriljem, prevladovali zagovorniki centralizma in (jugoslovanske) državne »enotnosti«. Po Nenezicjevih podatkih so prostozidarji v dvajsetih in tridesetih letih sedeli skoraj v vseh jugoslovanskih vladah, pri čemer so obvladovali najpomembnejša ministrstva; od ministrstva za zunanje zadeve do ministrstev za prosveto, industrijo in za notranje zadeve, šestim vladam pa so celo predsedovali kot ministrski predsedniki. Liberalni zagovorniki centralizma so bili – kot kaže seznam – v večini tudi med člani ljubljanske lože. To je v preiskavi po vojni vztrajno zatrjeval tudi profesor Furlan, ki pa je obenem poudarjal, da loža ni imela nikakršne posebne politične »linije« in so bili v njenih vrstah poleg centralistov tudi »federalisti«. V tej zvezi je omenil dr. Milana Vidmarja, vsekakor pa to velja tudi zanj samega. Še več: profesor Furlan je preiskovalcem tudi izjavil, da je bila večina slovenskih prostozidarjev pred drugo svetovno vojno »prosovjetska«. ³³ Te izjave seveda zopet ne gre razlagati kot izraz simpatij za komunizem ali boljševizem,

temveč jo kaže v prvi vrsti razumeti v luči predvojnih prostozidarskih prizadevanj po krepitvi protifašističnih in protinacističnih zavezništev. V ožjih slovenskih okvirih so ljubljanski prostozidarji v tridesetih letih zavzeto sodelovali tudi v nekaterih akcijah, ki so imele izrazito slovensko obeležje. Eno takšnih dejanj je bila finančna in politična pomoč izgradnji univerzitetne knjižnice v Ljubljani, ki so jo prostozidarji –po pričevanju Evgena Lovšina – podprli z uspešno intervencijo v banovinskem svetu in prek svojih zvez v Beogradu.³⁴

Mnogo težje kot politične poglede, pa je obnoviti in podoživeti širši duhovni in nazorski svet slovenskih prostozidarjev. Posamezniki, ki so – kot dr. Milan Vidmar in dr. Vladimir Ravnihar – svoje življenje popisali v spominih, pripadnosti prostozidarstvu iz razumljivih razlogov niso omenjali.³⁵ Iz izjav profesorja Furlana ob zaslišanju po vojni je vseeno mogoče sklepati, da dolgovernih prostozidarskih slovesnosti vsi člani niso doživljali enako vzneseno. Furlan je namreč omenil, da sta s francoskim lektorjem Lacroixom, ki je bil po vsej verjetnosti tudi sam mason, prostozidarstvo »ironiziral«. Po njunem mnenju naj bi bilo v prostozidarskem gibanju in simboliki mnogo nepotrebne navlake, dolge in zamudne »ceremonije« pa naj bi bile sploh »popolnoma nepotrebne«. Tisto, kar je Furlana v prostozidarskem gibanju in misli posebej privlačevalo, so bila na eni strani že omenjena prostozidarska gesla o »miru, človečnosti, toleranci in bratstvu«²⁶ in na drugi, čeprav je to mogoče sklepati le posredno, s pomočjo Furlanovih filozofskih spisov, racionalistično-razsvetljenska prostozidarska vizija sveta, človeka in kozmosa. Isto je mogoče, seveda z nekoliko špekulacije, reči tudi za dr. Milana Vidmarja in dr. Vladimira Ravniharja. »Vsa dosedanja preskušena spoznanja dokazujejo, da človeški razum ne ustvarja matematičnih svetov, pač pa jih odkriva,« je pisal Vidmar v svojem Oslovskega mostu. »Vse geometrične tvorbe so bile, ko še ni bilo človeških glav...Človeški razum sprejema, nek višji razum daje...«³⁷ Dr. Vladimir Ravnihar pa je v sklepu svojih neobjavljenih spominov povzel naslednjo Wellsovo misel o človekovem napredovanju v zgodovini in njegovi naravi: »Zdaj lahko razumemo, kaj bi naš svet lahko bil, lahko razumemo, kaj bi lahko dosegel naš rod, če bi človeška narava še zdaj ne bila tako surova...Pišemo in se učimo, imamo znanost in oblast, ukrotili smo živali, ugnali blisk, vendar se še vedno samo opotekamo k luči. Krotimo in gojimo živali, toda ukrotiti in vzgojiti moramo še sebe...«³⁸

Loža Valentin Vodnik v Ljubljani je delovala le nekaj mesecev. Po pričevanju profesorja Furlana je njena dejavnost presahnila kmalu po ustanovitvi, in sicer ne toliko zaradi po-

litičnih pritiskov in prepovedi poleti leta 1940, kakor zaradi notranjega »mrtvila«. ³⁹ Po navedbah Evgena Lovšina so, kot smo že omenili, ložo razpustili šele po okupaciji leta 1941, ko se je večina njenih članov odločila za sodelovanje v OF.

Lovšin je ob koncu svoje spominske zabeleške še omenil, da se ljubljanski prostozidarji po letu 1945 niso več sestali. ⁴⁰ Oznovski in udbovski preiskovalci so trdili drugače: na osnovi »agenturnih podatkov« iz leta 1947 so ugotavljali, da »obstoja na ljubljanski univerzi prostozidarski krožek«, ki naj bi »ga tvorili« univerzitetni profesorji tehnične visoke šole, zbrani okoli dr. Milana Vidmarja. Nase naj bi poskušali navezati najinteligentnejše študente, tudi takšne, ki so bili v NOV in KP, vendar so nato povsem »zapadli pod vpliv« svojih profesorjev. Vsi naj bi bili v zvezi z emigracijo in inozemstvom. »Torej je tudi iz tega dejstva jasno razvidno, da bi z odkrivanjem niti prostozidarstva lahko odkrili marsikatero agenturno povezavo, ki nam danes še ni jasna oz. znana,« beremo v policijskem elaboratu. ⁴¹ Da je šlo pri vsej stvari v prvi vrsti za policijsko in komunistično obsedenost z zarotništvom in ne za realna dejstva, pa na svoj način ilustrira naslednja – v zaupnem policijskem poročilu navedena – »zgodbica«. Profesor tehnične fakultete, osumljen prostozidarstva, je »ilegalnim potom dobil pismo iz inozemstva«. Pismo je takoj, ko ga je prečital, sežgal, kar pa – po besedah policijskih protiprostozidarskih strokovnjakov – še ne dokazuje, da »bi moral biti v pismu važen in poseben material, ker imajo prostozidarji sploh navado, da akte, kakor hitro jih prečitajo, sežgejo.« ⁴²

Prostozidarsko gibanje je bilo v stari Jugoslaviji razmeroma močno v Srbiji in na Hrvaškem, medtem ko je bilo na slovenskih tleh omejeno na posameznike. Zoran Nenezić omenja v svoji knjigi okoli 2300 članov raznih jugoslovanskih lož: ljubljanska jih je imela, kot smo videli, osemnajst ali (morda) nekaj več. Strah pred prostozidarstvom na Slovenskem, ki so ga najprej širili klerikalci in nato komunisti, je bil torej očitno močno pretiran. Toda ob tem so bili med slovenskimi prostozidarji nekateri pomembni možje slovenske kulturne in politične zgodovine. Zaradi njih, in predvsem zaradi njihove vloge v slovenskem kulturnem in političnem življenju, je kratka epizoda z ložo Valentin Vodnik dogodek, vreden zgodovinarjeve omembe in pozornosti.

OPOMBE

1. Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Narodna knjiga – Beograd 1984, str. 458-459. — 2. Slovenec št. 7, 11. januarja 1940,

Odgovor skrivnim elementom. — 3. Slovenec, št. 191, 2. avgusta 1940, Nečisti duhovi v Sokolu. — 4. Slovenec, št. 193, 24. avgusta 1940, Še enkrat – Sokoli in framasonstvo. — 5. Dr. Ivan Ahčin, *Prostozidarstvo*, Založila Zveza fantovskih odsekov v Ljubljani, Ljubljana 1941, str. 94-95. Na publikacijo me je opozorila dr. Anka Vidovič Miklavčič, za kar se ji lepo zahvaljujem. — 6. Iz zapuščine Evgena Lovšina, ki jo je Narodnemu muzeju v Ljubljani leta 1989 predal predsednik SAZU prof. dr. Janez Milčinski. — 7. Arhiv ministrstva Republike Slovenije za notranje zadeve, Masonerija – prostozidarji, fasc. ZA-403-2. Elaborati o prostozidarstvu. — 8. prav tam. — 9. Za gradivo o prostozidarstvu sem pri tedanjem republiškem sekretariatu za notranje zadeve prvič poizvedoval leta 1989, ko sem posredoval gradivo, ki ga je hranil prof. dr. Milčinski, Narodnemu muzeju. Na svoje pismo, ki sem ga naslovil na tedanjega sekretarja za notranje zadeve Tomaža Ertla, sem dobil odgovor, da gradivo, ki me zanima, ne obstoja. Dostop do gradiva o prostozidarjih na Slovenskem pred drugo svetovno vojno v Arhivu sedanjega Ministrstva za notranje zadeve, ki še kako obstoja, mi je omogočil šele minister Igor Bavčar. — 10. Isto kot v op. 7. — 11. Prav tam. — 12. Prav tam. — 13. Prav tam. — 14. Cit. kot v op. 1. — 15. Zoran D. Nenezić, nav. delo, str. 374-75. — 16. Prav tam, str. 595. — 17. Nenezić omenja letnico 1933, Furlan je v preiskavi leta 1947 izjavil, da je med prostozidarje stopil leta 1934. — 18. Nenezić napačno omenja dr. Milutina Zavrnik. Profesor veterine na ljubljanski univerzi je bil dr. Fran Zavrnik. — 19. Z. Nenezić, nav. delo, str. 345 in sl. — 20. Prav tam, str. 406. — 21. Podrobneje: Maja Žvanut, Iz akcesije Narodnega muzeja v letu 1989 – prostozidarski predmeti, *Argo* 29-30/1990, str. 7-9. — 22. Zapuščina Evgena Lovšina, Narodni muzej v Ljubljani. — 23. Prav tam. — 24. Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije v Ljubljani, Zaslisanje Borisa Furlana, Centralni zapori v Ljubljani 17.6.1947. — 25. Prav tam. — 26. Zapuščina Evgena Lovšina, Narodni muzej v Ljubljani. — 27. Prav tam. Podatek potrjuje tudi seznam članov Rotary kluba izpred druge svetovne vojne, ki ga hrani Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Nanj me je opozoril mag. Bojan Godeša. — 28. P. Vodopivec, *Prostozidarska loža »Priatelj rimskega kralja in Napoleona v Ljubljani« v luči francoskega gradiva*, *Kronika* št. 1-2, 1988, str. 19. — 29. Isto kot v op. 7. — 30. Ustna informacija poznavalca sodobnega prostozidarstva. — 31. Z. Nenezić, nav. delo, str. 399. — 32. Isto kot v op. 24. Kar zadeva profesorja Furlana, pripravljam o njem posebno razpravo, saj je bil eden najbolj vznemirljivih in razgledanih liberalnih in narodno mislečih izobražencev na Slovenskem v tridesetih letih. — 33. Isto kot v op. 24. — 34. Zapuščina Evgena Lovšina, Narodni muzej v Ljubljani. — 35. Milan Vidmar, *Spomini, Obzorja-Maribor 1964 I, II del*, Vladimir Ravnihar, Spomini, rokopis v privatni lasti. Nanj me je ljubeznivo opozoril kolega prof. dr. Dušan Nečak. — 36. Isto kot v op. 24. — 37. Milan Vidmar, *Oslovski most, Merkur-Ljubljana 1936*, str. 309. — 38. Vladimir Ravnihar, *Spomini*, rokopis, gl. cit. v op. 35. — 39. Isto kot v op. 24. — 40. Zapuščina Evgena Lovšina, Narodni muzej v Ljubljani. — 41. Isto kot v op. 7. — 42. Prav tam.

ZAPISKI IN GRADIVO

80 LET ZALOŠKE ŠOLE

STANE PADEŽNIK

Zalog je imel v zgodovini pomembno vlogo zaradi reke Ljubljanice in železnice Dunaj-Ljubljana – Trst. Ob Ljubljanici so imeli že Rimljani svoje utrdbe. Tudi prevozništvu je bilo razvito na njej, je pa doživelo odločilni udarec z razvojem železnic. Ko je stekla južna železnica skozi Zalog in bila zgrajena železniška postaja, je dobilo domače prebivalstvo in prebivalstvo sosednjih vasi možnost zaposlitve. Poleg dominantnega kmečkega prebivalstva je postajal proti koncu 19. stoletja vedno močnejši delavski sloj. Število prebivalstva je naraščalo, s tem pa tudi število šoloobveznih otrok. Zaloški otroci in otroci iz Podgrada so morali obiskovati osnovno šolo v Polju, ustanovljeno leta 1862. Zaradi tega je med Založani vzkliła želja po lastni šoli. Po svojih predstavnikih so to povedali matični občini Polje. Tamkajšnje županstvo je željo sprejelo z razumevanjem in dalo svoj predlog cesarsko-kraljevemu deželnemu šolskemu svetu. Deželni šolski svet je 6. maja 1907 naročil županstvu v Polju, naj poišče primeren prostor za stavbo šolskega poslopja v Zalogu. Po daljšem posvetovanju so kupili zemljo od dveh kmetov iz Spodnjega Kašlja, Andreja Dovča in Franca Gruma, v površini 38 arov 30 kvadratnih metrov, za 2905 kron 60 vinarjev. 15. novembra 1908 je krajevni okrožni šolski svet naznanil ustanovitev dvorazredne ljudske šole v Zalogu ter določil novi šolski okoliš, ki je zajel vasi Zalog, Spodnji Kašelj, Podgrad s skrajnima deloma Gradovlje in Gostinca. Ko so bila priskrbljena finančna sredstva, so osnovali odbor, ki je skrbel za potek gradnje. Vanj sta bila vključena posestnika Anton Snoj iz Spodnjega Kašlja in Janez Dimnik iz Zaloga. Pri organizacijskem delu sta sodelovala takratni župan občine Polje Jakob Dimnik in župnik Janez Miler. Z nasveti je pomagal Anton Drašček, učitelj v Polju in poznejši šolski upravitelj v Zalogu. Šolsko stavbo so začeli graditi spomladi 1910 in jo dogradili v pozni jeseni istega leta. Zanj so porabili 32.200 kron. Šola ni imela telovadnice, zato pa igrišče, veliko 5 arov, drevesnico, veliko 18,79 arov, na preostalih 10,25 arov pa so imeli zelenjavni vrt in čebelnjak.

Tako pričakovani dan otvoritve, 11. decembra 1910, so Založani preživeli v prazničnem razpoloženju, saj je ta dan pomenil kulturno prerojenje Zaloga. Z rednim dopoldanskim

poukom v obeh razredih so začeli 15. decembra 1910. Že med gradnjo šole je okrožni šolski svet v Ljubljani izdal razpis za nadučiteljsko in učiteljsko službo z zakonitimi prejemki in stalno namestitvijo. Občinski predstavniki v Polju so hoteli za nadučitelja marljivega Antona Draščka. Temu je ugodil deželni šolski svet z odlokom 17. novembra 1910 in ga namestil za začasnega vodjo s 1. decembrom. Anton Drašček je služboval kot suplent v Polju od 8. marca do 30. julija 1903, nato pa kot redni učitelj do prihoda v Zalog. Med tem je bil 4 mesece tudi začasni vodja ljudske šole v Polju. Za prvo, toda začasno učiteljico je bila imenovana Helena Franke iz Ljubljane, dotlej učiteljica v Makolah na Štajerskem. 3. januarja 1911 je bil Anton Drašček imenovan za stalnega učitelja in šolskega upravitelja. Istčasno je prišla v Zalog stalna učiteljica Izabela Fedrangšperg iz Dola. Z odprtjem osnovne šole je začel v Zalogu delovati tudi krajevni šolski svet, ki je obstajal vse do leta 1945. Njegovi prvi člani so bili Jakob Dimnik, predsednik, Janez Miler, podpredsednik, Anton Drašček, zastopnik šole, Ivan Dimnik, zastopnik občine, Anton Snoj, zastopnik občine. V šolskem letu 1911/12 je bilo na šoli 175 otrok, od tega 19 ponavljalcev, naslednje leto pa 182 otrok in 24 ponavljalcev. Zaradi vedno večjega števila šoloobveznih otrok je deželni šolski svet rešil prošnjo krajevnega šolskega sveta in odobril trirazrednico. 7. oktobra 1912 se je pričel pouk še v tretjem razredu. Za začasno učiteljico je bila imenovana Ivana Krapš iz Ljubljane. Zaradi politike takratnih šolskih oblasti so v šolskem letu 1912/13 začeli poučevati nemščino kot neobvezni predmet v drugem in tretjem razredu. Šolski upravitelj Anton Drašček se je zavedal, da šola ne sme ostati izolirana sredi kmečkega življa, zato se je z vso vnemo lotil njenega povezovanja z vasjo. V ta namen je na šolskem vrtu napravil drevesnico, kjer je vzgajal bodoče sadjarje. Februarja 1914 je začel predavati o racionalnem kmetovanju in sadjarstvu. K sodelovanju je povabil strokovnjaka geologa, ki je domačinom nazorno pripovedoval o življenju in vzgajanju kulturnih rastlin. 4. in 5. maja 1914 pa je organiziral vrtnarski tečaj za učiteljstvo kamniškega okraja in ljubljanske okolice, ki ga je strokovno vodil deželni sadjarski instruktor Humek. Kmalu po

sarajevskem atentatu, ki je bil povod za prvo svetovno vojno, je bila razglašena delna, 1. avgusta pa splošna mobilizacija, ki je zajela tudi učiteljstvo, zato je moral zaloški šolski upravitelj zapustiti šolo in ostati v vojski ves vojni čas. Med odsotnostjo ga je nadomeščala njegova žena Gabrijela, ki je začela v Zalogu poučevati 1. avgusta 1913. Zaradi povečanega števila učencev so morali v šolskem letu 1914/15 ustanoviti dva druga oddelka, tako, da sta samo dve učiteljici poučevali štiri razrede. Med vojno je bil pouk večkrat moten. Šolsko leto 1915/16 se je pričelo šele 16. novembra, ker je 26. avgusta vojaštvo zasedlo vse šolske prostore. Da ne bi pouk preveč trpel, so morali vojaki izprazniti zdaj eno, zdaj dve učilnici, zato je bil pouk včasih dopoldan, včasih popoldan, včasih samo popoldan. To je izmenično trajalo vse do konca maja 1918, ko so avstrijski vojaki odšli. Zaradi preobremenjenosti učiteljic in pomanjkanja prostora, ni bilo pouka v nadaljevalni šoli v šolskem letu 1917/18. Pouk so večkrat predčasno zaključili, da so otroci lahko pomagali doma pri kmečkem delu, ker je bila večina delovne sile mobilizirana. Šolski obisk med prvo svetovno vojno je bil zaradi tega tudi nezadovoljiv.

Šolski upravitelj Anton Drašček je prevzel vodstvo šole ponovno 1. decembra 1918. Na tem mestu je ostal skoraj 10 let. Delo mu je večkrat ovirala težka bolezen, zaradi katere je umrl 6. februarja 1928. Od februarja do septembra je bila začasna upraviteljica pokojnikova žena Gabrijela Šimenc-Drašček. Od 5. septembra 1928 do 31. avgusta 1940 pa je vodil šolo Fran Silvester, kateremu je sledil Franc Rebolj do 1949. Med vojno sta ga nadomeščala Stanko Svete od 1940-1942 in Franja Lavrič od 1942-1944. Drugi učitelji v tem obdobju so še bili: Valerija Rajc - 1914, Ana Ravnikar - 1915, Angela Lombard - 1915, Pavla Belič - 1916-17, Leon Fink - 1917-19, Franja Plehan - 1918-20, Vinko Rupret - 1919, Otilija Križ - 1924-25, Ana Gradišar - 1921, Metod Požar - 1922-23, Josip Pukelj - 1923, Vinko Kregar - 1923-24, Helena Potočnik - 1924-26, Ivan Bitenc - 1925, Ana Celnar - 1925-39, Silvester Cerut - 1925-40, Tilka Maserl - 1926, Franja Lavrič - 1926-45, Ruža Jeraj - 1927-28, Stanko Svete 1939-43, Ana Grčar - 1939-46, Angela Kočar - Vindšnuder - 1940-45, Ana Božič - 1944 in Silvester Perhavec - 1943-45.

Med prvo svetovno vojno se je število prebivalstva v Zalogu povečalo z dotokom precejšnjega števila goriških Slovencev, beguncev s področja Soške fronte. Sem so prišli tudi ruski vojni ujetniki, ki so razširili zaloško ranžirno postajo za izgradnjo številnih novih tirov. Število šoloobveznih otrok je zaradi tega naraslo, še posebno pa leta 1920, ko je bila v zaloški šolski okoliš ponovno vključena vas Gradovlje. Višji šolski svet je 8. junija 1921 razši-

ril zaloško šolo v štirirazrednico, 24. maja 1924 pa prosvetni oddelek za Slovenijo v petrazrednico. Nujnemu povečanju števila oddelkov pa ni sledila prostorska razširitev. Zaradi pomanjkanja učilnic so poleg dopoldanskega pouka uvedli tudi popoldanski. Občutno škodo je trpel pouk telesne vzgoje, ker ni bilo telovadnice. Ob lepem vremenu so učenci telovadili na dvorišču, sicer pa so ta predmet zamenjali z drugim. Šolsko vodstvo in krajevni šolski odbor so mislili tudi na dograditev šole. Leta 1926 so postavili predračun 5.000 dinarjev za izgradnjo telovadnice, naslednje leto pa 3.000 dinarjev za razširitev šole. Šolo naj bi razširili na sosednje parcele, toda ob pregledu zemljišča je komisija prosvetnega oddelka za Slovenijo 10. septembra 1930 predlagala drugo lokacijo. Zaradi večjega števila otrok in celodnevne zaposlenosti njihovih staršev so želeli ustanoviti tudi otroški vrtec. Začasno naj bi bil nastanjen v šolski sobi, ki je bila vsako popoldne prazna. Pozneje so spoznali, da bi bilo najbolje zgraditi novo šolo, vrtec pa bi bil v stari. Načrte jim je prekržala svetovna gospodarska kriza, ki je zajela tudi Jugoslavijo. Pomanjkanje je bilo tolikšno, da občina Polje ni mogla kriti vseh nujnih šolskih potreb in se je morala šola zadolžiti v papirnicah, knjigarnah in pri obrtnikih, pozneje pa je v ta namen odplačevala precejšen del svojih proračunskih sredstev.

V obdobju druge svetovne vojne je šola preživljala težke čase. Vanjo se je že 2. aprila 1941 naselila delavska četa jugoslovanske vojske in v kletnih prostorih šole pripravila zaklonišče, ki je pozneje služilo kot zaklon pred letalskimi napadi. Že po enem tednu je morala zapustiti svojo postojanko in se umakniti prvemu bataljonu drugega pehotnega polka, ki je ostal v šoli 10 dni. 1. maja 1941 je iz zaloškega šolskega okoliša izpadla vas Podgrad, ker je prešla pod nemško okupacijsko področje. Kljub vojni se krajevni šolski odbor ni mogel otresti misli na preureditev šolskih prostorov tako, da bi prizidal tri učilnice, italijanski visoki komisariat pa naj bi priskrbel izdelavo načrtov. Seveda iz tega ni bilo nič. Šolsko leto 1941/42 je bilo kratko. Začelo se je šele oktobra, končalo pa že maja, ker je 17. maja šolo zasedlo italijansko vojaštvo in ostalo v njej do 10. septembra 1943, ko je kapitulirala Italija. Okupator je šolo spremenil v trdnjavo. Okna na cestno stran je zazidal in na teh mestih uredil strelske line. Po odhodu italijanskih vojakov so šolo zasedli belogardisti, nato pa domobranci in ostali v njej do 1. februarja 1944. V tem času v Zalogu ni bilo pouka. Šola je dobila v prostorih osnovne šole v Polju dve učilnici, v katerih se je moralo zvrstiti pet razredov. Okupator je pridobival otroke z vključevanjem v organizacijo GIL ter s poklanjanjem igrač in oblačil. Ponovni vstop v zaloško šolo ni bil razveseljiv. Razdejanje je bilo veli-

ko. Kljub pogostim letalskim napadom, so jo kmalu obnovili in usposobili za pouk. Do konca vojne je šolo obiskovalo 74 dečkov in 60 deklic. Zaposlene so bile tri učiteljice in dva učitelja. Učiteljska knjižnica je imela 534 knjig, šolska pa 114. Med vojno so uporabljali učbenike: Flere – Naša prva knjiga, Hefner – Naše drugo berilo, Tretje slovensko berilo, Lepa naša domovina, Čitanka za prvi razred gimnazije; Računica I. del, Računica za ljubljanske šole I., II., III., IV. del, Računica za osnovno šolo V. del. Primanjkovalo je učil, zemljevidov in tudi knjig. Iz dobe okupacije na šoli ni ostala nobena slika ali zvezek. Vse je bilo uničeno ali pa pozneje ukradeno. Tudi dnevniki iz tega obdobja se niso ohranili.

Po osvoboditvi so bili otroci iz Podgrada ponovno vključeni v zaloško osnovno šolo. Vseh učencev je bilo tedaj 129. S svojim delom so se vključevali v razgibano življenje kraja. Nibirali so zdravilna zelišča, uničevali koloradskega hrošča, prispevali za ljudsko posojilo, pomagali pri gradnji zadružnega doma, prispevali za spomenik padlih v NOB, sodelovali pri društvih Svoboda, Partizan, Ljudska tehnika in v gasilskem društvu. Imeli so svoj pevski zbor, ki se je razvil zlasti, ko ga je vodil profesor Janez Žnidar. 23. februarja 1947 pa so na slovesen način sprejeli učence v pionirsko organizacijo. Odred je dobil ime po dijakinji Karlici Pangeršič, ki so jo fašisti mučili in je kasneje preminula kot partizanka. V šolskem letu 1950/51 je zaloška petrazrednica postala zopet štirirazrednica. Učenci višjih razredov so morali hoditi v Polje, kjer je bila sedemletna osnovna šola, preimenovana v 13. gimnazijo Ljubljana-Polje. Njeni višji razredi so se spremenili v nižjo gimnazijo. Reforma osnovnega šolstva v letu 1957/58 je prinesla novo osemletno osnovno šolo, v Zalogu pa so jo dobili šele 20. julija 1974, ko je bilo zgrajeno novo šolsko poslopje s sredstvi prvega samopriskevka. Poimenovana je bila po Adolfu Jakhlu, padlem borcu grosupeljske čete.

Zaloška šola ni bila le hram učenosti, ampak tudi žarišče kulturno-prosvetnega življenja. V šoli so bile vedno volitve. Šola je bila zbirališče ljudi ob manifestacijah, pred njo so se zbirali vaščani, predno so krenili po Zalogu skozi Spodnji Kašelj in zopet pred šolo, kjer jim je vedno govoril nadžitelj Drašček. Njegova zasluga je bila, da je šola čedalje bolj pridobivala na ugledu. Kot član samostojnega sadjarskega društva v Polju je hotel tudi v Zalogu ustanoviti samostojno društvo. To mu je leta 1920 uspelo. Mladino je hotel čimbolj pridobiti za sadjarstvo, zato je vsakemu učencu po končani šolski obveznosti poleg spricevala podaril še sadno drevcesce. Po Draščkovi smrti je društvo ponovno zaživelo v času upraviteljstva Franca Rebolja. Delovalo je

do leta 1949, ko so osnovali splošno kmetijsko zadrugo v Zalogu. Anton Drašček je ustanovil tudi tamburaško društvo in salonski orkester, ki je s pomočjo učiteljstva nadaljeval delovanje tamburašev. Od leta 1924 so imeli v Zalogu pevski zbor, ki je bil do konca v sklopu čitalnice. Prvi pevovodja je bil učitelj Metod Požar, sledila sta mu učitelja Mirko Kregelj in Silvester Cerut, ki je pripomogel zlasti k napredku zborovskega petja. Drašček je bil tudi predsednik čitalnice. Večina učiteljstva je sodelovala pri Sokolu, ki je imel za svoje aktivnosti sobo v pritličju šole. Gabrijela Drašček je bila blagajničarka in režiserka igralske skupine sokolske mladine. Na pobudo delavskega društva Svoboda in krščanskih socialistov je od 3. februarja do 15. aprila 1932 šola priredila nadaljevalni tečaj za tovarniške delavce in železničarje. Udeležilo se ga je 40 slušateljev.

Učni načrt za gospodarsko kmetijski in gospodinjski pouk za šolsko leto 1913-14 za drugi razred je vseboval:

FEBRUAR	čas opletja raznih sadnih vrst in vrstic, uporaba načina cepljenja pri novih sadnih vrstah;
MAREC	vzgoja sadja, obrezovanje raznih vrst drevja, kako odpraviti škodljivce na sadju;
APRIL	vzgoja sadja, nekatere vrste za naše kraje, cepljenje in škropljenje sadja, vzgoja zelenjadi;
MAJ	sestava zemlje, lastnosti zemlje, vrste zemlje, rodovitnost zemlje, izboljšanje zemlje, osuševanje, gnojenje, negovanje, oranje, okopavanje in branjanje;
JUNIJ	rastlinska hranljivost med hranjenjem, med rastjo, v času zorenja;
JULIJ	shranjevanje čez zimo, pomen in koristnost kmetijske družbe.

Tretji razred:

JANUAR	gospodinje v zimskih večerih, navodilo za delo v sadovnjaku in na vrtu februarja;
MAREC	cepljenje češenj, jabolk, hrušk, red in snaga v hlevu;
APRIL	vaje v cepljenju, pomladansko cepljenje sadnega drevja, razne vrste sadnih boleznih;

MAJ	škropljenje ob cvetenju, gospodinjstvo, knjigovodstvo;
JUNIJ, JULIJ, AVGUST	trg, kmetijski, svetovni izvoz sadja, škropljenje sadnega drevja;
SEPTEMBER	navodilo za delo na kmetiji, spravljanje kmetijskih rastlin, obdelovanje zemlje, kolobarjenje;
OKTOBER	raznovrstna uporaba sadja, sadni mošt in drugi sokovi, kompoti, vina, džem, marmelada;
NOVEMBER	pitanje in boleznj goveda, zimska zadruga, kisanje krme;
DECEMBER	kmetijsko knjigovodstvo, zimsko škropljenje sadja in v zvezi s tem delovanje škropiva.

Zdravstveno stanje otrok. Učitelji so ugotovili, da je na šoli malo otrok, ki nikoli ne pijejo. Zato so imeli v šolskem letu 1919/20 vsakih 14 dni po eno uro protialkoholnega predavanja. V kasnejših letih so temu posvetili ves teden in ga poimenovali teden boja za treznost. Za alkoholizem otrok so v glavnem krivili starše. 18. januarja 1933 je po nalogu kraljevske banske uprave v Ljubljani higienški zavod izvedel preventivno cepljenje proti davici. Ob 8.30, bila je sredo, je bilo cepljenje na osnovni šoli Device Marije v Polju, za otroke med prvim in petnajstim letom starosti, v ljudski šoli v Zalogu pa ob 14.30. Ker je bilo cepljenje obvezno, je vse tiste, ki se ga niso udeležili, čakala kazen. V obdobju med obema vojnama, je morala šola nekajkrat na podlagi odredbe banske uprave prijaviti po dva revna učenca, da sta dobila podporo. Če šola tega ne bi storila, bi vso odgovornost nosil šolski upravitelj. 22. oktobra 1940 je šola nudila zimsko pomoč najpotrebnejšim otrokom. Dala jim je kruh in mleko, za božič pa obleko in obutev, za katero so prispevali denar dobrosrčni ljudje. 30. novembra 1940 je dr. Andrej Jenko poročal o garjah. V Zalogu je bilo 161 otrok, od tega 8 okuženih. Okužena sta bila tudi dva družinska člana. 21 otrok je imelo srbečico. Iz njegovega poročila se da razbrati, da je bilo v šolskem okolišu 1.619 prebivalcev, domov pa 191. 11. februarja 1941 je šola prejela od kemijske tovarne denar, ker pa ni sporočila, za kakšne namene naj ga potrošijo, so nekaterim kupili nove čevlje in nogavice, iz tega, kar je ostalo, so najrevnejšim otrokom kupovali vsak dan kruh, da ne bi stradali. Spomladi 1941 so razkužili

učilnice, ker je neki učenec dobil davico. Zdravstveno stanje učiteljev in učencev je bilo v začetku druge svetovne vojne zadovoljivo. Po razmeroma nizkih cenah so lahko na karte dobili moko, makarone, riž, sladkor, maslo in celo meso.

Učenec Lužar Anton je umrl zaradi poškodbe, ki jo je dobil pri skakanju. Ko je postala prehrana otrok vse bolj pičla, sta uprava šole in krajevni šolski odbor uvedla namesto šolske kuhinje prehrano s hladno malico. Za kruh je prispeval krajevni šolski odbor 350,00 din, dr. Kamkaj 1.000 dinarjev. V šolskem letu 1941/42 je bila mladina slabo hranjena. Pregledali so jo zdravniki specialisti potujoče ambulante, zobozdravnik pa jim je poruval vse slabe zobe. Za bolne so izdali zdravniška navodila. Na ljudski šoli ljubljanske pokrajine kraljevine Italije v Zalogu je bila ustanovljena zimska šolska kuhinja, ki je delovala od 15. 12. 1941 do 18.5.1942. Dnevno je dobilo kosilo 32 otrok. Kuhali so v hiši št. 50 vsak delovni dan in tudi ob sobotah. Posebnih težav pri organizaciji šolske kuhinje ni bilo. Težave so imeli le pri nabavljanju krompirja, fižola in zelenjave, ker so ga v jeseni in pozimi pokupili siromašnejši sloji in vojaki. V kraju namreč ni bilo več veliko kmetij. Naseljen je bil pretežno z delavci in železničarji. V šolskem letu 1942/3 je šolsko mladino pregledal dr. Gregorčič. Sanitarna potujoča ambulanta pa je pregledala prostovoljce. Epidemij ni bilo. Šolska kuhinja je bila organizirana za dve skupni otrok. Eni so jedli v Polju, drugi v Zalogu v gostilni Gradišček. V naslednjem šolskem letu so trije učenci dobili mumps, dva pa oslovski kašelj. Učilnice so razkuževali oktobra z žveplom. Otroci so jedli le doma, šolske kuhinje ni bilo, ker so bila živila racionalizirana, na karte, manjkalo je zlasti maščob in kruha, malo otrok je prinašalo malico v šolo.

Šola je imela nekoč izrazit smisel za proslave, prireditve in družabno življenje. Bila je tesno povezana s cerkvijo, zato je zaradi cerkvenih praznikov, verskih vaj, obhajila in drugega pouk večkrat odpadel. Verske vaje so imeli trikrat letno, običajno v oktobru, decembru in marcu, za druge, tretje, četrte in pete oddelke. Spoved je bila največkrat v oktobru. Maja so imeli učenci prvega razreda prvo spoved in sveto obhajilo, po katerem so bili pogoščeni. Vsako leto je na šolo hodil Miklavž in obdaril tiste otroke, katerih starši so poslali darila. Za božič so imeli božičnico, na kateri so z nabiralno akcijo za pomoč najrevnejšim otrokom nabrali nekaj tisočakov in blago za darila. Proslava se je začela z govorom šolskega upravitelja, nadaljevala s petjem božičnih pesmi in deklamacijami. Proslave so se udeležili tudi člani kraljevskega šolskega odbora. Otroci so bili obdarovani s oblekami in perilom in s piškoti. Gorelo je božično drevo, v razredih pa so bile postavljene jaslice.

Sledile so božične počitnice. Polletnih praktično ni bilo. Spričevala so dobili 31. januarja, z drugim polletjem so pričeli 3. ali 4. februarja. Velikonočne počitnice so praviloma trajale en teden konec marca. Za veliko noč so se učenci udeležili svete maše in šolske procesije. V maju so se učitelji in učenci udeležili procesije svetega rešnjega telesa, praznovali so spominski dan svete Helene, spomin na bitko pri Sisku 1593. leta pa so 22. junija proslavili z govorom, ki ga je poslala pokrajinska uprava. Rojstni dan kralja Petra II. Karadjordjeviča so praznovali 6. septembra v letih med I. svetovno vojno s šolsko mašo ob 8. uri in s proslavo. Teden rdečega križa je bil v septembru, ko so učencem pojasnjevali pomen organizacije za takratni čas. 25. septembra so imeli proslavo in sveto mašo v spomin na velikega škofa in preroditelja slovenskega šolstva Antona Martina Slomška. 9. oktobra po letu 1934 so praznovali obletnice smrti kralja Aleksandra Karadjordjeviča, tvorca kraljevine SHS, tragično preminulega v francoskem mestu Marseilles. 10.10. je bil koroški dan, ob katerem je šolska mladina skupaj s Krekovo mladino in gasilskim društvom organizirala manifestacije. Ljudje so se zbrali ob 18.30 pred šolo. Sprevod z lampijončki in državno zastavo se je podal na prostor pred gostilno Gradišček, kjer je poleg šolskega upravitelja imel govor še kak drug krajevni veljak. Pevski zbor je zapel dve pesmi, nakar se je sprevod pomaknil skozi Spodnji Kašelj nazaj pred šolo. Dan varčevanja so proslavljali 31. oktobra s predavanji o pomenu varčevanja. Učenci so prinesli cvetje in sveče in z njimi okrasili grobove na farnem pokopališču. Včasih so v oktobru praznovali tudi jadranski dan v spomin na ustanovitev jugoslovanske mornarice. V drugi polovici novembra so imeli izseljeniški teden, v katerem so imeli predavanja o izseljencih ter zbiralno akcijo slovenskih knjig, ki naj bi jih poslali izseljencem. Vsako leto 1. decembra so po sveti maši v šoli praznovali dan združenja Južnih Slovanov. 17. december, rojstni dan kralja Aleksandra Karadjordjeviča, so praznovali s sveto mašo in prostim

dnem. 21. januarja 1928 so rojstvo kraljeviča Tomislava proslavili s sveto mašo v cerkvi Device Marije v Polju in s prostim dnem. Prost dan so imeli tudi 22. januarja, v spomin na sv. Savo. Za praznik dela, 1. maja, se je podmladek Rdečega križa izkazal z gledališkimi igricama, ki jih je nekaj časa vodila Gabrijele Drašček. S predavanji in deklamacijami so proslavili materinski dan 11. maja. Istega meseca so se ponovno spomnili koroških Slovencev in zbirali denar, podobno kot ob dnevih, ko so imeli predavanja o tuberkulozi. 1942. leta so na dan svetih Treh kraljev italijanski okupatorji v gostilni Gradišček obdarili 40 otrok. Proste dni so imeli učenci tudi takrat, kadar je umrl član krajevnega šolskega odbora ali šolski upravitelj, dvakrat letno pa tudi zaradi zborovanja učiteljskega društva, ki so se ga udeležili vsi učitelji. Zaključki šolskih let so bili na Vidov dan 28. junija, seveda zopet s sveto mašo.

Navedeni podatki jasno govorijo o tem, kako močan vpliv je imela cerkev na vzgojo otrok in na življenje šole. Tudi vpliv veliko srbskega nacionalizma ni bil nič manjši, saj se je bilo treba spominjati zgodovinskih oseb in dogodkov, ki so bili za slovenski narod manj pomembni.

Zaradi pomanjkanja zgodovinskih virov, posebno zgodovinskih kronik iz 1. in 2. svetovne vojne ter najnovejšega obdobja, kronika ni popolna.

ZGODOVINSKI VIRI

Dokumenti šolskega arhiva v zgodovinskem arhivu mesta Ljubljana — Fotografije šole — Šolski muzej Slovenije

LITERATURA

Rdeči Zalog — Kronika — Brošura: Zgodovina šole v Zalogu (raziskovalna naloga zgodovinskega krožka)

Stane Padežnik
mentor zgodovinskega
krožka

DELAVSKA ZBORNICA

FRANCE KRESAL

Delavska zbornica je interesno predstavništvo delavcev in nameščencev, ki ima pravico in dolžnost dajati zakonodajalcem in vladi predloge, poročila in mnenja o reševanju delavskih socialnih vprašanj. Delavske zbornice so bile v bivši Jugoslaviji organizirane po načelu samouprave, ustanovili pa so jih po ured-

bi o delavskih zbornicah (1921) in določilih zakona o zaščiti delavcev (1922). V njihovo področje je sodila zaščita vseh ekonomskih, socialnih in kulturnih interesov delavcev ter nameščencev. Na zahtevo prizadetih strank so morale sodelovati pri posredovanju za sklepanje kolektivnih pogodb in pri sporih, ki so na-

stajali iz delovnega razmerja med delavci in delodajalci. V njih so zbirali podatke o gibanju mezd in eksistenčnem minimumu, mezdnih gibanjih, stavkah itd., dajali podporo brezposelnim delavcem in podpirali delavske sindikalne organizacije. Člane skupščine delavske zbornice so volili vsi zaposleni delavci in nameščenci, vendar so bile volitve zanje samo dvakrat (1926 in 1933). Do 1927. so sodelovale kot začasne delavske zbornice z imenovanimi člani (na predlog delavskih sindikalnih organizacij), od 1937 do 1939 s podaljšanimi mandati; nekatere člane je minister za socialno politiko razrešil, aprila 1939 pa v celoti imenoval novo skupščino in upravo z režimskimi ljudmi.

Delavska zbornica za Slovenijo s sedežem v Ljubljani je bila ustanovljena z uredbo o uvedbi delavskih zbornic z dne 21. maja 1921 na predlog takratnega ministra za socialno politiko dr. Vekoslava Kukovca. Ta uredba je urejala ustanavljanje in delovanje delavskih zbornic v pokrajinah izven bivše kraljevine Srbije, kjer je ostal v veljavi srbski obrtni zakon z dne 29. junija 1910. Tako so bile kot interesna predstavništva delavcev in nameščencev ustanovljene delavske zbornice v Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Sarajevu in Novem Sadu. Naloge delavskih zbornic so bile: 1. dajati poročila, mnenja in predloge državnim in samoupravnim organom o ureditvi delovnih odnosov delodajalcev in delojemalcev, o vprašanjih delavskega zavarovanja, zaposlovanja in posredovanja dela (delovnega trga), delavskih stanovanj, socialne higiene, delavske prehrane in o vprašanjih delavske prosvete; 2. opravljati nadzor, da so država, samoupravni organi in oblasti pravilno izvrševale zakone in uredbe, ki so zadevale interese delavcev in nameščencev; 3. dajati mnenja o ustanavljanju in organizaciji javnih naprav in delu za pospeševanje obrti, trgovine in prometa, kolikor so zadevala interese delavcev in nameščencev; 4. posredovati pri sklepanju kolektivnih pogodb in pri poravnani sporov med delavci in nameščenci na eni ter delodajalci na drugi strani. Vsa ta posredovanja so opravljale na željo prizadetih strank in pristojnih oblasti; 5. voditi statistiko ter zbirati podatke o problemih delavcev in nameščencev; 6. zbirati in hraniti vse delovne in kolektivne pogodbe, ki so bile sklenjene na njenem področju; 7. voditi evidenco (register) vseh delavskih in nameščenskih strokovnih (sindikalnih) organizacij ter vzdrževati z njimi stalne zveze in kolikor je bilo mogoče podpirati njihovo strokovno delovanje; 8. posredovati pri vseh državnih organih in ustanovah ter delodajalcih, če so to zahtevali interesi delavcev in nameščencev; 9. dajati statistiko in zbrane podatke na uporabo Osrednji borzi dela in krajevnim borzam dela; 10. ustanovljati in organizirati ustanove za izboljšanje ekonomskega, socialnega in kultur-

nega položaja delavcev in nameščencev.

Delavske zbornice so bile po uredbi o delavskih zbornicah organizirane po načelu samostojnih samoupravnih ustanov s svojim statutom, njihovo delovanje pa je nadziralo ministrstvo za socialno politiko. Organi delavske zbornice so bili skupščina, izvrševalni odbor in predsednik. Skupščino delavske zbornice so sestavljali vsi njeni člani (40 do 60 po številu). Člane delavske zbornice so volili vsi delavci in nameščenci stari nad 18 let, ki so bili zavezani zavarovanju zoper bolezni in nezgode. Denarna sredstva za poslovanje delavskih zbornic so bili redni prispevki delavcev, ki so jih morali plačevati od svojih mezd (0,3 % mezde, ki je služila za osnovo pri pobiranju prispevkov za bolniško zavarovanje in so jih skupaj s temi pristojni organi za zavarovanje delavcev tudi pobirali zanje); dobivale so tudi državne subvencije.

Ker so bile po tej uredbi lahko ustanovljene delavske zbornice šele po opravljenih volitvah članov delavskih zbornic, so bile najprej ustanovljene začasne delavske zbornice. Člane le-teh je imenoval minister za socialno politiko na predlog strokovnih organizacij delavcev in nameščencev dotične pokrajine in po zaslišanju pristojnega poverjeništvu za socialno skrbstvo, kjer je bilo to ustanovljeno. Te začasne delavske zbornice so imele nalogo izvesti volitve v delavske zbornice in izdelati prvi zbornični statut. Razen tega so začasne delavske zbornice opravljale tudi vse naloge, ki so bile po tej uredbi določene za redne delavske zbornice. Rednih prispevkov za svoje poslovanje pa niso smele predpisati in pobirati, zato so lahko poslovale samo s sredstvi državne subvencije.

Prvi člani Začasne delavske zbornice za Slovenijo so bili imenovani na predlog delavskih strokovnih organizacij dne 5. decembra 1921. Ustanovna seja skupščine Začasne delavske zbornice za Slovenijo je bila 6. januarja 1922 na mestnem magistratu v Ljubljani. Za predsednika delavske zbornice je bil izvoljen na tej seji Melhior Čobal, tajniške posle je vodil od ustanovitve do julija 1924 Stanko Likar, od 1. oktobra 1924 pa Filip Uratnik.

Zakon o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922 je uzakonil delavske zbornice kot razredna predstavništva (prej interesna predstavništva) delavcev in nameščencev na ozemlju kraljvine SHS. Zakon o zaščiti delavcev je razveljavil določbe srbskega obrtnega reda z dne 29. junija 1910, ki so urejale organizacijo delavskih zbornic enotno za vso državo in sicer: 1. za Srbijo s sedežem v Beogradu; 2. za Makedonijo s sedežem v Skopju; 3. za Črno goro s sedežem v Podgorici; 4. za Hrvaško in Slavonijo v Zagrebu; 5. za Slovenijo s sedežem v Ljubljani; 6. za Bosno in Hercegovino s sedežem v Sarajevu; 7. za Dalmacijo s sedežem v Splitu in 8. za Vojvodino s sedežem v Novem

Sadu. Delavska zbornica v Podgorici ni bila ustanovljena; Črna gora in Makedonija sta sodili v delavsko zbornico za Srbijo s sedežem v Beogradu do leta 1936, ko je bila z uredbo z dne 3. septembra 1936 in z dopolnjeno in izpremenjeno uredbo z dne 30. oktobra 1936 ustanovljena delavska zbornica v Skopju, kamor je sodila tudi Črna gora. Srem, ki je bil do 1934. v okviru delavske zbornice za Hrvaško in Slavonijo, je bil z uredbo z dne 29. novembra 1934 priključen vojvodinski delavski zbornici; Zemun in Pančevo sta bila s to uredbo priključena beograjski delavski zbornici.

Glede nalog delavskih zbornic zakon o zaščiti delavcev ni spreminjal uredbe o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1921, pač pa je spremenil njihovo organizacijo. Določal je tudi, da smejo vse delavske zbornice ustanoviti skupno tajništvo v Beogradu, da bi tako čim uspešneje opravljale svoje posle pri centralnih oblasteh. Centralno tajništvo delavskih zbornic s sedežem v Beogradu je bilo ustanovljeno 1. januarja 1924, njegova pravila pa so bila odobrena 15. septembra 1924.

Delavska zbornica za Slovenijo s sedežem v Ljubljani je v večjih industrijskih mestih ustanovljala svoje ekspoziture. Ekspozitura delavske zbornice v Mariboru je bila ustanovljena 18. februarja 1925, do leta 1928 sta bili odprti še v Celju in Kranju, v Murski Soboti pa leta 1935. Svoje prostore so imele v lastnih zgradbah. Delavska zbornica v Ljubljani si je leta 1927 zgradila poslovno stanovanjsko palačo na Miklošičevi cesti, poleg stavbe Okrožnegā urada za zavarovanje delavcev. V novi stavbi delavske zbornice so dobile svoje prostore še druge delavskozaščitne ustanove in sicer: borza dela, inšpekcija dela, izseljeniški urad, javna kuhinja z delavsko menzo, knjižnica delavske zbornice, delavske kulturne in strokovne (sindikalne) organizacije; v stavbi je bilo tudi 28 stanovanj.

Čeprav so začasne delavske zbornice že po nekaj mesecih pripravile vse zahtevane dokumente, se je konstituiranje delavskih zbornic zavleklo do leta 1927. Ves ta čas so bile zbornice brez rednih dohodkov, ker tudi zakon o zaščiti delavcev začasnim delavskim zbornicam ni dovoljeval pobirati nobenih prispevkov za svoje poslovanje. Delavske zbornice niso imele nobenih drugih rednih dohodkov kakor pičlo odmerjeno državno subvencijo. Pri takih razmerah niso mogle razviti večje dejavnosti. Redne stalne dohodke je omogočil delavskim zbornicam šele odlok ministra za socialno politiko z dne 12. septembra 1924, ki je dovolil zbiranje prispevkov za delavske zbornice. Šele 2. avgusta 1925 je minister za socialno politiko potrdil pravila stalne delavske zbornice za Slovenijo. Na osnovi teh pravil so bile 4. decembra 1925 razpisane prve volitve za delavsko zbornico. Volitve so bile 8. februarja 1926. Glasovalo je 56.681 delav-

cev ali 75 % vseh volilnih upravičencev. Volili so 50 članov delavske zbornice za Slovenijo. Volilna lista ursovih sindikatov (ZDSZJ), katere nosilec je bil France Svetek, je dobila 29.344 glasov (51,7 %) in 27 mandatov, krščanskosocialistična Jugoslovanska strokovna zveza s Terseglavom je dobila 15.107 glasov (26,6 %) in 14 mandatov, liberalna Narodna strokovna zveza je dobila 8.359 glasov (14,7 %) in 7 mandatov, Bernotovci so dobili 2.495 glasov (4,4 %) in 2 mandata, Radičevci z Debelakom so dobili 1.020 glasov (1,8 %) in nobenega mandata, ker so dobili premalo glasov.

Prva skupščina izvoljenih članov delavske zbornice za Slovenijo je bila 7. marca 1927. Na njej so izvolili upravni odbor, ki se je naslednji dan konstituiral pod predsedstvom dotedanjega predsednika Melhiorja Čobala, za podpredsednika je bil izvoljen Alojz Sedej. Upravni odbor je imel 12 članov, ki so bili iz vrst najvažnejših strok na območju zbornice; privatni nameščenci so morali imeti svojega predstavnika v njem. Mandati skupščine in upravnega odbora so bili po preteku triletno funkcijske dobe podaljšani, ker so bile leta 1929 odložene volitve v vsa državna in samoupravna zastopstva (diktatura). Šele 21. in 22. oktobra 1933 ao bile ponovne volitve v delavsko zbornico. Skupščina se je konstituirala 10. decembra 1933. Za predsednika je bil izvoljen dotedanji podpredsednik Alojz Sedej.

Pri drugih volitvah v delavsko zbornico so bili rezultati volitev drugačni, ker so bile tudi gospodarske in politične razmere spremenjene. Prve volitve so bile v razmerah gospodarske konjunktore in parlamentarne demokracije, druge pa sredi gospodarske krize, brezposelnosti in diktature. Udeležba na volitvah je bila slabša (61,7 % volilnih upravičencev), rezultati pa spremenjeni. Volilo je 46.619 delavcev. Socialistični ursovi sindikati so dobili 19.975 glasov (42,8 %), režimska Narodna strokovna zveza je dobila 16.306 glasov (35 %) in krščansko socialistična Jugoslovanska strokovna zveza 10.388 glasov (22,2 %). Volili so v dveh skupinah, delavci posebej in nameščenci posebej; rezultati prvih so bili povsem različni od drugih. V splošni (delavski) skupini so ursovi sindikati sicer zmagali, vendar ne več z absolutno večino, upadel pa je tudi njihov vpliv na vse delavstvo, od 39 % leta 1926 na 25,3 %. V nameščenski skupini je bila abstinenca na volitvah mnogo večja kot v delavski skupini, kar se je poznalo tudi na rezultatih: režimski narodni socialisti so dobili absolutno večino 68,1 % glasov, socialistični ursovi sindikati 21,3 % glasov in krščanski socialisti samo 10,6 % glasov. Še bolj zanimiva je primerjava rezultatov volitev v druge delavske zbornice. Udeležba je bila mnogo slabša. Volitev v delavsko zbornico v Beogradu se je udeležilo le 17,5 % volilnih upravi-

čencev, v Zagrebu 21,8 % v Sarajevu pa 60,3 %. Ursovi sindikati so sicer dobili povsod absolutno večino števila glasov (v Zagrebu 73 %, v Beogradu 94 %, v Sarajevu 84,5 %), vendar je bil odnos števila njihovih glasov do števila vsega delavstva, ki so bili volilni upravičenci, zelo neugoden in sicer je na področju delavske zbornice Beograd za listo socialističnih ursovih sindikatov glasovalo samo 16,5 % zaposlenih delavcev, na področju delavske zbornice Zagreb pa 15,9 %.

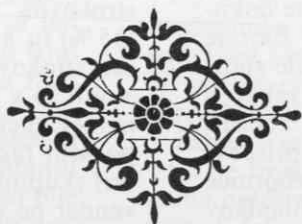
Tudi po poteku mandatne dobe te skupščine v začetku leta 1937 zopet niso razpisali rednih novih volitev, pač pa je minister za socialno politiko 24. marca 1937 razrešil nekatere člane upravnega odbora, med njimi tudi predsednika delavske zbornice v Ljubljani Alojza Sedeja. Na izpraznjena mesta so prišli izvoljeni namestniki in 7. aprila 1937 je bil za predsednika izvoljen Lovro Jakomin. Ta uprava je vodila delavsko zbornico vse do aprila 1939, ko jo je minister socialne politike razrešil in na njeno mesto imenoval novo za dobo 3 let; ta je izvolila nov upravni odbor pod predsedstvom Viktorja Kozamernika. Ministrski svet je bil pooblaščen, da izda na predlog ministra za socialno politiko in narodno zdravje novo uredbo o delavskih zbornicah; ta pa ni izšla. Zato je minister za socialno politiko in narodno zdravje lahko izkoristil pooblastilo, ki ga je dobil na osnovi drugega odstavka člena 104 finančnega zakona za leto 1939/40, namreč, da sme v času, dokler mi-

nistrski svet ne izda nove uredbe o delavskih zbornicah, razreševati skupščinske člane. Imenovana skupščina delavske zbornice je imela iste pravice kakor redna skupščina, izvoljena po zakonu o zaščiti delavcev. Vse to je bilo pravno opravičilo, da se delavska zbornica zamenja z režimskimi ljudmi. Tudi ta uprava Delavske zbornice v Ljubljani ni bila dokončna. Večje zamenjave so bile še 19. novembra 1939 in 11. decembra 1940. Po okupaciji se je z naredbo visokega komisarja za ljubljansko pokrajino z dne 8. julija 1941 Delavska zbornica za Slovenijo preimenovala v Pokrajinsko delavsko zvezo, ki je delovala do konca vojne leta 1945.

Po vsem tem je razumljivo, da tudi delavske zbornice kot osrednje ustanove samoupravnih organov delavske zaščite niso imele in niso mogle imeti take vloge, kakršno jim je namenil in določil zakon o zaščiti delavcev.

LITERATURA

Filip Uratnik, Delavska in nameščenska zbornica. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 163-164; — France Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojama. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 8/9, Ljubljana 1968/69, str. 103-190; — Marjeta Adamič, Fond delavske zbornice za Slovenijo v Ljubljani. PZDG 13, Ljubljana 1973, str. 257-266.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

PISMO BREZ PISAVE

(O arheologiji, ključih in arhetipih)

TOMAŽ NABERGOJ

Narodni muzej v Ljubljani je od oktobra 1991 do februarja 1992 postavil na ogled arheološko razstavo Pismo brez pisave. Namenjena je bila počastitvi Svetovnega slovenskega kongresa v juniju lani in otvoritvi novega muzejskega razstavišča v prenovljenem atriju. Zaradi agresije na Slovenijo pa smo jo lahko videli šele v jeseni. Razstava ni bila obsežna, vendar je zastavila nemalo vprašanj in odprla probleme, ki presegajo s podnaslovom Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem postavljeni okvir. Predvsem je tovrstno arheološko gradivo, shranjeno v različnih slovenskih muzejskih zbirkah in v graškem Joanneumu, sploh prvič zbrala na enem mestu in ga tudi objavila v katalogu, kar je bil glavni namen avtorjev, dr. Timoteja Kniflica in Milana Sagadina.

Osnovni nivo branja razstave je bil arheološko-zgodovinski. Oprl se je na splošno poznani razvoj zgodnjega krščanstva pri nas, ki ga je doslej najtrdneje začrtal in povezal z dogajanjem v širšem prostoru slovenski zgodovinar dr. Rajko Bratož. Tako sta bili predstavljeni dve, med seboj ločeni obdobji: pozna antika in njen konec (4.-7. stoletje) ter slovanski zgodnji srednji vek (8.-11. stoletje).

Z arheološkimi raziskavami odkriti material je dvovrsten: ostanke tlorisov sakralnih objektov in deli cerkvene opreme izpričujejo topografijo krščanskih kulturnih mest, drobne najdbe, predvsem iz grobov in naključne, pa odkrivajo duhovno življenje posameznika in skupnosti v določenem času. Značilno je, da sodijo ostanke cerkva večinoma v prvo obdobje. Takšne najdbe izvirajo tako iz rimskih mestnih središč 4. in 5. stoletja (Poetovio, Emona, Celeia), kot iz utrjenih višinskih naselij s staroselskega podeželja iz 5. in 6. stoletja (Ajdovski gradec nad Sevnico, Rifnik pri Šentjurju, Kučar pri Podzemlju, Ajdna nad Potoki, Korinjski hrib nad Velikim Korinjem...). Te druge so bile na razstavi predstavljene z maketo cerkve v naravni velikosti. Ostanke cerkvene arhitekture in notranje opreme (npr. steklo in omet z Ajdovskega gradca oz. Ajdne) je dopolnjevalo drobno gradivo s krščansko simboliko: z latinskim, grškim in tudi salonomovim križem, s črkama alfa in omega, s kristogramom, menorom, z likom nadangela Mihaela, v podobi ptice (pava, goloba). Omenimo svečnika iz Rogoznice pri Ptujju, kri-

stogram in ogledalo iz Emone, razne okrasne zaponke, npr. pozlačeno iz Neviodonuma, prstane, pasne sponse, oljenke in novce z različnih najdišč. Vsi ti predmeti sami na sebi in v svojih poslednjih, arheoloških kontekstih osvetlujejo tista tri stoletja podirajočega se antičnega sveta, ko so človeški, predvsem vojaški in ekonomski resursi zahodnega rimskega imperija izgubili ravnotežje v svojih socialnih soodvisnostih in klonili pred invazijami potentnih barbarskih ljudstev. To je hkrati čas, ko so izzvenela iskanja helenističnih misterijskih kultov, ko je v državljanskih vojnah oslabljena rimska oblast pripustila iz podzemlja novo odrešujočo religijo, krščanstvo, in je le-to v svoji ortodoksnih obliki slavilo zmago tako nad pogani kot nad heretiki. Čas, ki je našel svoj odmev tudi na jugovzhodnem alpskem področju med Jadranom in Panonijo.

Tako pisni viri temu prvemu, arheološko predstavljenemu obdobju, dodajajo svoj historični okvir, ki je bil na razstavi zapolnjen z intimno uglašeni verzi Gavdencijeve napisne plošče. Z grobimi potezami pa zarisujejo tudi drugo, zgodnjerednjeveško obdobje. Tedaj so se, kakor nam v duhu svojega časa hoče povedati zgodba o Ingu iz Konverzije, slovanski prišleki dali poučiti v sveti veri, tuji, salzburški in oglejski misijonarji, pa so položili temelje novim duhovnim in civilizacijskim izkušnjam v tem delu nastajajoče Evrope. Poet pa je v svoji viziji, opirajoč se na Slavo kranjskega polihistorja, to umiranje starega, »krivega«, in porajanje novega, »pravega«, naslikal vse drugače – kot skrajno nasilno in krvavo soočenje dveh pojmovanj, ki se v svoji globoki človeški tragiki najbolj izkaže v duhovni združitvi do smrti ločenih Bogomile in Črtomira.

Ta osebni, notranji vidik pokristjanjenja, in onega občega, zunanjega, so dala zgolj slutiti nam ohranjena »pisma brez pisave«: drobni predmeti s svojo tu jasno, tam spet prikrito ali komaj še razpoznavno krščansko motiviko. To je nakit iz staroslovanskih grobov: okrasne zaponke, obeski v obliki križa, prstani in uhani. Ob spremembah pogrebnih običajev ti predmeti po eni strani kažejo uveljavljanje krščanskih simbolov, kot so križ, orel, ptici ob drevesu življenja oz. ob vodnjaku življenja, panter, motiv Danijela v levnjaku, Agnus Dei. Po drugi strani pogosto neprikrito posnemajo tako zahodne vzore visoke, dvorske umetno-

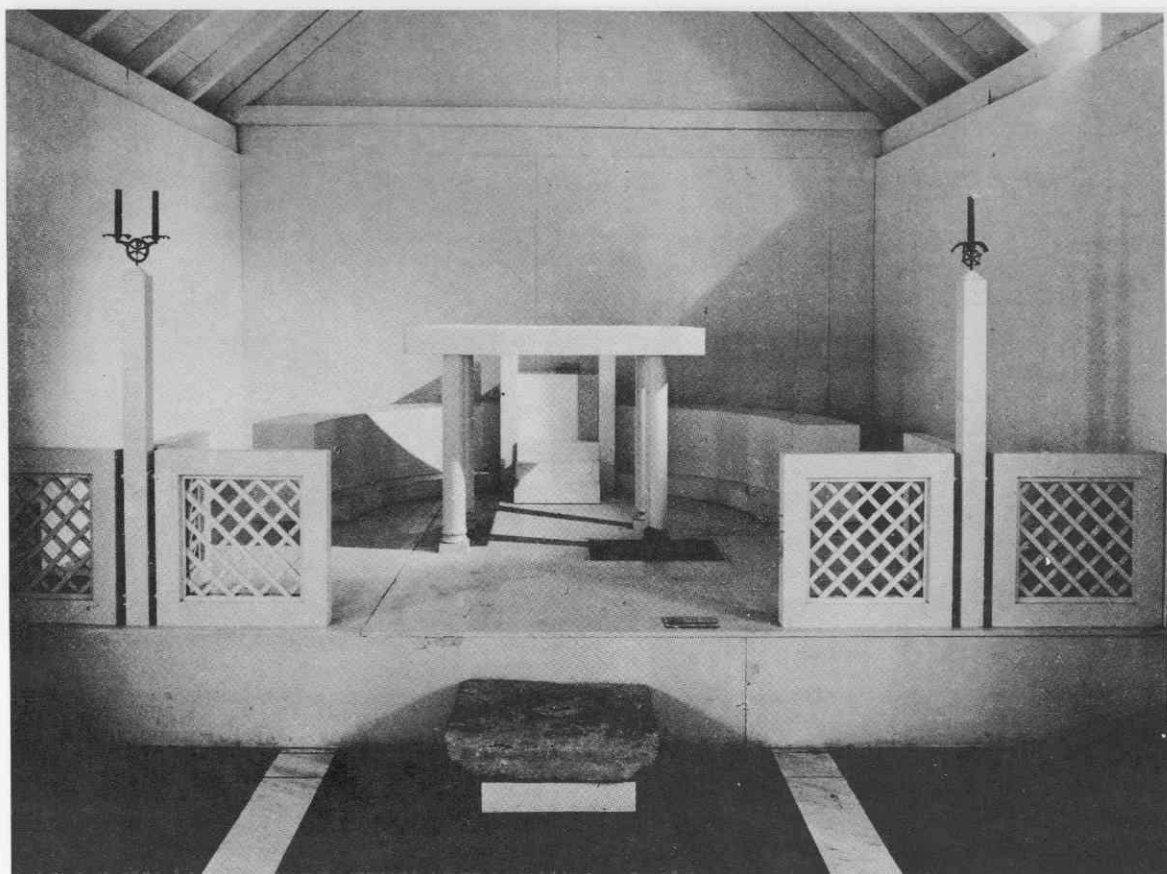

»Jaz sem luč sveta . . .« (Janez 8,12), iz fototeke Narodnega muzeja v Ljubljani, foto Marko Habič

sti, kot tudi splošno razširjeno ornamentiko, npr. kamnit pleteninast okras karolinške dobe. Kamnita plastika 9.–11. stoletja je bila zastopana s primerki cerkvene opreme iz Primorja, posebno iz Kopra in je skupaj s preklado in reliefno ploščo iz kapele sv. Jurija na Svetih gorah napolnila rekonstruirano zgodnesrednjeveško cerkev.

Arheološko – zgodovinska slika, ki nam jo je ob pomoči poznanih historičnih dogajanj ponudilo razstavljeno gradivo, je resda rezultat desetletij raziskovalnega dela, predvsem po 2. svetovni vojni, vendar v sebi še zdaleč ni zaključena. Slovenska arheologija bo morala načrtno raziskati posebno čas 8. in 9. stoletja, torej obdobje pokristjanjevanja Slovanov, za katero imamo doslej malo materialnih preostankov. Tudi umetnostne zgodovinarje zanima

vprašanje predromanske cerkvene arhitekture (pri nas je do sedaj potrjenih le pet tlorisov: Blejski otok I, Sv. Jurij v Batujah, kapeli sv. Jurija in sv. Martina na Svetih gorah ter rotunda S. Elio v Kopru) in prehod od 9. stoletja k prvim ohranjenim cerkvam 11. in 12. stoletja. Kar zadeva antiko, je v obsežni problematiki rimske Poetovine potrebno opozoriti na še manjkajočo arheološko topografijo kulturnih mest. Kakšen je bil npr. odnos med templji rimskih oz. provincialnih božanstev, mitreji in zgodnjekrščanskimi svetišči, ki so jih smelo domnevali celo na šestih lokacijah? In kam umestiti bronasta svečnika iz Rogoznice, ki naj bi v zgodnjekrščanski občini Poetovione kazala vplive koptskega liturgičnega obredja? Med zanimivimi posameznimi najdišči naj spomnimo na Tominčevo jamo v Škocjanu, ki

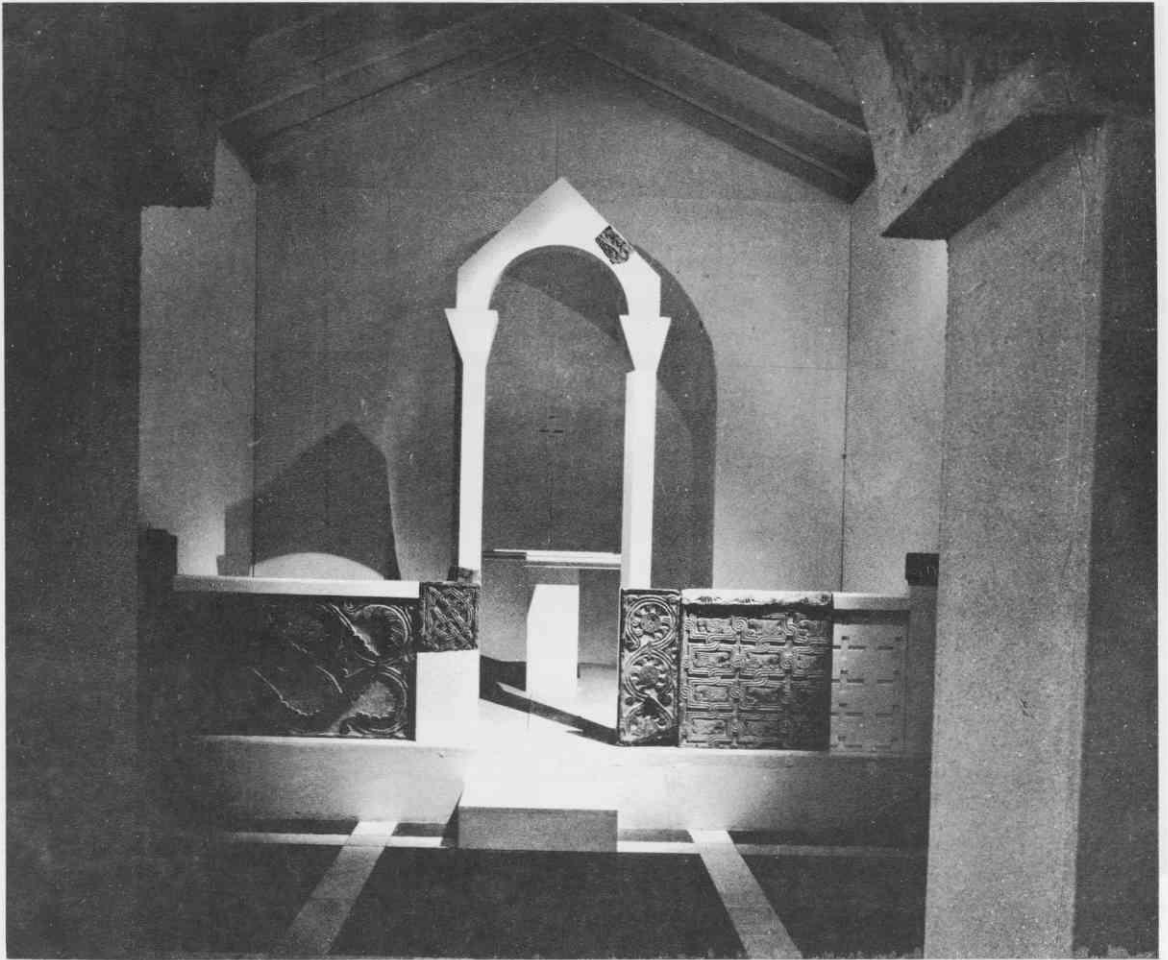
Nekoč je bila poznoantična cerkva . . . , iz fototeke Narodnega muzeja v Ljubljani, foto Marko Habič

bi glede na najdbe morda lahko bila služila kot starokrščansko svetišče; tam so poleg treh glinastih oljenk s podobo apostola Pavla, kristogramom oz. menoro našli še kristogram iz bronaste pločevine s črkama alfa (manjka) in omega, ki je bil morda le skozi spodnjo luknjico pritrjen na ročaj kake bronaste svetilke.¹

Pričujoča razstava je pokazala še nekaj. Na Slovenskem imamo ohranjenih razmeroma mnogo najdišč z ostanki starokrščanskih cerkva (vsaj 14 do 7. stoletja). To je pomemben del naše kulturne dediščine, a kot sklop arheoloških spomenikov »in situ« ni dovolj izkoriščen. Spomeniško varstvo je v nekaterih primerih zanj dobro poskrbelo (Rifnik, Ajdovski gradec, Ajdna), s spremembami v zadnjem času se je povečalo tudi zanimanje javnosti. Tako so ponovno blagoslovili baziliko na Rifniku (13. oktobra 1990) in nedavno še cerkev na Ajdni (15. junija 1991), kamor je vabil plakat z naslovom Romanje h koreninam. katerim koreninam? Daljnjim izvorom našega slovenstva, da ne rečemo nacionalnega zavedanja, ki pa ima svoje še bolj daljnje začetke slej ko prej na vzhodu in ne v staroselskem podalpskem svetu 5. in 6. stoletja? Ali preprosto k duhovnim koreninam krščanstva na tem ozemlju, ki pa, izruvane, s Črtomirovim pokristjanjenjem tudi nimajo nobene zveze? Na ruševinah naselbine pod Stolom so te-

daj gospodovali Ajdi... V televizijskem poročilu ob lanskoletni slovesni otvoritvi konservirane cerkve na Ajdni smo lahko (ne iz ust arheologa) zaznali dovolj jasne poskuse povezovanja starih Slovencev s poznoantično staroselsko kulturo. A tu smo že na spolzkih tleh razbohotenih teorij o Venetih, »naših davnih prednikih«, ki v ohranjenih arheoloških virih sicer ne najdejo nobene potrditve. Mimogrede, lahko kdo zadovoljivo razloži, zakaj naj bi bili potemtako Slovenci-Veneti dvakrat pokristjanjeni?

Razstavo lahko ocenjujemo tudi z drugega, muzeološkega vidika, ki je povezan z arhitektovo prenovo atrija. Z njim je Ljubljana dobila novo razstavišče, ki bo začasno in vsaj za določen tip razstav razbremenilo tri osrednje slovenske muzeje, utesnjene v stavbi na Prešernovi 20. Arhitekt Marko Mušič je svoj projekt celovite prenove Treove zgradbe pojasnil v članku v katalogu, kjer je pokazal tudi izhodišča za rekonstruiranje cerkva v naravni velikosti. Sam atrij je kljub poudarjeno prisotni neorenesančni arhitekturi pustil dovolj zraka obema belima gmotama, rekonstruiranimi cerkvama, ki sta si stali nasproti ob osi razstavišča. Popok razstave je bil ravno na začetku (ali koncu) te osi postavljeni kristogram, spoznavno, dogovorjeno znamenje za vse, ki jim je bil krmar življenja Jezus Kristus.

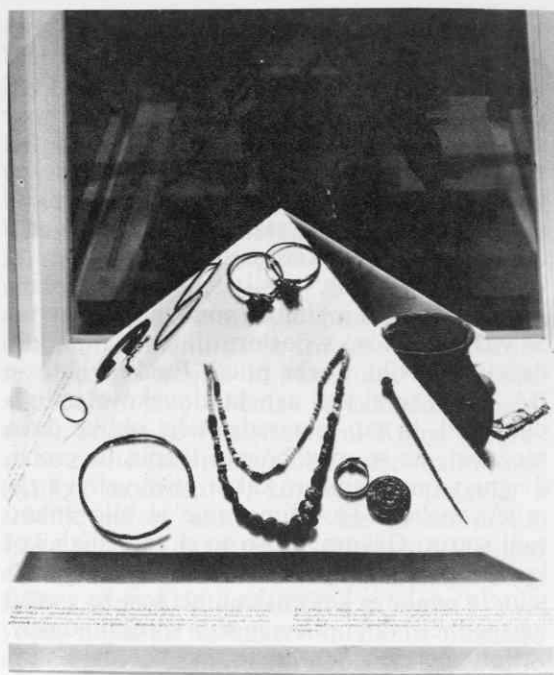
Vstopim v zgodnesrednjeveško cerkev, iz fototeke Narodnega muzeja v Ljubljani, foto Marko Habič

Cerkvi kot največja eksponata sta ponazarjali dve obdobji zgodnjega krščanstva pri nas. Prva je združila tri bistvene tlorisne elemente naših poznoantičnih cerkva iz podeželskih naselbin-refugijev, posebno tiste z Ajdovskega gradca, ki jih V. Bierbrauer označuje za oglejsko-alpski tip: vhodno vežo, nerazčlenjen osrednji prostor za vernike ter prezbiterij s prostostoječo polkrožno klopjo za duhovščino.² V nevtralnno belo leseno konstrukcijo, ki se je zgledovala po še stoječih takratnih cerkvah iz severne Italije in Istre, so bili vključeni ohranjeni arhitekturni členi in kopiji bronastih svečnikov iz Rogoznice, medtem ko so bile v stranskih stenah v vitrinah razstavljene nekatere najdbe, tudi dva rekonstruirana relikviarija. Zgradba je skupaj s spolijami v veži in v zahodni steni delovala dokaj skladno. Za obiskovalce prvotno predvideni stranski vhod v bočni steni je izpadel, kar ni motilo. Tudi druga cerkev je povezala ohranjene raznovrstne arhitekturne člene, predvsem dele oltarnih pregrad in pilastrov ter dve transeni. V pravokotni tlorisni zasnovi s polkrožno apsido je povzela redka slovenska zgodnesrednjeveška najdišča (Bled, Batuje) in odkrila oglejske vplive. Takšen, pri nas redek način

prezentacije arheoloških najdb, je bil vsekakor na mestu, saj je ohranjene fragmente razložil z njihovim prvotnim kontekstom in obnovljenemu volumnu vrnil tudi delček minulega občutja.

Cerkvi sta bili tisti prostor v prostoru, ki so ga kakor znamenja ob poti dopolnjevale vitrine s sklopi drobnih arheoloških najdb. Nemi marmorni podstavki so uspeli ohraniti njihovo identiteto, ki so jo posebno izražale tudi ptičke na vitkih kovinskih nosilcih ali srebrni križec s Kučarja, medtem ko so povečevala vabila k natančnejšemu opazovanju detajlov. Ob stenah smo videli odlične aerofotoposnetke arheoloških najdišč, fotografije stilno ali simbolno paralelnih predmetov iz tujine ter v risbi povečane motive s slovenskega gradiva. Kdor si je zaželel spominkov, je lahko kupil kopijo bronaste okrasne zaponkeptičke z Ajdne, lično izdelano v zlatu, srebru oz. glini, izvezene prtičke z istim motivom ali glinasto oljenko s kristogramom. Tudi to je bil del muzejske ponudbe ob razstavi, od katere moramo pohvaliti zelo dobro muzejsko-pedagoško službo. Ta je organizirala vodstva za otroke in mladino, za katere je kustodinja-pedagoginja Eva Kocuvan pripravila odlične

Grobovi – zrcala življenja, iz fototeke Narodnega muzeja v Ljubljani, foto Marko Habič

delovne liste. Predvsem pa bo odslej na voljo, kot že rečeno, kvaliteten in bogato ilustriran slovensko-angleški katalog, katerega avtorja sta dr. Timotej Knific in Milan Sagadin s sodelavci. Katalog s 122 kataložskimi enotami, s spremnima člankoma avtorjev in obsežno bibliografijo nudi dobro izhodišče za nadaljnje tovrstne raziskave. Sicer pa je to še eden v vrsti visokih oblikovalskih dosežkov Ranka Novaka iz Studia Znak in je skupaj s plakatom in vabilom poskrbel za reprezentativno podobo razstave.³

Splošni vtis je bil dober. Razstava je delovala čisto in premišljeno, kar je še poudarjala belina cerkva in celotnega razstavišča⁴ ter hladna, celo premočno izražena svečanost marmornih tal. A bila je dokaj asketska in skoraj preveč le vizualna – pogrešali smo glasbeno spremljavo, ki bi prostoru vdahnila več sakralnosti, in si zaželeli slišati oživiljeno staroslovensko besedo iz Brižinskih spomenikov. Spremnega teksta je bilo (pre)malo. Čeprav je šlo za »pisma brez pisave« (ali ne ravno zato?), smo razen nekaterih drugih pojasnil, npr. o kristogramu, pričakovali zgodbo o Ingu iz Konverzije. Obiskovalci večinoma poročajo: »Lepa razstava.« A tu je kleč! Ne glejmo eksponatov le kot materialne dokumente krščanstva ali celo le kot bolj ali manj estetske predmete! Poiščimo tudi njihov skrivni, duhovni pomen!

Ti drobni odkruški preteklosti (če pustimo ob strani cerkvi z njuno opremo) so združevali v sebi dve, med seboj prepleteni konstanti razstave: prvič, njeno gradivo je priskrbela arheologija, in drugič, razkrivala je del duhov-

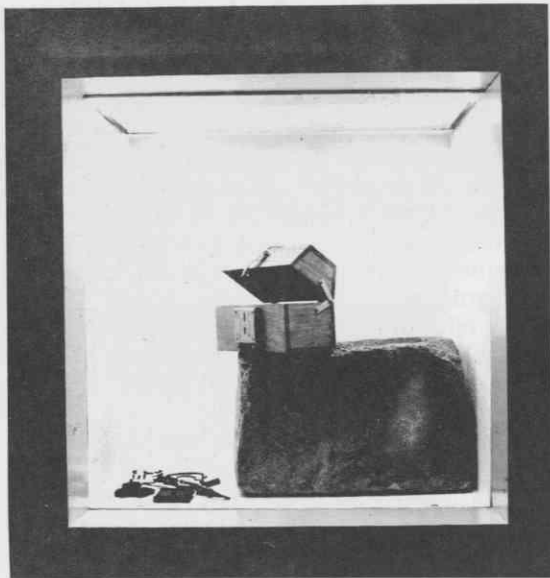
nih (in ne le duhovnih) dogajanj določenega prostora in časa, namreč krščanstvo na Slovenskem v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku. Simbolika je tisto, kar predmete določa kot pričevalce krščanstva. Je razstava zmogla (hotela?) odstreti to, tretjo raven berljivosti? Zdi se, da le delno: predstavila je simbole, vendar zaprte v skrinjicah, in prepustila obiskovalcu, da sam dvigne pokrov in odkrije vsebino. Nekatere od skrinjic so bile resda prozorne, pri drugih smo našli zraven navodilo za odpiranje. Problem je seveda v tem, da moraš imeti pravi ključ, npr. ustrezen svetopi-semki citat. Marsikdo bi bil skrinjico odklenil, če bi bil ključ priložen...

Rdeča nit razstave je bilo torej krščanstvo. Vendar je bilo njeno sporočilo globlje, bolj univerzalno. Razodela ga je prav simbolna govorica razstavljenih predmetov, ki je prese-gla krščanske okvire in se skozi spoznanja zgodnejših civilizacij in kultur vrnila k arhetipom človekovega dojemanja in vrednotenja sveta in življenja. Najlepši primer za to je sam križ, ki izvorno ni krščanski simbol, ampak ga je krščanstvo le uporabilo kot svoj glavni znak.

Križ se pojavlja že od neolitika dalje v okrasni in kultnosimbolni funkciji. V stari Indiji je kot svastika (crux gammata) bil simbol sreče (v sanskrtu svasti = srečen) in zdravja, tudi sončnega kolesa. Egipčanom je bil ank (crux ansata) simbol in hieroglifski pojem za življenje. Celo v stari Mehiki so poznali križ, simbol ponovne oživitve, in sicer v podobi koruze, stiliziranega drevesa življenja, saj je po majevskem mitu iz nje nastal človek. Križ, ki ga je azteški bog vetra

Kako prikazati predmete? Primer., iz fototeke Narodnega muzeja v Ljubljani, foto Marko Habič

Rekonstruiran relikviarij iz jelšinega lesa in brona, Ajdovski gradec nad Sevnico, iz fototeke Narodnega muzeja v Ljubljani, foto Marko Habič

Quetzalcóatl-Ehécatl nosil na glavi, je bil simbol štirih kardinalnih točk oz. štirih strani neba. Križ Quetzalcóatlovega ogrinjala pa je predstavljal princip dvojnosti, kazal je na izvor bogov in izvor ljudi. Španski konkvistadorji in misijonarji, ki so v indijanskih templjih začudeni gledali znake v obliki križa, njihovega izvora in pomena niso mogli razumeti, zato so križe stare Mehike interpretirali v krščanskem smislu in jih seveda postopno vključili v nastajajoči vrednostni sistem kolonialne Mehike.⁵ Nasplošno ta grafični znak, sestavljen iz horizontale in vertikale, lahko ponazarja dvojnost: pozitivno in negativno, dobro in zlo, svetlobo in temo, duha in materijo. Krščanstvo je ta dualizem nadgradilo tako, da življenje (teza) in smrt (antiteza) povežeta Kristusova daritev na križu in njegovo vstajenje (sinteza). Krščanski križ tako postane simbol večnega življenja...

Na razstavi v Narodnem muzeju smo videli križ posamično ali skupaj z drugimi motivi. Na kamnitem stebru korne pregrade iz Ptujja iz 4. stoletja (katalog št. 17) npr. spoznamo vinsko trto z grozdom, ptico (goloba) in križ. Enaki elementi se pojavijo tudi na delu oltarne pregrade iz Kopra, ki je iz 9. stoletja (katalog št. 83). Nosilec sporočila je križ, medtem ko nam svetopisemske prilike in parabole razložijo trto (Kristus), grozdje (Kristusova kri), goloba (čistost, mir, Sv. Duh) oz. ptice (verniki). Vendar je bil tak ikonografski motiv znan že prej, posebno kot prisposodba raja. Ptico in vinsko trto v analogni pozi kot na ptujskem kosu najdemo na znameniti Modri vazi – kameji iz Pompejev (2. četrtina 1. stoletja n. št.), kjer posodo, iz katere raste trta, zamenjuje moška glava. Manjka seveda le križ. Ptujskemu precej

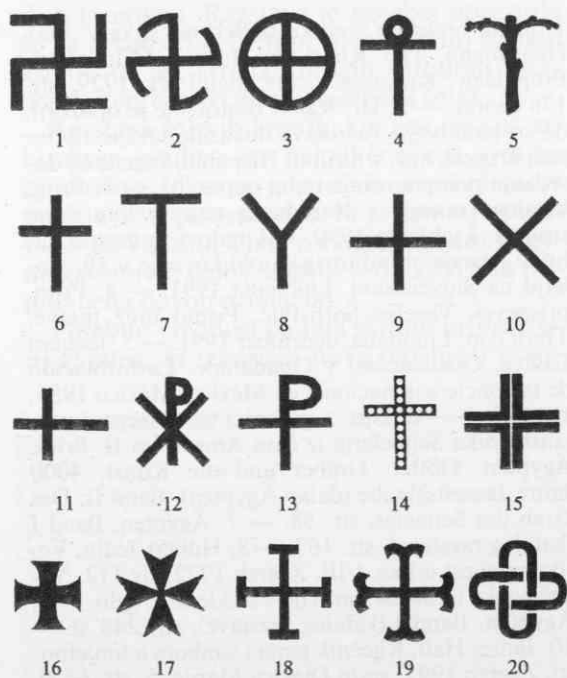
soroden in v antiki splošno razširjen motiv, spet brez križa, pa odkrijemo tudi na Ennijevi grobnici v Šempetru (čas Antonina Pija, 138–161). Vinska trta z grozdi je sicer že v starozavezni Visoki pesmi (7, 8-9 in 8, 11-14) poetična prisposodba za nevesto Sulamito oz. Izrael – vinograd, medtem ko je ženin oz. Bog, vinogradnik. Oboje je razlagano kot prefiguracija Cerkev in Kristusa. Že prej je ta ikonografski motiv krasil stene staroegipčanskih grobnic, bil je simbol ponovnega rojstva.⁶ Še važnejšo vlogo v posmrtnih verovanjih je v deželi ob Nilu imela ptica. Predstavljala je BA, dušo, torej tisti aspekt človekove individualnosti, ki mu je zaradi ptičje oblike dana možnost, da se, osvobodena trupla in groba, dvigne v onostranstvo, kakor ptica vzleti z zemlje v nebo.⁷ To pojmovanje je bilo znano tudi starim Grkom. Dušo so si zamišljali kot krilato senco, ki po človekovi smrti zapusti telo. In enako je krščanska umetnost že v svoji najzgodnejši dobi ptico enačila s krilato dušo.

Bolj nejasna je simbolika ogledala. Pri mnogih ljudstvih je veljalo, in ponekod še dandanes velja, za magično stvar, ki zmore posredovati med človekom in silami onostranstva. V antiki so razni »preroki« z zrcali napovedovali prihodnost udeležencem ljudskih praznovanj.⁸ Stari Egipčani so ogledalo imeli za kanonski del pogrebne oprave in so zrcalno ploščo povezovali ne le s soncem in luno, ampak temu ustrezno tudi z življenjem in pomladitvijo po smrti. Za to je bila zadolžena boginja neba, ki je kot krava Hator s sončno kroglo med rogovi omogočala ponovno rojevanje. Bila je torej tudi boginja smrti in čuvarica pokojnikov. Razen tega je bila pristojna za lepoto – in s tem za kozmetiko, zato je njena podoba neredko

Bistvo je očem nevidno?, iz fototeke Narodnega muzeja v Ljubljani, foto Marko Habič

krasila ročaje staroegipčanskih ogledal.⁹ Zrcalo je drugje, v rimskem svetu, bilo atribut Venere. To staroitalsko boginjo pomladi in vrtoev so pod grškimi vplivi poistovetili z Afrodito, boginjo lepote in ljubezni. Rimljani, posebno Julijci s Cezarjem, so jo častili kot Mater (Venus Genetrix). V renesansi pa je bila pogosto upodabljana kot gola ležeča ženska, ki ji Kupido podrži ogledalo (Venerina toaleta). Nasplošno je bilo zrcalo v antiki eden od simbolov boginje Matere. V takšnem pomenu ga je sprejelo tudi krščanstvo in ga spojilo z Marijinim devištvom. »Speculum sine macula« (brezmadežno ogledalo), znano že v starozavezni Knjigi modrosti in ravno tam prisposoda božje razumnosti (Knjiga modrosti, 7, 26), se tako pojavlja v srednjeveškem motivu Device in samoroga. Le-ta se je od davnine povezoval s čaščenjem deviške boginje Matere in s plodnostjo. Rog, falični simbol, ki ga samorog pomaka v izvir vode, nakazuje oploditev in hkrati mistično očiščenje Device, ki jo simbolizira voda in jo Visoka pesem prefigurira kot »zaprt vrelec« in »zapečaten studenec« (Visoka pesem,

1. Kljukasti križ (svastika, crux dissimulata) – 2. Vrteči se kljukasti križ – 3. Sončni križ – 4. Egipčanski križ (ank, crux ansata) – 5. »Drevo življenja« (crux virescens) – 6. Latinski križ (crux capitata, crux ordinaria) – 7. Križ sv. Antona (»T« – križ, crux commissa) – 8. Rogovilasti križ (»Y« – križ, razbojniški križ) – 9. Grški križ (crux immissa, crux quadrata) – 10. Andrejev križ (crux decussata) – 11. Filipov križ – 12. in 13. Konstantinov (monogramni) križ – 14. Biserni križ (crux gemmata) – 15. Gama dia (crux gammata; sestavljen iz 4 črk gama) – 16. Ploščati križ – 17. Malteški križ – 18. Viličasti križ (crux patibulata) – 19. Sidrasti križ (crux ancorata) – 20. Salomonov križ

4,12). Še več: Devica drži v roki ogledalo, v katerem se zrcali na njenih kolenih počivajoča samorogova glava – simbol Kristusa, sina človekovega, ki je kot Bog v podobi svetega Duha z Devico spočel samega sebe.¹⁰ V starem Egiptu pa boginja neba zjutraj rodi sončnega boga in ko ta opravi svojo krožno pot, se zvečer vrne k materi, z njo zaplodi samega sebe in se naslednje jutro ponovno rodi...¹¹ Zdi se torej, da so se v razdelani srednjeveški alegoriji ohranile sestavine starejših mitološko-religioznih pojmovanj, ki so v svojih začetkih razreševala temeljna človekova vprašanja: o nastajanju, umiranju in ponovnem rojevanju človeka in vse narave. S tem kratkim in zgolj skiciranim ekskurzom smo skušali simbolno pojasniti ogledalo kot grobni pridelek in alegorični predmet. Od Egipta prek grško-rimske antike vse v krščanski srednji vek se je povezovalo z ženskim božanstvom oz. božjo materjo – kot simbol plodnosti (življenja, ljubezni) in lepote. Pri nas je bil tak, oblikovno in simbolno izjemen, a vse doslej prezrt predmet, najden v grobu Emonke iz 2. polovice 4. ali začetka 5. stoletja (katalog št. 67). O njegovi izrecni simbolni vrednosti za žensko, ki ji je bil pridani, lahko sicer ugibamo in mu prejkone pripišemo lepotilno funkcijo. Nedvomen krščanski značaj mu dajejo štiri križi na hrbtni strani, globlji pomen pa se razen tega skriva v njegovi dvostranosti. Medtem ko prednja stran odseva realno, tostransko podobo uporabnika, kaže hrbtna tisto duhovno, nesmrtno, ki je v znamenju križa in po kateri naj človek edino stremi. Dvostranost so do nedavnega poznali tudi na Slovenskem: ko je v družini kdo umrl, so ogledalo na steni obrnili na hrbtno stran.

Podobno simbolno zanimivih predmetov je bilo na razstavi Pismo brez pisave še nekaj. Nanje v katalogu opozarja predvsem Milan Sagadin, ki je v članku o krščanski motiviki na staroslovanskih najdbah ponudil nekaj zanimivih novih hipotez. Tako bi figura na zagonetnem reliefu s Svetih gora (katalog št. 78) lahko bila Noe, nekaj emajliranih uhanov pa bi kazalo različno abstrahiran motiv Danijela v levnjaku, ki bi ga morebiti prepoznali tudi na glavniku s kranjskega Lajha iz 6. stoletja (katalog št. 68). Točno razbiranje je pogosto težavno, posebno zaradi grobe in nenatančne izdelave in seveda zreduciranosti izvirnega motiva. Npr. »palmetasta lista« na paru kranjskih uhanov (katalog št. 103) bi lahko enačili z domnevnimi »postavo in levoma« na dveh ptujskih uhanih (katalog št. 117) in v vseh videli le razdelan rastlinski motiv. Še en zanimiv lik je »panter«, štirinožna žival, ki bi po Sagadinu mogel nadomeščati leva v skrajno izpeljanem motivu Danijela v levnjaku. Glede na to bi imel panter negativen pomen (motiv simbolizira rešitev duše iz stiske), medtem ko ga znani zgodnjekrščanski grški tekst

Blejski kentaver – lokostrelca, iz fototeke Narodnega muzeja v Ljubljani, foto Vid Nučič

Physiologus iz 2. stoletja ocenjuje pozitivno. Panterjeva prijetno dišeča sapa namreč privlači vse živali, le zmaj (hudič) se pred njim umakne v luknjo. Panter je po tem viru eden od simbolov Kristusa.¹²

Osnovni problem je seveda interpretiranje predmetov, posebno če (kon)teksta, v katerem so bili zapisani, ne poznamo ali pa ni dovolj poveden. Je bil križ na oljenki s Ptuja-Hajdine (katalog št. 50) krščanski simbol ali le geometrijski okras? Gre na langobardskem pasnem okovu iz Solkana (katalog št. 77) za motiv salomonovega križa, za stiliziran motiv živali, npr. ptic, ki druga drugo žrejo, ali morda celo za simbol sončnega kolesa? Je pozlačena srebrna aplika iz vzhodnogotskega groba v Dravljah (katalog št. 76) služila zgolj kot okrasni predmet ali morda (krščanski?) svečeniški znak? Predpostavljena povezava križa kot grafičnega znaka in križa kot krščanskega simbola je tu in še kje lahko dvomljiva. Vprašanja pogosto presegajo našo zmožnost razpoznavanja pretekle govornice: čeprav so simboli v teh primerih vizualne metafore, se naše branje razlikuje od onega, ki so ga poznali v po-

zni antiki ali zgodnjem srednjem veku, »času nepismenosti«, saj ne vemo za ustrezne simbolne kode. Tako v celotni mentaliteti novih epoh vse od antike dalje diskurzivno logični način mišljenja počasi odriva bolj »arhaične« načine mišljenja, simbolika v naši dobi pa se je »desakralizirala« oz. »sekularizirala« in začela vzpostavljati nove simbolne sisteme.¹³

Smo se s tem preveč oddaljili od naše razstave? Nikakor ne. Zadnji eksponat na njej je bila namreč okrasna zaponka z Bleda-Brd (katalog št. 122) s podobo kentavra-lokostrelca. Motiv torej, ki nima nobene neposredne zveze s krščanstvom, vendar je v njem skrita enaka dvojnost, kot smo jo opazovali na razstavljenih predmetih – krščanskih »pismih brez pisave«. To je dvojnost principov, živalskega in človeškega; dva pola človeka, razpetega med dobro in zlo, med ustvarjalno in destruktivno; prelomna simbioza kozoroga in strelca, noči in dneva, teme in svetlobe, smrti in življenja – arhetipska diada pozitivnega in negativnega.

Človek je bil in ostaja »animal symbolismum«. Tudi tako smo lahko doživeli razstavo.

OPOMBE

1. Prim. bronasto svetilko iz Berlina, slika v: Max Hauttmann, *Kunst des frühen Mittelalters, Propyläen-Kunstgeschichte*, Band VI, 1929, str. 176 zgoraj. — 2. Dr. Rajko Bratož me je opozoril, da so najnovejše raziskave dokazale takšne tlorise tudi drugod, npr. v Siriji in Hispaniji, in je torej dosedanje poimenovanje treba popraviti. — 3. Prim. kataloga razstav v Narodnem muzeju Ure skozi stoletja, Ljubljana 1990, in Gradovi minevajo, fabrike nastajajo: industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem, Ljubljana 1991. — 4. Prim. prispevek Veselke Šorli-Puc, *Pismo brez pisave, Tretji dan*, Ljubljana, december 1991. — 5. Jacques Lafaye, *Quetzalcóatl y Guadalupe. La formación de la conciencia nacional en México*, México 1985, str. 230 sl. — 6. Npr. v grobnici tebankega dostojanstvenika Senneferja iz časa Amenofisa II. Prim. *Ägypten. Götter, Gräber und die Kunst. 4000 Jahre Jenseitsglaube* (dalje: Ägypten), Band II: *Das Grab des Sennefer*, str. 58. — 7. *Ägypten*, Band I (katalog razstave), str. 167. — 8. Hubert Jedin, *Velika povijest crkve, I/III*, Zagreb 1972, str. 112. Vedeževalke to danes opravijo s stekleno kroglo. — 9. *Ägypten*, Band I (katalog razstave), str. 248 sl. — 10. James Hall, *Riječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb 1991, geslo Djevica Marija: 5, str. 64 sl. — 11. Wolfhart Westendorf, *Stari Egipt, Umetnost v slikah*, Ljubljana 1969, str. 2. — 12. Arthur Charles Fox-Davies, *The Art of Heraldry, An Encyclopaedia of Armory*, London 1986, str. 136. — 13. Prim. Janek Musek, *Simboli, kultura, ljudje, Razprave Filozofske fakultete*, Ljubljana 1990, str. 54 sl.

**ŠOLSKE KRONIKE – RAZSTAVA
POKRAJINSKEGA ARHIVA V
NOVI GORICI
BRANKO ŠUŠTAR**

Novogoriški arhiv, ki je po poplavi oktobra 1983 dobil spomladi 1987 v novi stavbi v središču Nove Gorice ustrezne delovne in skladiščne prostore, namenja svojo vhodno avlo razstavni dejavnosti. Kot pozdrav obiskovalcem so od decembra 1990 naprej, nato še dobršen del naslednjega leta, tu predstavljali zgodovina Goriške v šolskih kronikah.

Na enajstih panojih in v osmih vitrinah so se ponujale na ogled odprte šolske kronike iz raznih časovnih obdobij (z navodili za pisanje tega najmikavnejšega vira s področja šolstva), zapisi o razvoju šol (o ureditvi šolskega vrta, odprtju nove šole ali postavitvi nove šolske stavbe), posebej zanimiva pisanja v kronikah o domačem kraju in o odmevnih svetovnih dogodkih, nato pa še fotografije in risbe v šolskih kronikah. Razstava je posebej opozorila še na rekonstrukcije (npr. izgubljenih) šolskih kronik ter na kronike drugih sorodnih ustanov (vrtec, dijaški dom, kmetijska šola).

Razstava šolskih kronik, kot ene od vrst arhivskega gradiva ter najodličnejšega vira za zgodovino šole, se je srečala s problemom predstavitve pisnega vira, ki je zanimiv predvsem po vsebini. Toda z vključevanjem likovno zanimivih delov šolskih kronik, je bila pripravljena dovolj privlačno.

Posebno vrednost pa ima skrbno pripravljene katalog, ki izkorišča nove možnosti (racu-

nalniki v kulturnih ustanovah), tako da v sicer skromni, kseroksirani obliki ohranja podobo razstave. Še več: poleg seznama razstavljenega gradiva (82 enot je opisanih in navedenih tudi s fondom), najdemo v katalogu še pravo evdenco šolskih kronik z območja, za katerega je pristojen ta arhiv (občine Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin), ki jih poleg arhiva hranijo še župnijski uradi in Slovenski šolski muzej. Dragocena je tudi krajša študija o šolskih kronikah, ki ji je avtorica razstave, arhivistka Vlasta Tul, dodala tudi literaturo. Tu najdemo tudi dva članka iz revije Kronika (1953, Ostanek in 1962, Simončič). Zanimivo navaja v študiji razliko med kronikami v deželi Goriški in Kranjski (del sedanje ajdovske občine): prve so v skromnih, majhnih zvezkih, druge pa v vezanih knjigah; posebej pa sledimo navodilom za pisanje kronike.

Razstava in katalog (Vlasta Tul: Šolske kronike, priložnostna razstava; Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, 1990, 28. str.) predstavljata zanimive, pa tudi redke primere šolskih kronik: od okoli 150 slovenskih šol je za čas pred 1918. ohranjenih le 19 kronik, ki so preživele soško fronto in Gentilejevo reformo. K prizadevanjem novogoriškega arhiva, da poleg zbiranja, urejanja in varovanja gradiva, tega tudi predstavlja, je razstava šolskih kronik (in katalog k njej) doprinesla opazen delež.

NOVE PUBLIKACIJE

Argo XXXI–XXXII, Ljubljana 1991, 95 str.

Nova številka edinega strokovnega muzejskega glasila predstavlja pomemben mejnik v skoraj stoletni zgodovini te publikacije. Stokovno glasilo izdaja Narodni muzej v Ljubljani skupaj z Društvom muzealcev Slovenije in Skupnostjo muzejev Slovenije. Ob tej priliki se je uredniški odbor odločil za spremembo zunanje in deloma vsebinske podobe revije, da bi se na eni strani čimbolj približala grafični podobi prve številke, na drugi strani pa posvetila večjo pozornost strokovnosti in informiranju. Oblikovalka zunanje in notranje podobe Arga Neva Šembergar se je zgledovala po prvotni podobi revije in pred nami je publikacija, ki že s svojim izgledom privablja bralčevo pozornost.

Ta muzejska publikacija se torej navezuje na časopis, ki ga je pričel izdajati nekdanji direktor Deželnega muzeja v Ljubljani Alfonz Müllner (*Argo*, Zeitschrift für krainische Landeskunde). Druga prelomnica v razvoju publikacije sega v leto 1962, ko je začel *Argo* izhajati v novi zunanji in notranji podobi. Na spremembo vsebinskega koncepta je opozarjal tudi podnaslov: Informativno glasilo za arheologijo, zgodovino umetnosti in muzeologijo. Leta 1968 se je dotedanji koncept revije, ki je obsegal strokovne članke, bibliografijo jugoslovanskega strokovnega tiska s povzetki v tujih jezikih, obveščanje o domačih in tujih kongresih, simpozijih in sestankih, o življenju strokovnih društev, o raznih muzejskih načrtih in realizacijah, o terenski problematiki, razširil z objavljanjem delovnih poročil slovenskih nacionalnih muzejev in galerij, v katerih so bili zajeti poslovno poročilo, popularizacija muzeja, publikacije, notranje strokovno delo, znanstveno–raziskovalno in publicistično delo in kulturno–prosvetno delo. Po letu 1970 je *Argo* večjo pozornost posvečal poročilom in ocenam razstav v slovenskih muzejih. Leta 1971 je bila ob 150 letnici ustanovitve Narodnega muzeja (1821–1971) objavljena posebna, t. im. zlata številka Arga, posvečena izključno tej častitljivi obletnici. Istčasno je postal *Argo* tudi glasilo vseh slovenskih muzejev. Začetek tretjega prelomnega obdobja v razvoju omenjene publikacije po vsej verjetnosti predstavlja prav zadnja številka. Uredniški odbor se je odločil, da bo dosledno izvajal načrtano politiko, kjer predstavljata kvaliteta in strokovnost člankov temelj bodoče podobe muzejske publikacije.

Objavljeni članki nam nudijo vpogled v problematiko, s katero se ubada slovensko muzealstvo v tem trenutku. Članki so po svoji vsebini razdeljeni na posamezne tematske sklope. Prvi sklop predstavljajo članki, ki obravnavajo še neobjavljeno muzejsko gradivo, novo akcesijo in zadnje dosežke muzejskih raziskav: secesijsko pohištvo in zapuščine ljubljanskega župana Petra Grassellija (Vesna Bučič), fond sodobnih likovnih umetnin v Pokrajinskem muzeju Ptuj (Marjeta Ciglencečki), keramiko Zsolnay v zbirki Narodnega muzeja (Mateja Kos), cerkveni tekstil od 16.–18. stoletja (Gojka Pajagić Bregar), predloge vključitve klasične etnološke premične dediščine v bivalno kulturo na primeru Goč in Nove Gorice ter etnološko premično dediščino v muzeju danes in jutri (Magda Peršič), poškodbe arheoloških zbirk Deželnega muzeja–Rudolfinuma ob potresu 14.4.1895 (Vida Stare) in popis ostankov druge svetovne vojne med Julijci in Karavankami (Jože Dežman, Darja Mlakar) s pomočjo računalniške aplikacije.

Problematika muzejske dokumentacije in njena računalniška obdelava je spodbudila v zadnjih dveh letih precej polemičnih, pa tudi strokovnih reakcij. Slednje odražajo tudi naslovi člankov v zadnji številki Arga: Komu naj bi bil potreben slovenski dokumentacijski center (Marjeta Mikuž), Dokumentacija v Arheološkem oddelku Narodnega muzeja (Polona Bitenc), NUMIZ, računalniški projekt Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja (Peter Kos), Problematika dokumentacije zbirke znakov (Jože Podpečnik) in Informatizacija v Mestnem muzeju Ljubljana (Borut Rovšnik). Med muzejskimi programi nam Ralf Čeplak predstavlja program prostorskih namembnosti ter potreb v Slovenskem etnografskem muzeju–muzeju neevropskih kultur v Goričanah.

Poseben sklop predstavljajo ocene muzejskih razstav kot rezultata strokovne dejavnosti slovenskih muzejev, muzejskih delavcev in nenazadnje slovenske muzeološke znanosti. V tej številki Arga so objavljene ocene naslednjih odmevnih razstav: Ure skozi stoletja (Narodni muzej), Denarništvu v antiki na Slovenskem (Narodni muzej), Slovenci v letu 1789 (Narodni muzej), Garderobe & Co–na prehodu z modo skozi štiri stoletja (Joanneum, Gradec), Vino in muzej (Pokrajinski muzej Ptuj), Prvošolčki v Ptujem muzeju (Pokrajinski muzej Ptuj), Hrana sedmih prazni-

kov v Kapelah (Posavski muzej Brežice) ter predstavitev priprav na razstavo Srečanje z Jutrovim na ptujskem gradu–Turquerije v ptujskem muzeju (Pokrajinski muzej Ptuj). Celoletno dejavnost nekaterih muzejev, strokovnih muzejskih združenj, društev in posameznikov nam predstavljajo posebna poročila. Objavljena so letna poročila nekaterih slovenskih nacionalnih in pokrajinskih muzejev (Narodni muzej, Slovenski šolski muzej, Posavski muzej Brežice). V nekrologu se spominjamo v letu 1990 umrlega stanovskega kolega Bogomirja Stoparja. V rubriki Knjige pa sta predstavljeni deli o modni zbirki in numizmatičnem fondu.

Navkljub trenutnim gospodarskim in družbenim problemom sta slovensko gospodarstvo in kultura poskrbela za dovolj finančnih sredstev, da je lahko izšel ta Argo. S to številko se nadaljuje kontinuiteta posredovanja in izmenjav izkušenj pri varovanju naravne in kulturne dediščine, ki jo slovenski muzeji hranijo, proučujejo in razstavljajo. S prispevki s področja sodobne muzeologije slovenski muzeji preverjajo metodološka izhodišča, predstavljajo specifične zbirke in drugo dokumentarno gradivo ter posredujejo iskušnje pri vzgoji in izobraževanju. Iskrena želja uredništva je, da bi po reviji Argo poleg muzejskih delavcev posegali tudi vsi drugi, ki se ukvarjajo z varstvom naravne in kulturne dediščine, strokovnjaki iz matičnih strok, pa tudi ljubitelji. Z novo podobo in z kvaliteto člankov bo do tega gotovo prišlo.

Jože Podpečnik

Jakov Radović in Želimir Škoberne, Zagreb prije početka: Najstarija prošlost grada i okolice. Zagreb: Mladost 1989, 142 str., ilustr.

Zoran Gregl, Rimljani u Zagrebu: Tragovi rimskog carstva u gradu i okolici. Zagreb: Mladost, 1991, 77 str., ilustr. (Latina et Graeca)

Knjigi o najstarejši zgodovini Zagreba in okolice sta med seboj povezani, saj sta nastali v okviru projekta o popularizaciji arheologije oziroma najstarejše zgodovine, čeprav formalno nista izšli v isti seriji. Obe sta razkošno ilustrirani, prazgodovinski del prinaša izvirne rekonstrukcije, ki jih je narisal Julio Radilović – Jules, antične pa je upodobil Miljenko Gregl. V publikacijah pa so še številne fotografije.

Knjiga Radovića in Škoberneta ima osem poglavij. Kako razkriti preteklost: bralca, ne glede na njegovo predznanje, vodi od najosnovnejšega problema, opredelitve časa v prazgodovini. Pojasni razlike med relativnim in absolutnim, pa pomen tudi najskromnejših

artefaktov za kulturno opredelitev slojev, ter način, kako pridemo do absolutnih datacij. Tu bi avtorja lahko nazorneje predstavila problem, če bi naredila preglednico, kakršne so pogosto v priročnikih – navedba absolutne datacije, vzporedno pa važnejši dogodki v svetu, ki je že prestopil v zgodovinska obdobja (Egeja, Egipt, Mezopotamija) in na koncu sočasna najdišča v zagrebški okolici. Pojasnujeta tudi kemične metode za absolutno datacijo. Žal sta izpustila metodo določanja starosti po drevesnih letnicah – dendrokronologijo. Skala za prazgodovinska obdobja pri nas sicer še ni dokončno izdelana, a bilo bi jo vendar treba omeniti. Nadalje pojasnujeta metodo razpoznavanja arheoloških najdišč, njihov pomen, ki je mnogokrat v popolnem nesorazmerju z velikostjo. Osvetljuje problematiko in metode izkopavanja, način proučevanja gradiva, metodologijo in njen razvoj, vse od začetkov razvoja stroke v 17. stoletju, preko fenomenalnih odkritij v 19. stoletju, ki so prinesla že spoznanje o triperiodnem sistemu, do najnovejših teorij. Med splošna dogajanja v svetu spretno vpletata tudi pomembne dogodke za Zagreb in njegovo okolico – npr. ustanovitev Narodnega muzeja leta 1846, pa izmero prazgodovinskih gradišč na Medvednici, prav tako sredi 19. stoletja. Dotikata se tudi pojmov »kulturna iznajdba« in difuzija ter migracijskih teorij, a tudi najnovejših, predvsem v anglosaškem svetu uveljavljenih metod kulturne ekologije, primerjalne arheologije in etnoarheologije. V poglavju Pokrajina danes in nekoč podajata osnovne podatke – geografske in geološke o obravnavani pokrajini. Razlagata njen relief ter njegov nastanek v davni zemljskih dob.

V poglavjih III do VII nato sledimo najdbam iz posameznih prazgodovinskih obdobj. Vsako je pisano po enotnem sistemu – najprej zemljevid obravnavanega območja z vrisanimi najdišči, dvostranska rekonstrukcija življenja v tistem časovnem obdobju, nato obravnava materialnih dokazov in najdišč. V začetnih razdelkih – paleolit, neolit – poznamo manj najdb, zato je bilo za osvetlitev razvoja potrebno pritegniti v obravnavo širše območje, za razvoj človeka kar celoten svet, za paralele za materialno kulturo pa vsaj sosednje pokrajine – Madžarsko, Češko.

Poselitev ali vsaj znane poselitvene točke so v neolitu številnejše, a najdbe precej skromne, pogosto le kamnite sekire. To je tudi obdobje, ko se ljudje ustalijo, za stalno naselijo, začnejo se baviti z živinorejo in poljedelstvom. Naslednja stopnja – eneolitik – je pomembna, ker v tem času osvojijo prva znanja o pridobivanju in predelavi kovin. Takrat so bile tudi zelo pomembne povezave med najdišči na Ljubljanskem barju in naselji vučedolske kulture. Najdišča zgodnje in srednje bronaste dobe so redka, le nekaj slučajnih in založnih

najdb, pač pa je bogatejše obdobje kasne bronaste dobe – kulture žarnih grobišč. V nemirnem obdobju od 12. do 9. stoletja so se v zagrebški okolici formirale tri kronološke stopnje – Virovitica, Zagreb in Velika Gorica. V knjigi so povzete po najnovejši literaturi vse značilnosti teh grup – od najdišč in materialne kulture, pa do povezav s sosednjimi pokrajinami. Za nas so pomembne predvsem vezi s Štajersko in Dolenjsko. Prehod v klasično železno dobo – halštatsko obdobje – je šel na tem področju mirno, kar pripisujejo že dobro razvitim grupam kasne bronaste dobe, ki so kontinuirano živele naprej. Najpomembnejše najdišče, kjer so bila tudi moderna izkopavanja, je na Budinjaku v Žumberku. Čeprav ugotavljata, da so latenska naselja v severozapadni Hrvatski slabo raziskana, nekropole pa prava redkost, so tudi iz teh krajev znani posamezni predmeti, ki kažejo, da so šla tu keltška plemena in pustila svoje sledove. Uveden je nov način bojevanja – meč, ščit, kopje; drugače oblikovan nakit in keramika. Končno pa pride v uporabo tudi denar. Ena izmed keltških kovnic srebrnikov je bila v 1. stoletju v okolici Samobora, kar dokazuje zakladna najdba 1600 kovancev.

V zaključnem, VIII. poglavju, se polemično sprašujeta: zakaj začetki pred začetkom?, ter utemeljujeta tezo, da je oblikovanje vsake zaključene celote, še posebej mesta in urbane središča, podvrženo različnim faktorjem. Zato sta avtorja želela slediti kulturnim ostalinam vse do formiranja naselja, kar je pomenilo prestop iz prazgodovine v zgodovino: to se je zgodilo s prihodom rimske civilizacije, z okupacijo Panonije pod poveljstvom Oktavijana od 35. do 33. pred Kristusom. Delu je dodan še seznam najdišč z navedbo hranilišč najdb in časovno opredelitvijo ter seznam uporabljene literature.

Druga knjiga začenja tam, kjer je prva končala – torej z zasedbo Rimljanov. Podaja najprej kratek oris zgodovine raziskav, ki so se že v 18. stoletju vrtela okoli vprašanja lociranja antične Andautonije, prvo arheološko terensko delo, ki ga je v Zagrebu opravil Ivan Kuljević pl. Sakcinski, pa je stoletje mlajše. Ni pa namen publikacije, kot pravi avtor, podati novo arheološko karto Zagreba, ampak le opozoriti zainteresiranega bralca na materialne ostaline antike v mestu, njegovi okolici oz. muzejih.

Smiselno si sledijo poglavja o zgodovinskem razvoju področja v antiki, o organizaciji province Panonije, o prebivalstvu in njegovi etnični pripadnosti. Poznamo ime enega izmed predrimskih plemen, ki je živelo na tem področju – Colapiani: imenovali so se po reki Kolpi, svoje glavno mesto pa so imeli v Sisku (Sisciji). Ko pridejo v Panonijo Rimljani, to pomeni tudi prve začetke urbanizacije tega področja. Gregl obravnava glavna naselja.

Andautonia – locirana v Ščitarevo (danes del Zagreba), je edino mesto, katerega ime nam je sporočeno. Ostale urbane ostanke poznamo iz Stenjeveca, Petrinjske ulice in Kuzelina. Poleg mest pa so bili pomembni tudi podeželski dvorci – vilae rusticae, ki so bile središča velikih poljedeljskih posesti; v zaledju Zagreba jih je najdenih več.

Važen vir za arheologe so mesta mrtvih – nekropole, saj so dajali Rimljani svojim mrtvim za življenje v onostranstvu predmete, ki so jih uporabljali v tem življenju – toaletni pribor dami, pisalne potrebsčine pisarju, pa zdravniško opremo umrlemu zdravniku, vojaku bojno opremo. Seveda v grobovih ni manjkalo tudi novc – plačilo za pot na drugi svet. Avtor podrobno opisuje najpomembnejše nadgrobnje napisne spomenike in pojasnjuje njihovo vsebino. Pokopi so bili v prvih stoletjih žarni, zato razlaga njihovo konstrukcijo in pridatke. Posebej opozarja na umetelno oblikovane hišaste žare, ki so ena izmed specifičnih oblik keramike, ki je značilna za vzhodno Dolenjsko, Belo krajino in zagrebško področje – tu jih je bilo več najdenih v Gornji vasi v Žumberku. Pripisovali so jih Latobikom, a se etnično ozemlje tega keltskega plemena in najdišča hišastih žar ne pokrivajo. Poleg planih nekropol so tu znane še tako imenovane noriško-panonske gomile. V kasnem 2. stoletju začne žgan pokop pod vplivom krščanstva izpodrivati skeleten: teh je v zagrebški okolici najdenih malo.

Mesta je med seboj povezovala dobro razdelana mreža cest, prenekatera izmed njih je obdržala svoj namen še ves srednji vek. S pomočjo slavne Tabulae Peutingerianae poznamo cestni križ, ki je šel preko današnje SZ Hrvaške. Ohranjenih je nekaj milnikov in ostankov obcestnih postaj. Gregl opisuje nadalje rečne poti in prehode. Sava je kot plovna reka predstavljala v rimskih časih pomembno povezavo.

Rimska država je bila dobro organizirana, zato je morala imeti zelo razvito gospodarstvo in to od poljedeljstva in živinoreje preko trgovine do visoko razvitih obrtniških dejavnosti. Najbolje poznamo njihove dosežke v gradbeništvu, kjer so dosegli tako organizacijo in standardizacijo principov, ki so veljali za ves imperij – od dimenzije opeke do načina gradnje.

Po vsej rimski državi je bilo razširjeno verovanje v klasična antična boštva – Jupiter, Juno, Minerva, poleg njih pa so častili še povsem lokalne zaščitnike, ki so jim prav tako postavljali žrtvenike. Iz zagrebške okolice je znan žrtvenik Silvanu iz Vrpača. Poleg velikih obeležij poznamo še manjše predmete religioznega značaja – od oljenk in posod z okraski bogov iz zgodnjega rimskega obdobja, do oljenke z zgodnjekrščanskim motivom – kristogramom, ki je bila najdena v Mirogojski

ulici v Zagrebu.

Čeprav pravzaprav vsa knjiga temelji na arheoloških ugotovitvah, je zanimivo, da je dodano ob koncu še kratko poglavje Arheološki spomeniki, ki laiku odkrije še zadnje podrobnosti o načinu spoznavanja preteklosti s pomočjo arheoloških virov. Dodan je seznam arheoloških najdišč v Zagrebu in okolici ter počen leksikon imen in pojmov.

Naj na koncu zapišemo, da sta knjigi vsekakor dosegli svoj namen, približati najstarejšo zgodovino domačega okolja ljudem, ki zdaj tam živijo, saj je prav gotovo laže razumeti še tako zapletene kronološke pojme, če je bralcu vsaj prostor, kjer so se ti premiki v zgodovini dogajali, domač. Nočem sicer podcenjevati Greglovega dela, a vsekakor sta v primerjavi z njim težji delež opravila pojasnjevalca prazgodovinskih obdobij. Pohvaliti pa je treba tudi splošna uvodna poglavja, kjer govorita o zgodovini stroke in o raznih aspektih proučevanj v preteklosti in sedanjosti. To je napisano na tako pregleden način, da bi lahko služilo tudi kot učbenik študentom arheologije v nižjih letnikih. Pohvaliti je treba še risarske rekonstrukcije, kjer je med trendi, ki se danes pojavljajo v svetu, od strogega realizma, ki bi moral biti rezerviran le za znanstvene publikacije, pa do smelih rekonstrukcij življenja, ki so predvsem delo švicarskih kolegov, izbrana vmesna pot, s katero sta publikaciji dosegli svoj namen. Dodajmo le še to, da sta v letu 1990 izšli v Sloveniji dve publikaciji, Arheološka najdišča Dolenjske in B. Teržan: Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem, Katalogi in monografije 25, ki prinašata nekaj novitet o področju, ki ga knjigi obravnavata, a ju avtorji žal niso mogli upoštevati.

Naj se vprašamo še to: katere slovenske publikacije bi lahko postavili ob bok pričujočima? V zadnjem času imamo kar nekaj prevodov za mladino pisanih priročnikov o zgodovinskih obdobjih – seriji Kako so živeli in Zgodbe iz starega sveta, pa nekoliko starejšo Zgodovino v slikah. Izvirno delo Rimljani na Slovenskem pa je na tak način pred leti poskušala napisati Iva Mikl Curk. Drobne knjižice o prazgodovinskem Ormožu, Ljubljanskem barju, Magdalenski gori, Divjih Babah, pa antičnem Ptuju, Šempetru, Ajdovskem gradu nad Vranjem, Hrušici, Drnovem, Jakopičevem vrtu v Emoni, so izšle v seriji Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. J. Šašel je pred 40 leti izdal publikacijo Vodnik po Emoni, T. Knific in D. Svobljak pa lani opis najpomembnejših arheoloških točk v Sloveniji, Arheološka najdišča, v zbirki Cankarjeve založbe Slovenska dediščina. Vsi ti poskusi pa še zdaleč ne dosegajo projekta, ki so ga uspeli realizirati zagrebški kolegi, to je, na poljuden, a vendar visoko strokoven način predstaviti našo najzgodnejšo preteklost. Pri takem de-

nju bi imeli korist tako bralci kot tudi strokovnjaki, saj bo le na tak način arheologija dosegla večjo popularizacijo in hkrati tudi razumevanje za večkrat precej drage raziskave.

Anja Dular

Peter Kos – Andrej Šemrov, Rimski republikanski novci, Münzen der Römischen Republik. Situla Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, št. 28, Ljubljana, 1990, 83 str.

Numizmatični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani, ki ima bogato zbirko denarja – ta zajema čas od začetka kroženja denarja na našem prostoru v 3. stoletju pred Kr., preko srednjeveškega, vse do naših dni, je v letu 1990 pričel z objavo posameznih segmentov zbirke. Kot prvi je izšel zvezek, ki zajema novce iz obdobja rimske republike. V nadaljevanju pa bosta avtorja predstavila celotno sistematsko zbirko. V teh objavah ne bodo zajeti sporadično najdeni novci s področja Slovenije, saj so le-ti predstavljeni v delu: Peter Kos, Die Fündmünzen der römischen Zeit in Slowenien, I-II, Frankfurt a/M, 1989, oziroma posamezne zakladne najdbe, ki jih Numizmatični kabinet hrani v depojih in jih objavlja posebej.

Sistematska zbirka antičnih novcev Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja v Ljubljani obsega 15.000 primerkov. V prvem zvezku načrtovane objave je javnosti predstavljen katalog 423 republikanskih novcev. Večji del teh novcev, 367 kosov, izvira iz zbirke G.J. Repežiča, ki je bila leta 1832 pridobljena za Deželni muzej.

Katalogni del knjige je vsebinsko močno sežet in vsebuje le osnovne standardne podatke, ki si horizontalno slede po naslednjem vrstnem redu: tekoča številka, nominal, leto kovanja, kovnica in citat po standardni literaturi. V opombah je poleg osnovnih podatkov o novcu (inventarna številka, položaj pečata, teža ter najdišče, če je znano) označeno, če je na sprednji ali zadnji strani novca kontrolni vtisk, vendar se ne označuje – razen v primeru črke – oblike vtiska. Posebno zanimive so imitacije, ki po večini izvirajo iz Panonije ter so najdene na Slovenskem. So priča močnih trgovinskih tokov, v katere je bilo vpeto tudi naše ozemlje. Ker pa so vsi novci fotografirani, za kar je dokaj kvalitetno poskrbel fotograf Narodnega muzeja M. Habič, ni navedena stopnja ohranjenosti. Številčenje slik na tabelah je usklajeno s kataložskimi številkami. V katalognem delu je priložena tudi razlaga katic za nominale in kovnice, ki so zajete v omenjeni knjigi. Besedilo je v celoti prevedeno v nemščino.

Izid te knjige pomeni še začetek sistematičnega objavljanja fondov pri nas, medtem ko drugod po svetu, še posebej v zadnjem času, osrednje inštitucije načrtno objavljajo svoje sistematske zbirke. Na drugi strani pa so vendar redke inštitucije, ki so objavile večino sklopov svojega gradiva. Zato nas toliko bolj veseli napoved vsaj še šestih zvezkov, ki bodo izšli v Situli, s čimer bo objavljena zaenkrat samo sistematska zbirka antičnih novcev Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja v Ljubljani.

Darko Knez

Ferdo Gestrin, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem. Slovenska matica, Ljubljana, 1991, 313 str.

Tako domačini in še bolj tujci, se ob opazovanju panoram naših krajev čudijo številnim cerkvicam, posajenim vrh naših gričev. Mnogi so skušali njihovo zidanje razlagati z navajanjem različnih vzrokov, zastali pa so pred enim temeljnim vprašanjem, od kod ljudem denar zanje. Pomislimo, kakšne težave in finančne žrtve potegne za seboj že zidanje večnamenskih domov, ki skupaj z gasilskimi rastejo po naših krajih: samoprispevki, delovne akcije, nabirke denarja... Kako pa so to zmogli v 15., 16. in 17. stoletju? »Podložnik je z vključevanjem v nekmetijsko dejavnost pridobil toliko dodatnih dohodkov, da je lažje izpolnjeval fevdalne obveznosti in dajatve, hkrati pa je zbiral še dovolj sredstev, da je tedaj kot celota zmozel posegati v zunanjo kulturno podobo slovenske pokrajine.« (str. 289). Na takšna in podobna vprašanja, ki so tako pogosta v našem krajevnem zgodovinopisju, bo našel zainteresirani odgovore v najnovejši Gestrinovi knjigi. Neagrarna gospodarska zgodovina je pri Slovencih po drugi svetovni vojni prinesla razmeroma največ novih temeljnih spoznanj. Dokaj razširjeno poznavanje naše politične, verske, socialne in delno agrarne zgodovine, ki je opredeljevalo zgodovinsko zavest Slovencev predvsem kot pripadnikov naroda kmetov, se je začelo počasi spreminjati. Proces je še vedno v teku. Vse bolj nam postaja jasno, da ni vse v naši preteklosti samo črno, da nismo živeli samo od zemlje. Razširjene so bile tudi zahtevnejše gospodarske dejavnosti, ki so pospeševale tudi višjo kulturo. Še več! Lahko se celo vprašamo, komu je koristilo tako opisovanje naše preteklosti? Gotovo v prvi vrsti politikom, ki so s črnenjem preteklosti lažje skrivali svoje napake in nesposobnost in predimenzionirano povečevali svoje uspehe. Ravno kar odpravljani politični sistem je poudarjal predvsem pomen proizvodnje in iskal v njej odgovore za vsa družbena vpraša-

nja. Pri podeljevanju nagrad in številnih priznanj, kot tudi proračunskih sredstev za delo, pa je pozabljal na gospodarsko zgodovino. Življenje in delo pokojnega Jožeta Šorna, Ferda Gestrina, Vlada Valenčiča so najbolj nedvoumni primeri, primeri velikega razkoraka med teorijo in prakso preteklega doba na zgodovinopisnem področju.

Priznati moramo, da smo Gestrinovo monografijo težko pričakovali. Res je, da nas je avtor s parcialnimi rezultati v strokovnih revijah in lokalnih zbornikih pogosto seznanjal, vendar smo ravno zato hrepeneli po celoti, v kateri bo vse to združeno na enem mestu in medsebojno povezano.

Poglavitno gibalno razvoja kapitalizma na našem ozemlju je bila trgovina. Pogojevala jo je prehodnost našega ozemlja, zlasti pa okoliščina, da so bili na zahodu veliki produkcijski centri določenega blaga in konzumenti hrane, na vzhodu pa je bilo tega obilo naprodaj: premožnejši pa so imeli tudi potrebe, ki jih domače okolje ni moglo zadovoljiti. Posredovanje med obema stranema je bila priložnost za naše prednike, ki je ti niso prezrli. V trgovino so se vključili v velikem številu. Gestrin nam z navajanjem številnih podatkov kaže njeno intenziteto in smeri delovanja. Z navajanjem blaga nam kaže, da so vanjo vključevali tudi domače izdelke, kjerkoli je bilo to mogoče. Obseg je presenetljiv in ravno ta je v preteklosti pri nekaterih nestrokovnjakih vzbujal dvome. Avtorjeve najnovejše raziskave nedvoumno potrjujejo dosedanje trditve in ocene. Vloga italijanskega prostora v našem gospodarskem in kulturnem razvoju je po Gestrinovi zaslugi vsestransko sprejeta, nemški teritorij torej nikakor ni bil alfa in omega naše preteklosti.

Eno izmed temeljnih vprašanj, ki se pojavlja pri bralcu knjige, je vprašanje reinvestiranja kapitala. Pozorno branje knjige daje številne odgovore. Na prvem mestu se je treba zavedati obsega trgovine, števila udeležencev v njej. Veliko ljudi je živelo od nje. Tudi zaslužek se je delil na veliko ljudi in velikih individualnih zaslužkov ni bilo ravno veliko. Njeno organiziranje na višji nivo, ki je zahtevalo večje kapitalne vložke, je pripeljalo v naše kraje številne tujce, ki so njene najdonosejše veje monopolizirali. Naši kraji so bili agrarno precej pasivni, trgovina, zlasti kmečka, je bila nujnost preživetja in razvoja. Potrebe so bile velike, posebej so jih povečevali turški vpadi. Denar je kar polzel iz rok. Ni bil tolikšen problem, kam vložiti, ampak, kje dobiti. Kljub temu pa je treba poudariti, da so večje zaslužke vlagali predvsem v varne naložbe, nepremičnine in posojila vladarju, kar pa je v bistvu dušilo poslovnost. Posebna odlika Gestrinove knjige je povezovanje gospodarskega dogajanja s političnim in kulturnim. »Kmečka trgovina in tovarništvo sta nedvoumno bila

med činitelji, ki so tedaj vplivali na gospodarsko, družbeno in etnično povezovanje slovenskega ozemlja,...« Naj nam bo glede na naše konkretne razmere, ko skušajo nekateri kulturni delavci, zlasti pisatelji, dokazati, da se moramo za svoj obstoj in razvoj zahvaliti predvsem njihovim prizadevanjem, dovoljeno opozoriti na trgovca Sama, ki je prvi povezal Slovence, na srednjeveške trgovce, ki so nas seznanjali z duhovnimi gibanji v tujini, na povezovalno vlogo kmečke trgovine pri organiziranju kmečkih uporov, na malega trgovca Jurija Gajerja, ki je leta 1848 povezoval kmete na vzhodnem delu Dolenjske in podpisal tudi peticijo za zedinjeno Slovenijo,... Ne samo eni in tudi ne samo drugi. Upajmo, da bodo tudi z Gestrinovo knjigo, ki sodi med temeljna slovenistična dela, lahko nekateri končno dojeli, na čem vse sloni razvoj normalnega, tudi našega naroda.

Stane Granda

Annales (Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin. Annali del Litorale capodistriano e delle regione vicine) 1/91, Koper, 1991

Pogum, ki so ga zbrali raziskovalci iz slovenskega Primorja, ko so se odločili za izid nove revije, je vreden pohvale. Revija je zastavljena široko, objavljala naj bi sestavke s področja humanistike, družboslovja in tudi naravoslovja. Širina revije je tudi v geografskem prostoru, ki naj bi ga obravnavala. Tu je njen koncept evropski; želi biti revija regije, ki se razteza prek državnih meja, in ne revija države ali še bolj ozko omejenega, vase zaverovanega prostora. Sodelavci revije so tako iz Slovenije, Hrvaške in Italije. Tudi prispevki so objavljeni v vseh treh jezikih. Nenazadnje je bilo dejanje pogumno tudi zaradi financ, ki so kronična težava pri takšnih projektih. Bralci smo lahko hvaležni zavarovalni družbi Adriatic iz Kopra in ostalim pokroviteljem, da so ji omogočili nastanek in prepričani smo, da jo bodo podpirali tudi v bodoče.

Obalna regija, kateri je namenjena revija, niti nima svojega ustaljenega imena. Različna imena nam v svojem članku predstavlja Ivan Gams. Avtor jih analizira »z gledišča zgodovine, pojmovne ustreznosti in pogostosti rabe, z željo, da bi v bodoče uporabljali ustrežnejše ime glede na snovno opredelitev in obseg regije«.

Koper je dolgo časa ležal na otočku v Koprskem zalivu, ki je meril komaj 0,40 km². Irena Rejec Brancelj nam prikazuje spreminjanje razmerja med kopno in morsko površino zaliva v zadnjih dvesto letih. Koprski zaliv se je od 1785. do 1988. zmanjšal s cca. 21 km² na

cca. 17 km². Kopno so postali predvsem plitvi Semedelski in Škocjanski zaliv ter zaliv Polje. Z zasipavanji se je razmerje med morsko in kopno površino iz razmerja 95,3 : 4,7 v letu 1785 spremenilo v 45,1 : 54,9 leta 1988.

Darko Ogrin je geografsko obdelal pokrajino med Slavnikom in Kubejsko Vardo. Njegov prikaz zajema pregled kameninske zgradbe, reliefne zančilnosti in višinsko strukturo, hidrološke razmere, tla in vegetacijo, klimo. Predel, ki ga predstavlja, sestavljajo trije deli. Akumulacijske ravnice so ob potokih in Rižani ter Osapski reki ter Hrastoveljski Dol. Kraški svet sega od Rakitovca na jugu proti Socerbu na severu. Flišni svet je strnjen na severovzhodu omenjenega predela. Na vzhodni strani se vlečejo trakovi fliša od Movraža mimo Kubeda proti Škofijam in Ospu, kjer postajajo širši in strnjeni.

Mitja Kaligarič predstavlja orhideje, ki so razširjene na področju Slovenske Istre. Svoje podatke, ki jih je zbiral zadnjih deset let, je primerjal z zelo dobrimi podatki, ki so jih različni raziskovalci zbirali v drugi polovici prejšnjega stoletja. Zabeleženih je 34 vrst orhidej, nekaj jih je že težko zaslediti, ker so bile zelo redke, ali pa so rastle npr. na močvirnih travnikih, ki so bili medtem izsušeni. Isti avtor je skupaj z Andražem Čarnijem prispeval članek o zaraščanju travnikov na Krasu in v Istri. Nekdanji pašniki in travniki, ter opuščeni vinogradi se zaraščajo z grmovjem in drevesnimi vrstami, s čimer se gozd širi. Veliko posebnost predstavlja tudi Škocjanska luža, kjer je slana voda obkrožena s kanali sladke vode. Ob tej luži živi vsaj 9 vrst netopirjev, ki jih opisuje Iztok Geister. Avtor tudi opozarja na nujnost ohranitve te lokacije.

Elica Boltin-Tome nam v svojem članku predstavlja arheološke najdbe v Viližanu in Simonovem zalivu. Viližan je bilo rimsko pristanišče, in je še vedno dokaj neraziskano. Zato sta bili pomembni najdbi obalnega zidu ali pristaniščnih bankin in kamnitega tlaka, verjetnega kopenskega dela pristanišča. Raziskave v Simonovem zalivu so sistematične na kopnem, ne pa tudi v morju. Opozoriti je potrebno tudi na ogroženost obeh arheoloških terenov zaradi sanacij in gradnje turističnih objektov.

Rižanski placit se je ohranil kot prepis v več oblikah. Različne interpretacije tega vira so Salvatorja Žitka napeljale, da nam predstavi prevod listine (prevod je delo Rajka Bratoža) in različne interpretacije posameznih zgodovinarjev, »na pravni gospodarski in politični sistem v Istri na prelomu med 8. in 9. stoletjem«.

Smisel trgovanja je kupovanje in prodajanje blaga ter pri tem ustvarjanje čim večjega zasluga. Pri tem se je potrebno zavedati rizika, ki se mu izpostavljam. Darko Darovec nam v svojem članku prikazuje oblike zavarovanj

na prostoru severne Istre v času Beneške republike. V drugi polovici 14. stoletja se je razvilo pravo zavarovalništvo, ki je zagotavljalo povrnitev škode v primeru nesreče. V severnoistrskih obmorskih mestih so bile uveljavljene skoraj vse oblike zavarovalništva, ki so bile znane v tistem času.

Krešimir Čvrljak nam prikazuje delo Palladia Fosca, humanista iz Padove. Fosco je deloval v Dalmaciji in v Kopru kot učitelj in pisec. Veliko zanimanje je povzročil s potopisom *De situ orae Illyrici*, kjer je, kot pravi sam, zapisal tisto, kar je videl.

Iz različnih pisanih virov nam skuša Darja Mihelič predstaviti mestni vsakdan v Piranu v času baroka (prva leta 17. stoletja). Članek je avtorica razdelila na dva dela. V prvem prikazuje življenje mesta kot celote, v drugem pa posameznika. Piran je bil v tistem času pod beneško republiko. O otroštvu je relativno malo podatkov. Mladostniki se omenjajo ob prekrških zoper javni red in mir. Otroke so smatrali za odrasle že pri 12. letih (deklince) oz. 14. (fantje). Pirančani so živeli takorekoč med samimi prazniki, saj je bil v povprečju vsak tretji dan praznik ali nedelja. Dnevni ritem življenju je dajalo zvonjenje zjutraj, opoldan in zvečer.

Danijela Juričić nam predstavlja Dvigrad. Zanimiv je pogled na mesto, kakršnega daje statut iz druge polovice 14. stoletja. Avtorica prikazuje pregled razvoja prebivalstva v mestu, način delovanja dvigradskega komunata, ki je obstajal do druge polovice 18. stoletja, ko se je prebivalstvo zaradi kuge preselilo v Kanfanar in Barat.

Zanimiv del zgodovine primorskih mest je povezan z ladjami, predvsem pa z vojaškimi ladjami. Flavijo Bonin nam predstavlja vlogo vojaških ladij v 16. in 17. stoletju. Vojaške ladje so v omenjenem času predvsem nadzorovale trgovski promet. Morale so tudi preprečevati tihotapstvo. Beneške ladje so bile v 17. stoletju zastarele in so zaostajale za francoskimi, angleškimi in nizozemskimi. Mornarji in ribiči so se pred odhodom na morje priporočali različnim zaščitnikom, ob vrnitvi pa so jim v zahvalo darovali podobe. Število votivnih podob, ki so ohranjene na južnem Primorskem, je majhno v primerjavi s prvotnim številom. Največja zbirka votivnih podob je ohranjena v cerkvi Marijinega prikazanja v Strunjanu. O votivnih podobah kot zanimivem viru je pisala Duška Žitko.

Leon Marin je sklenil v svojem članku prikazati razvoj upravne razdelitve Slovenske Istre v zadnjih treh stoletjih. Do 1797. je bila Slovenska Istra pod Benečani, razdeljena na mesta, ozemlja, kaštele, utrjene opazovalne in obrambne stolpe in vasi. Avstrijci so področje razdelili na občine. V času Napoleonevega Kraljestva Italije je bil teritorij razdeljen na dva distrikta in na občine. V času Ilirskih

provinc je bila delitev enaka, na distrikte in komune-občine. Avstrijci so po letu 1813 ohranili francoske občine kot glavne občine in podobčine. Kasneje sledimo procesu spreminjanja velikosti občin.

Gorazd Marušič je za prvo številko Analov pripravil krajši prispevek k biografiji Angela Calafatija, ki je bil med drugim začasni predsednik istrske vlade po francoski zasedbi konec leta 1805. O iredentistični dejavnosti Carla Combija v začetku druge polovice prejšnjega stoletja piše Petar Strčić. Combi je bil predstavnik iredentistične smeri, ki se je zavzemala za združitev Istre z Italijo. Istro je imel za izključno italijansko pokrajino, s čimer je zanemarjal prisotnost Slovencev in Hrvatov, ki so bili na mnogih mestih večinski element.

Marta Verginella nas opozarja na problem odnosa do oporoke v slovenski publicistiki v 19. stoletju. Cerkvni pisci so bili nenaklonjeni oporoki. Opozarjali so, da je skrb za premoženje pred Bogom povsem nepomembna. Posvetni avtorji oporok niso napadali, pač pa so nekateri poudarjali njen možni vpliv na kmetovo obubožanje in na nujnost poznavanja predpisov o dedovanju. Na italijanskem ozemlju bivše Beneške republike je bila oporoka bolj čislana. Oporoko so smatrali za akt, ki onemogoča spore in ohranja spomin na umrlega.

Življenje vojakov nam prikazujeta prispevka Igorja Presla in Nadje Terčon. Prvi s pomočjo pisnih virov na primeru Antona Dolenca, oficirja avstroogrske mornarice, prikazuje življenje vojaka in njegovih sorodnikov med prvo svetovno vojno. Drugi prispevek pa govori o Pomorski letalski šoli v Divuljah. Domžalčan Pavlin Zule je v šolskem letu 1929/30 obiskoval prvi letnik letalske šole v Divuljah. Življenje v tej šoli in nasploh, je zapisoval v svoj dnevnik, ki je avtorici služil kot podlaga za njen prispevek.

Slovenski in hrvaški učitelji iz Primorske in Istre so po priključitvi k Italiji ustanovili Zvezo slovenskih učiteljev v Italiji, s sedežem v Trstu. Pomanjkanje leposlovnih knjig v slovenskem in hrvaškem jeziku jih je sililo k poskusom izdajanja mladinskih listov. Med leti 1921 in 1926 je izhajal slovenski list *Novi rod*, hrvaški *Naša nada* pa le leta 1921. Učiteljsko društvo je bilo skupaj z drugimi prepovedano leta 1926. Kratek zapis je pripravila Tatjana Hojan.

O italijanskem jeziku v osnovnih in srednjih šolah na slovenski Obali je pisala Lucija Čok. Loredana Bogulin Debeljuh pa je pripravila članek o razmerah v šolah z italijanskim jezikom, ki delujejo v Istri in Kvarnerju.

Annales nam prinašajo tudi članek iz zapuščine Franceta Ostanka o slovensko-hrvaški jezikovni meji v Istri. Avtor je delo zaključil leta 1957 in v njem prikazuje, na os-

novi relevantnih virov, utrjevanje slovensko-hrvaške meje med leti 1860 in 1956. Prikazani so upravno-politična razdelitev prostora, izidi volitev v deželni zbor in šolstvo na obmejnem območju.

Med zapiske in gradivo je uredništvo uvrstilo prispevke Branka Marušiča o istrski toponomastiki, Milice Kacin Wohinz o nekaterih predlogih Itala Saura o raznarodovanju Slovencev in Hrvatov, Nade Marato o preteklosti Kort, Zore Žagar o muzeju solinarstva v Sečovljah in Majde Skrinar o parkirni hiši v Piranu.

O delu društev so poročali Duša Krnel-Umek, Na poti k dokončni rešitvi prostorskega vprašanja Pokrajinskega arhiva v Kopru; Vida Rožac-Darovec, Delo Zgodovinskega društva za južno Primorsko v objavah v tisku (1989-1991); Petar Stičić, Čakavski sabor Istre i Kvarnerskog primorja; Božo Jakovljević, Kulturne novosti na Buzetskem in Darko Darovec, Poročilo o delu na fondu Kapiteljskega arhiva Koper v Pokrajinskem arhivu v Kopru, namenjenem restituciji (1991).

Vsebina prve številke se zaključuje z ocenami in poročili, spominskima zapisoma o dr. Danilu Klenu in dr. Branku Marušiču in aktualnim odmevom.

Za konec reviji zaželimo še na mnoga leta.

Bojan Balkovec

Sergij Vilfan, Uvod v pravno zgodovino, Ljubljana, Uradni list Republike Slovenije, 1991, 160 str.

Pravno zgodovino so na ljubljanski pravni fakulteti dolgo poučevali v okviru dveh izredno obsežnih predmetov, Splošne zgodovine države in prava in Narodne zgodovine države in prava. Ob pohodu pravnega pozitivizma so ju združili v okviru predmeta Zgodovina države in prava. Združitev je bila kljub nekaterim negativnim učinkom racionalna, saj je narodna pravna zgodovina del splošne, v medsebojni povezavi pa sta obe tudi najboljše razumljivi. Ker je v ospredju pravnega študija in s tem zgodovine prava poleg ostalih kategorij predvsem pravna struktura države in ne toliko njena politična zgodovina, se je v novejšem času upravičeno obnovil preprost naziv Pravna zgodovina. Kot obvezna študijska literatura za ta predmet so služila večkrat dopolnjena in spremenjena skripta predavatelja prof. dr. S. Vilfana. Z novim šolskim letom pa je skripta nadomestila knjiga z naslovom Uvod v pravno zgodovino, ki zajema snov splošne in narodne zgodovine države in prava v zgoraj omenjenem smislu. Večja pozornost je posvečena slovenskemu okolju, ki je tudi sicer v

primerjalnem pogledu zelo reprezentativno. Delo je plod avtorjevega dolgoletnega znanstvenega zorenja in bogatih pedagoških izkušenj, tako po metodološki kot po vsebinski strani.

Knjiga je učbenik, ki temelji na izboru, zasnovanem kot povezana celota. Prikazuje razvoj in vzroke najznačilnejših sodobnih pravnih pojavov in hkrati upošteva tudi kriterij pravnikove splošne izobrazbe. Kot pravi avtor, je namenjena predvsem »uvajanju prihodnjega pravnika v razumevanje prava kot rezultata zelo različnih, med seboj prepletenih silnic«.

Celotno vsebino knjige je spričo širine zajete snovi nemogoče na kratko podrobno predstaviti, zato si oglejmo le kratek sistematski pregled.

V uvodnem poglavju podaja avtor temeljne pojme o nastanku in izvoru prava, seznanja s Toynbeejevo razvojno sliko in shemo kultur ter nanjo navezuje predstavitev velikih pravnih sistemov. Strnjen pregled razvoja prava v antiki je prispeval doc. dr. Vladimir Simič. Knjiga dalje pojasnjuje nastanek fevdalne družbe in prava ter plemensko družbo in začetek držav pri Južnih Slovanih, s posebnim poudarkom na Slovencih pred naselitvijo in po njej. Uvodno poglavje o fevdalizmu in njegovem pravu prehaja na pregled obdobja fevdalne države in prava. Sledijo poglavja po naslednjem zaporedju: zgodnji fevdalizem, vrhunec partikularizma v Zahodni in Srednji Evropi, združevanje na stopnji države ali dežele, zgodnja moderna država, absolutizem. V posebno poglavje je uvrščeno pravo buržoazne države ter pravo na ozemlju stare Jugoslavije in pri Slovencih onstran državne meje med svetovnima vojnoma. Knjigo zaključujejo zanimivi odlomki iz civilnega in kazenskega prava ter nekaj dejstev iz naše polpretekle pravne zgodovine. Za vse, ki bi želeli širšo informacijo, je na koncu dodan še seznam novejših literature o pravni zgodovini za daljša obdobja v jugoslovanskih jezikih in seznam avtorjev slovenske pravne zgodovine.

Temeljna odlika knjige je, ob sistematični zasnovi, njena preglednost in jasnost. Vsako poglavje se začne s časovno tabelo najpomembnejših dogodkov zadevnega obdobja. Knjiga vsebuje tudi osem preglednih shem (razvoj civilizacij, razvoj evropskih pravnih kultur, sestav oblastnih organov v času nastanka dubrovniškega statuta in njihove glavne funkcije, pregledna primerjava avtonomnih organov obmorskih in celinskih mest, struktura deželnih organov po Valvasorju, tri funkcije oblasti in dvotirni sistem v zadnjih desetletjih avstrijskega cesarstva, sestav kranjskega deželnega zbora). Snov je kljub strokovnemu pristopu jasna in razumljiva. Nazorno je razložena tudi osnovna terminologija. Pedagoško pozitivno pa ne učinkuje samo razlaga dejstev in vzorč-

nih povezav, ampak tudi navajanje virov, dokazov in značilnih primerov.

Knjiga je prilagojena splošnemu zgodovinskemu (ne)znanju študentov prava, zato razlaga, kolikor je to nujno potrebno za razumevanje snovi, tudi splošne zgodovinske pojme in dejstva. Tako bralec dobi tudi najosnovnejšo informacijo o splošnem družbenem in civilizacijskem razvoju Evrope, v katerega je vpet naš socialni razvoj. Pregled naše pravne zgodovine tako ni predstavljen ločeno, ampak v povezavi z evropskim. Avtorju je uspelo nazorno prikazati zgodovinsko povezanost in prepletenost prava in družbe, ter s tem pravo kot rezultat gospodarskih in družbenih vzrokov, ki jih tudi samo sooblikuje.

Zaradi naštetih lastnosti je knjiga primerna za vse, ki bi se želeli na hitro seznaniti s temeljnimi dejstvi o nastanku in vlogi prava v zgodovinskem razvoju, četudi nimajo širšega pravnega in zgodovinskega znanja.

Marko Kambič

Miklošičev zbornik. Uredil Viktor Vrbnjak, izdal Kulturni forum, Maribor 1991, 312 str.

Leta 1991 smo obhajali stoletnico smrti največjega slovenskega slavista, ki je hkrati tudi v samem vrhu evropskega jezikoslovja. Rojen je bil 20. novembra 1813 v Radomerščaku pri Ljutomeru, umrl pa 7. marca 1891 na Dunaju. Čeprav je leta 1840 z doktoratom zaključil pravne študije na Dunaju, se je pod vplivom Jerneja Kopitarja posvetil slavistiki. Leta 1844 je nastopil službo v dvorni Biblioteki na Dunaju, leta 1849 pa je bil imenovan za profesorja slovanske filologije in literature na dunajski univerzi; leta 1854 je bil rektor univerze, v letih 1851, 1856 in 1865 pa dekan filozofske fakultete. Med prvimi je bil imenovan za člana dunajske akademije znanosti in umetnosti. Spriču ugleda ga je cesar imenoval za člana gosposke zbornice, kot znak najvišjega priznanja pa mu je podelil tudi viteški naslov.

Miklošič je proučeval slovanske jezike, starocerkveno slovansščino, ter jezike Romov, Albancev in Romunov, tako da velja za začetnika albanske in romunske filologije.

Čeprav Miklošič v znanstvenih krogih ni bil nikdar pozabljen, je ostajal predvsem po drugi svetovni vojni njegov lik precej v ozadju. Uredniku Viktorju Vrbnjaku in mariborskemu Kulturnemu forumu gre vse priznanje, da nam ga vsaj ob njegovi stoletnici smrti približata v znanstveno odličnih, pa vendar najširšemu krogu bralcev razumljivih razpravah. Ker je zbornik izšel še v jubilejnem letu, je njegov pomen toliko večji.

Zbornik prinaša štirinajst razprav, ki osvetljujejo obdobje, osebnost in delo Frana Miklošiča, v petnajstem prispevku pa je Mirko Nidorfer zbral bibliografijo Frana Miklošiča, ter razprave in članke, ki obravnavajo delo in osebnost Frana Miklošiča.

Miklošičevo življenjsko in znanstveno pot nam predstavlja Stanislav Hafner v razpravi Fran Miklošič v življenju in delu. Vasilij Melik nam v študiji Miklošičev čas prikaže razvoj, ki ga je slovenski narod dosegel na narodnem področju: »V času Miklošičevega življenja je slovensko narodno gibanje prešlo iz skromnega delovanja posameznih navdušenec v politično in kulturno močno celoto.« Za ta čas, ki ni bil nenevaren za obstoj slovenskega naroda in ohranitev slovenščine v javni rabi, ugotavlja, da so Slovenci tako napredovali, da so »bili ob koncu stoletja pravi narod, po svoji kulturi in politični veljavi enakovredni drugim«.

Urednik zbornika Viktor Vrbnjak, danes najboljši poznavalec kulturne in politične zgodovine ter slovenskega narodnega preroda na Štajerskem, je prispeval razpravo Kulturna podoba vzhodne Slovenske Štajerske na prelomu 18. v 19. stoletje, posvečeno narodnemu in slovstvenemu prerodu vzhodne Štajerske v omenjenem obdobju. Ob politično družbenih, gospodarskih ter gospodarsko prosvetnih razmerah v pokrajini Prlekiji, iz katere je Miklošič izhajal, nam oriše razvoj pisne slovenščine na Štajerskem, snovanje slovenskega pravopisa ter literarna prizadevanja štajerskih Slovencev. Pomemben je prikaz pomena varaždinske gimnazije za spodnještajersko slovensko inteligenco, ter vpliv Kollarja na inteligenco, predvsem duhovščino Spodnje Štajerske.

V študiji Fran Miklošič v revolucionarnem letu 1948/49 Stane Granda predstavlja politično aktivnost Miklošiča v tem času in njegovo vlogo pri oblikovanju prve zahteve po Zedinjeni Sloveniji ter Miklošičevo dejavnost v državnem zboru v Kromeržu. Ta predstavitev je še posebno pomembna, ker sloni na stenoografskih zapisnikih državnega zbora. Na ustanovnem sestanku 20. aprila 1848, je bil Miklošič izvoljen za predsednika političnega društva dunajskih Slovencev Slovenija, društva, ki se je med prvimi zavzemalo za program Zedinjene Slovenije.

Katja Sturm-Schnabl nam v študiji Sedemdesetletnica Miklošičevega rojstva v odbranih pismih predstavi ugled, ki ga je Miklošič užival ob svoji sedemdesetletnici. Ta je razviden tudi iz številnih čestitk in pisem, ki jih je Miklošič ob tej priložnosti prejel. Deležen je bil najrazličnejših počastitev in odlikovanj s strani evropskih akademij, imenovan je bil za častnega člana (kar je identično s častnim doktoratom) različnih evropskih in ruskih fakultet, med odlikovanji, ki jih je dobil, je bilo

tudi odlikovanje srbskega kralja Milutina. Miklošiču niso voščila le slovenska društva, temveč tudi številna društva drugih slovanskih narodov, zavedajoč se pomena, ki ga je imelo Miklošičevo znanstveno delo za kulturni in nacionalni dvig majhnih, v veliki meri slovanskih narodov. »Miklošičevi znanstveni izsledki so namreč pomenili,« ugotavlja avtorica, »za vse, posebno pa za manjše nepriznane slovanske jezike in narode potrditev njihove zgodovinske in filološke enakovrednosti z vsemi drugimi kulturnimi in literarnimi jeziki.« Odnos do Miklošiča v tistem času ponazarja z nekaterimi pismi takratnih evropskih znanstvenikov in ustanov.

Anton Trstenjak je podal karakteristike Miklošičeve pisave in Miklošiča samega, ki jih je moč razbrati iz njegove pisave. Božo Otoropec opisuje grb v viteški diplomi Frana Miklošiča.

Nadaljni prispevki so posvečeni Miklošičevemu strokovnemu delu. Martina Orožen obravnava v študiji Fran Miklošič – raziskovalec slovanske obredne terminologije Miklošičevo delo Die christliche Terminologie der slawischen Sprachen, ki predstavlja sintezo Miklošičevih raziskovalnih spoznanj o staro-cerkvenoslovanskih spisih. Razpravo o Miklošičevi skladnji je prispeval Marko Jensenšek pod naslovom Slovensko gradivo v Miklošičevi primerjalni skladnji. Miklošičev

prispevek k proučevanju zgodovinskih virov za študij zgodovine južnih Slovanov, Srbije, Črne Gore in Bosne, predstavlja Ignacij Voje v študiji Pomen Miklošičevih študij in izdaj virov za proučevanje zgodovine južnoslovanskih narodov. Med različnimi pomembnimi deli nam predstavi Miklošičevo izdajo srednjeveških cirilskih listin Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Kako globoko je Miklošič poznal kulturo in jezik pri južnih Slovanih, nam priča med drugim tudi prispevek Mate Šimunića Fran Miklošič i hrvatska narodna balada Asanaginica, v kateri razkriva, kako je Miklošiču uspelo ugotoviti, da ljudska legenda o Hasan Agi izvira iz Imotskega.

Pomenu Frana Miklošiča pri izoblikovanju in uveljavljanju enotnega knjižnega jezika med Slovenci sta posvečeni študiji Bernarda Rajha Slovenski knjižni jezik in Fran Miklošič ter študija Tatjane Hojan Fran Miklošič in slovenska gimnazijska berila. Vrsto razprav in študij v zborniku zaključuje študija Marije Stanonik O slovstveni folklori v obdobju slovenske romantike.

Ugotovimo lahko, da je uredniku zbornika Viktorju Vrbnjaku uspelo s pritegnitvijo najvidnejših slovenskih znanstvenikov v sicer navidez skromnem zborniku odlično predstaviti čas in osebnost slovenskega velikana evropskega formata 19. stoletja, Frana Miklošiča.

Vinko Rajšp

UDK 373.1(497.12 Šiška)(091)

Šuštar Branko, kustos zgodovinar, Slovenski šolski muzej, 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, SLO

O začetkih šolstva v Šiški

Kronika, časopis za krajevno zgodovino, 40, št.1, 1992, str. 28, cit.lit. 75

Na osnovi arhivskega gradiva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (predvsem fonda osnovne šole in občine Spodnja Šiška), dokumentacije Slovenskega šolskega muzeja, tiskanih učiteljskih šematizmov in časopisja, predstavlja prispevek začetke leta 1882 ustanovljene skupne šole za Spodnjo in Zgornjo Šiško, tedaj vaških naselij v okolici Ljubljane. Ob spreminjanju Spodnje Šiške v ljubljansko predmestje, spremljamo tudi razmah šole, njen razvoj do mešane šestrazrednice, ki se je leta 1912 preobrazila v dve osemrazredni ljudski šoli, deško in dekliško, vse do konca avstrijskega obdobja. Kratko sta predstavljeni tudi obrtonadaljevalna šola za vajence (ust. 1911) in nemaška privatna šola (od 1906/07) ter narodnostno-politična nasprotja leta 1911.

UDK 929 Bučar

Jarc Janko, zgodovinar v pokoju, 68000 Novo mesto, Trdinova 25, SLO

Dr. Žiga Bučar (1830-1879)

Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 40, št.1, 1992, str. 9, cit. lit. 13

Življenje in delo novomeškega zdravnika dr. Žige Bučarja je bilo tesno povezano s kulturnim in političnim življenjem dolenske prestolnice. V revolucionarnem letu 1848 se je navdušil za slovensko narodno stvar in ji ostal zvest do konca svojega prekratkega življenja. Najlepši sponik njegovemu delu je Narodni dom v Novem mestu, zgrajen leta 1875, katerega izgradnji je dr. Bučar osebno posvetil mnogo energije in tudi denarja.

UDK 329.63(794.12 Ljubljana)

Vodopivec Peter, dr., univerzitetni profesor, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, SLO

Prostozidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 40, št. 1, 1992, str. 44, cit.lit. 42

Avtor na osnovi arhivskega in materijalnega gradiva, ki je bilo leta 1989 predano Narodnemu muzeju v Ljubljani iz zapuščine zadnjega živečega ljubljanskega prostozidarja Evgena Lovšina, ter na osnovi gradiva v Arhivu Ministrstva za notranje zadeve Slovenije in literature rekonstruira prostozidarsko gibanje na Slovenskem pred drugo svetovno vojno. Ugotavlja, da je slovensko prostozidarstvo po številu članov močno zaostajalo za prostozidarskim gibanjem na Hrvaškem in v Srbiji. Prostozidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani, ustanovljena 21. maja 1940, je združevala osemnajst prostozidarjev, med katerimi so bili pomembni kulturni in univerzitetni delavci, ki pa so se v slovensko zgodovino, v kolikor so se, zapisali predvsem zaradi svoje javne politične dejavnosti in znanstveno-kulturne ustvarjalnosti; vsaj po dosežaj znanih podatkih sodeč, pa na slovensko politično življenje med obema vojnama niso imeli večjega vpliva.

UDK 929.6(497.12 Radovljica)

Sinobad Jure, zgodovinar, 64240 Radovljica, Cankarjeva 2, SLO

Novi stari radovljiški grb

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 40, št.1, 1992, str. 5, cit.lit. 18

Na podlagi virov in literature je v prispevku predstavljen »govoreči grb« mesta Radovljice, njegov razvoj in simbolika. Avtor v prispevku opisuje do sedaj znane različice radovljiškega grba in podaja avtorske ilustracije nekaterih izmed njih. Ilustracija mestnega pečata iz leta 1574 je prva slikovna predstavitev tega pečata v javnosti.

UDC 329.63(794.12 Ljubljana)

Vodopivec Peter, Dr., Professor at the Faculty of Arts, History Dept., 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, SLO

Freemasons Lodge Valentin Vodnik in Ljubljana (1940)

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 40, No.1, 1992, pp. 44, cit. lit. 42

On the basis of the archives and materials, which were, as a part of the legacy of the last living freemason Evgen Lovšin handed over to the National Museum in Ljubljana, as well as the material form Archives of the Ministry for Internal Affairs of Slovenia and the literature, the author reconstructs the freemasons movement in Slovenia before the World war II. He got to the conclusion that the Slovene freemasonry had less members than similar organizations in Croatia and Serbia. The Freemasons lodge Valentin Vodnik, established on May 21th, 1940, associated 18 freemasons, among which important cultural and university workers. But these men, if any, became part of the history rather for their political activities and scientific or cultural creativeness, and they didnt have, according to the nowadays known data, much influence on the slovene political life between the two world wars.

UDC 929.6(497.12 Radovljica)

Sinobad Jure, Historian, 64240 Radovljica, Cankarjeva 2, SLO

The new old Arms of Radovljica

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 40, No.1, 1992, pp. 5, cit. lit. 18

On the basis of the sources and the literature, the article introduces the »talking arms« of the city of Radovljica, its development and symbolism. The author describes the nowadays known variants of the arms of Radovljica and presents his own illustrations of some of them. The illustration of the arms from 1574 is its first public pictorial representation.

UDC 373.1(497.12 Šiška) (091)

Šuštar Branko, Curator Historian, Slovene School Museum, 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, SLO

Beginnings of the Schools in Šiška

Kronika, Magazine for Slovene Local History 40, No. 1, 1992, pp. 28, cit. lit 75

On the basis of the archival material from Historical Archives of Ljubljana (mostly the funds of the primary school and the Community of Spodnja Šiška), the documentation from Slovene School Museum, the printed teachers registers and the newspapers, the article describes the common school (established in 1882) for Spodnja and Zgoranja Šiška, in that time two village settlements in the neighbourhood of Ljubljana. Beside the changing of Spodnja Šiška into a suburb of Ljubljana, we follow the extension of the school, its development into the combined six-grade school which in 1912 was transformed into two eight-grade boys and girls elementary schools, till the end of the austrian period. The treatise also briefly introduces the advanced school for craft apprentices (est. 1911), the german private school (since 1906/07) and national-political conformations in 1911.

UDC 929 Bučar

Jarc Janko, Retired Historian, 68000 Novo mesto, Trdinova 25, SLO

Dr. Žiga Bučar (1830-1879)

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 40, No.1, 1992, pp. 9, cit. lit. 13

The life and the work of dr. Žiga Bučar, the physician from Novo mesto, were closely connected with the cultural and political life of the capital of Lower Carniola. In the revolutionary year 1848 he found interest in slovene national cause and stayed true to it right to the end of his much too short life. The greatest monument of his work is the National Home in Novo mesto, built in 1875, in whose building dr. Bučar personally invested a lot of his energy and also money.

UDK 725.94(497.12)»18«

Žitko Sonja, dr., umetnostna zgodovinarica, 61000 Ljubljana, Brilejeva 19, SLO

Spomeniki 19. stoletja na Slovenskem

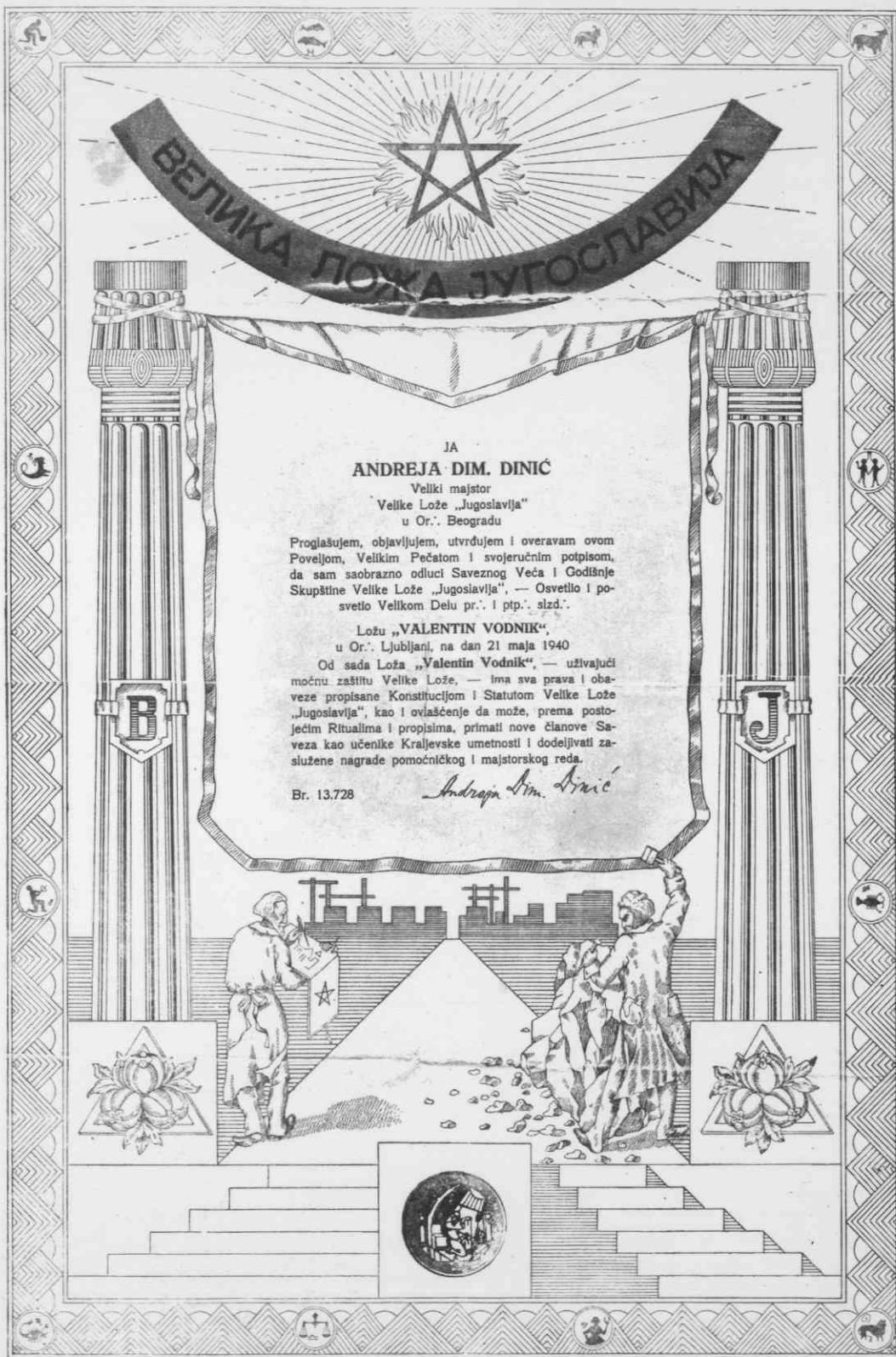
Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 40, št.1, 1992, str. 23, cit. lit. 12

Ob orisu razvoja spomenikov so še zlasti osvetljena prizadevanja narodno zavednih Slovencev za postavitev javnih figuralnih spomenikov zasluznim mozem, kot so Prešeren, Vodnik, Valvasor, škofa Wolf in Slomšek. Takšni spomeniki, ki so obenem tudi dela slovenskih šolanih kiparjev, se zvrstijo proti koncu 19. stoletja, medtem ko v prvi polovici stoletja prevladujejo vojaški spomeniki in obeležja pomembnih dogodkov. Po slogovni analizi sodi obravnavano spomeniško gradivo predvsem v historizem; slednji izzvjeni šele leta 1910 s Trubarjevim spomenikom kiparja Bernekerja.

Žitko Sonja, Dr., Art Historian, 61000 Ljubljana, Brilejeva 19, SLO
Monuments of the 19th Century in Slovenia

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 40, No.1, 1992,
pp. 23, cit.lit. 12

Beside the description of the monuments, the article shows the endeavour of some national-conscious Slovenes for building the public figural monuments of the men of merit, such as Prešeren, Vodnik, Valvasor, the bishops Wolf and Slomšek. These monuments, which at the same time represent the work of the slovene schooled sculptors, were constructed towards the end of the 19th century, whereas in the first half of the century, mostly military monuments and reminders of important events were built. According to the style analysis the considered monuments belong mainly to the historicism, which hasn't declined until 1910 with Berncker's monument of Primož Trubar.

Градски уметнички завод „ПЛАНЕТА“

